

**ЎЗБЕКИСТОН РЕПСУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС  
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

**ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТИ**

**ТАРИХ КАФЕДРАСИ**

**ТАРИХИЙ АНТРОПОЛОГИЯ**

**МАЪРУЗАЛАР МАТНИ**

**(5120200 Тарих таълим йўналиши талабалари учун)**

**Бухоро – 2017.**

## Кириш

Тарихий антропология ўзига хос тарихий фанлардан бўлиб, унинг вужудга келиши XIX асрнинг охири – XX аср бошларидаги тараққиёт жараёнлари билан боғлиқ бўлиб ҳисобланади. XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида фаннинг барча соҳаларида жаҳоншумул аҳамиятга эга бўлган янгиликлар, кашфиётлар амалга оширилди. Аммо, тарих фанида анъанавий тарихчилик давом этаётган бўлиб, унинг методлари анчагина эскириб қолган эди. Анъанавий тарихий тадқиқотларни рад этувчи ва тарихий тадқиқотларга янгича услубларда ёндашиш тарафдорлари ажралиб чиқа бошлаган эди. ана шу воқеяликлар жараёнида янги тарихий фан “Тарихий антропология” вужудга келган эди.

Тарихий антропология фанини ўқитишдан мақсад – талабаларда тарихий антропология, жумладан антропология тарихи ва унинг босқичларининг муҳим жиҳатларини ўргатиш бу борада билим, кўникма ва малакаларни шакллантиришдир. Фаннинг вазифаси – талабани антропологиянинг инсоният, хусусан жаҳон халқлари этногенезни ўрганишда қўл келадиган жиҳатларидан жумладан тарихий антропология ютуқларидан фойдалана олиши қобилиятини шакллантиришдир.

Тарихий антропология фандан дасрлик, ўқув – қўлланмаларнинг етишмаслиги ушбу ўқув – услубий қўлланма тайёрланди. Ўқув – қўлланма давлат таълим стандартлари, намунавий ўқув дастурларига мувофиқ ишлаб чиқиди. Тарих фани соҳасида антропологик билимларни қўллаш, антропологик методлардан фойдаланиб инсониятнинг энг қадимги даврлардаги ҳаёти ва турмуш тарзини ўрганиш, янги билим, кўникмаларни шакллантириш учун ушбу ўқув – қўлланма муҳим аҳамият касб этади. Аммо, у айрим орфографик, хато ва камчиликлардан ҳам холи эмаслигини унитмаслик лозим.

## **Тарихий антропологияга кириш.**

### **Режа:**

- 1. Тарихий антропология тадқиқот предметини ўрганишнинг ўзига хос жиҳатлари**
- 2. Тарихни ўрганишда тарихий антропологик ёндашувнинг аҳамияти.**
- 3. Тарихда анахронизм ва модернизация.**

Тарихий антропология фани “Янги тарихий фанлар” сирасига киради. Бу фан бир қатор методларни ўз ичига олиб, инсонни унинг барча вужудга келган формаларини, унинг аниқ макон ва замонда мавжуд бўлганлигини, инсоннинг ижтимоий муносабатлардаги ўзаро алоқаларининг барча жиҳатларини ўрганади. Тарихий антропология фанининг айрим тадқиқот йўналишларининг ўзи ҳам алоҳида фанлар соҳаси бўлиб ҳисобланади. Тарихий антропология фаннинг янги тармоғи бўлсада, у ҳозирда экстенсив тараққиётни ўз бошидан ўтказмоқда. Тарихий антропология вужудга келиш ва тараққиёти жараёнида ўзининг ўрганиш муаммоларини аниқлаб олишга уринмоқда. Шу билан бир қаторда у фан ўзининг ўрганиш методларида ва тадқиқот йўналишларида анъанавий тарихий фанлар методларидан алоҳидалик ҳам касб этмоқда.

Тарихий билимларнинг сўнгги юз йиллик тараққиёт даражасига эътибор қаратилса, атмосфера гирдобига ўхшаш жараёни кузатиш мумкин. XIX аср охирида дунё тарихшунослигида позитивизм (том маънода негатив олинган ҳақиқий суръат, яъни айнан кўчирилган матн ёки материл, кўчма маънода ҳамма ҳақиқий конкрет билимлар конкрет фанларнинг маҳсули, фалсафа бундай билимларни бера олмайди, шу сабабли фалсафанинг креаги йўқ, деган ғояга асосланган идеалистик оқим таълимот) устунлик қилиб, буюк воқеалар ва буюк воқеликлар марказида буюк шахслар туриши, диққат

марказида давлатлар ва уларнинг ҳукмдорлари туриши тарғиб қилувчи сиёсий тарих етакчи ролни ўйнар эди.

XX асрнинг дастлабки ўн йилликларида К. Лампрехт (Германия), Л. Февр ва М. Блок (Франция), Л. Н. Эмир ва Р. Тоуни (Англия) каби олимлар эски воқеанавис тарихчиларга қарши кураш олиб бора бошладилар. Ўтган асрнинг 50 йилларига келиб эса, “Янги тарих” деб атала бошлаган тарихий антропологик тадқиқот усулларида фойдаланиб тарихий воқеликларни ёритиш устун мавқега эга бўла бошлади. Унда воқеанавислик эмас балки структура устунлик қила бошлайди. Тарихий антропологияда иқтисодий тарих ва ижтимоий тарих асосий йўналиш, ўрганиш муаммосига айлана бошланади. Иккинч жаҳон урушидан кейинги дастлабки ўн йилликларда тарихий антропологик тадқиқотларда математик метод клиометрия йўналишининг устун мавқега эга бўлганлигини кўришимиз мумкин.

Француз медиависти Ж. Дюби фикрича, ўтган асрнинг 60 – йилларида француз тарихчилари “Иқтисодий тарих” соҳасига эътиборни кўпроқ қаратганлар. Шунингдек, француз олимларининг яна бир қизиқтирган йўналиш бу ментал тарих бўлиб, қайсики 20 – 30 йилларда бу йўналишда Л. Февр, М. Блоклар тадқиқот йўналишларига қайтиш ҳолатлари кузатилади. Бу эса. Тарихчилар томонидан янги ижтимоий антропологиянинг вужудга келиши билан тугалланган жараёнга сабаб бўлди дея баҳоланади.

А. Брюгер, Ж. Ле – Гофф, А. Я. Гуревичларнинг фикрича, тарихий антропологиянинг тарихий фанлар йўналишида ўзининг алоҳида тадқиқот йўналиши ва муаммоси мавжуд эмас. Ж. Ле – Гофф ҳатто, тарихий антропологияга тарих фанининг умумий глобал концепсияси деган таърифни келтириб ўтади. ҳақиқатда ҳам, тарихий антропологиянинг тематикаси жуда хилма – хил ва у ҳали ҳам кенгайиб, кўпайишда давом этмоқда. Шу билан бир қаторда олимла ўртасида тарихий антропология тематикаси ҳақидаги баҳслар ҳам кучайиб бормоқда. Сўнгги ўн йилликларда тарихий антропологиянинг самарали йўналишларидан бир қаторлари хусусида ҳам

уларнинг ушбу фан соҳаси ёки ёки бошқа фан соҳаси эканлиги каби баҳсли фикрлар ҳам мавжуд бўлиб турибди.

Ҳозирги кунда кенг маънода тарихий антропология соҳасига “Тарихий менталитет”, “Тарихий кундалик ҳаёт”, “Микротарих”, “гендер тарихи”, “Тарихий психология”, “Интеллектуал тарих”, “Халқнинг диндорлик даражаси (‘‘Диний антропология’’, шунингдек, этикоднинг субъектив аспектлари)’’, ‘‘Иқтисодий тарих’’ ва бошқаларни киритиш мумкин. Тарихий антропология фанининг бу каби бўлиниши ниҳоятда нисбий бўлиб, тарихий антропологиянинг соҳа ва йўналишлари, ўрганиш чегараси ва ўрганиш муаммоларига чегара қўйишнинг имкони йўқ.

Тарихий антропологик йўналишдаги тарихий тадқиқотларда соҳанинг теоретик асосларидан фойдаланиб, муаммога концептуал ёндашиш талаб этилади. Тадқиқот техникаси ва методларида фақат тарихий фанларнинг методларидан эмас, балки ижтимоий – гуманитар фанлар методларидан, шунингдек, дискурсив анализ, антропологик методлар, психология, социология, лингвистика бир сўз билан айтганда инсон ва жамиятнинг ўзгариб бориш жараёнига оид барча соҳа ва уларнинг методларидан фойдаланилади.

**Тарихий антропологиянинг вужудга келиши ва тараққиёт босқичлари.**

Тарихий антропологиянинг вужудга келиш жараёнида дастлаб бу фан “Янги тарихий фан” номи остида шакллана бошланди. Тарихий антропология фани, тарихий тадқиқотларнинг назарий моделлари ва тадқиқот принципулларининг ўзгариб бориши, натижасида анъанавий тарихда қарама – қаршиликлар, шунингдек тарихий тадқиқотларнинг ўрганиш муаммоларининг ошиб бориши, манбаларни тадқиқ этишнинг янги самарали усуллари ва вужудга келиши, қўплаб янги тарихий факт ва далилларнинг муомалага киритилиши асосида вужудга келди ёки юқоридаги муаммолар

ушбу фаннинг шаклланишига туртки бўлиб хизмат қилди. Бу фан йўналишининг бош новацияси (янгилиги) тадқиқотчи диққатини ижтимоий йўналтирилган институционал механизмлар, сиёсий ва ҳарбий тарих, ҳукмрон табақаларнинг кундалик буюмлари, , дин тарихи, санъат тарихи, жинойтчилик тарихи умуман олганда ижтимоий муносабатларнинг барча тармоқларини тарихий даврлар бўйича қамраб олганлигидадир. Мисол тариқасида тадқиқотчи бирор бир тарихий давр учун хос бўлган кундалик ҳаёт тарихини ўрганишга киришса, у ўша даврда мавжуд бўлган табақаларнинг ҳаёт кечириши тартиблари, уларни қуршаб турган дунё манзараси, одатлари, уларнинг стереотиплари, ўша давр одмларининг “Маданий менталлик” хусусиятларини, шаҳар ва қишлоқ ҳаёти кабиларни ўрганиши зарур бўлиб ҳисобланади.

“Янги тарихий фан” ёки “Тарихий антрополгия” нинг вужудга келиши Француз “Анналлар” мактаби фаолияти билан узвий боғлиқ бўлиб ҳисобланади. XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида фаннинг барча соҳаларида жаҳоншумул аҳамиятга эга бўлган янгиликлар, кашфиётлар амалга оширилди. Аммо, тарих фанида анъанавий тарихчилик давом этаётган бўлиб, унинг методлари анчагина эскириб қолган эди. Анъанавий тарихий тадқиқотларни рад этувчи ва тарихий тадқиқотларга янгича услубларда ёндашиш тарафдори бўлган француз “Анналлар” мактаби вакилларида бўлган медиавист (медиавистика – лотинча сўздан олинган бўлиб, ўрта асрлар тарихи маъносини англатади. Медиавист – ўрта асрлар тарихи билан шуғулланувчи шахс) Марк Блок (1886 – 1941 йй) ва ренесанс даври тадқиқотчиси Люсьен Февр (1878 – 1956 йй) Страсбург шаҳрида “Тарихнинг иқтисодий ва ижтимоий анналлари” номли журналга асос соладилар. Бу журнал кейинчалик бир неча марта ўз номини ўзгартиради. Жумладан 1939 йилда “Ижтимоий тарихнинг анналлари” деб номланган бўлса, 1954 йилда “Иқтисод, жамият, цивилизация анналлари” деб номланади. Бу журнал атрофида бирлашган олимлар тарихий билимлар йўналишида ўзига хос

инкилоб ясайдилар. Тез орада Блок ва Февр, улардан сўнг издошлари ва шогирдлари Ферман ва Броделлар “Анналлар мактаби” ни рад этиб, “Янги тарих” атамасини қўллай бошлайдилар. Аслида бу терминни улардан олдинроқ Анри Берр қўллаган эди.

Тарихий антропология фанининг вужудга келиши дастлабки жараёни сифатида журнал таъсисчилари Блок ва Февр даври ҳисобланади. Ушбу олимлар журнал таъсис этган даврларидаёқ тарихий билимларни янгилаш уларнинг асосий мақсадлари эканлигини очиқ айтган эдилар.

Анъанавий тарих XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида жамият унинг олдида қўйган муаммоларга жавоб бера олмай қолди. Бу эса тарихий антропологиянинг вужудга келишининг асосий сабабларидан бири бўлди. Чунки, аниқ ва табиий фанлар тараққий этаётган бир пайтда, тарих фани анъанавий равишда давлатлар тарихи, йирик урушлар, давлат, сиёсат, жамият арбоблари тарихини ўрганган ҳолда тарихий жараёнлардаги майда, кичик деталлар ва воқеликларга деярли эътибор қаратмасди.

Анъанавий тарихга қарши курашар экан Блок ва Февр “Тотал тарих” ни вужудга келтирмоқчи эдилар. “Тотал тарих” ўз ичига иқтисод, ижтимоий жараёнлар, маданият, жамоавий психология ва бошқа элементар бўлиб кўринган жараёнларни тадқиқ этиш орқали янги факт ва далилларга эга бўлмоқчи эдилар. Бу билан улар ҳикоя қилинадиган тарихдан муаммоли ва мунозарали тарихга, ёзишдан тушунтиришга ўтишни режалаштирганлар.

Блок ўз ишларида синтез атмасини тез – тез ишлатишни хуш кўрган. Блок ва Феврга одамларнинг психологик ўзига хослиги, у ёки бу маданиятда, тарихнинг маълум бир вақтида оммавийлик ва эътиқоднинг ўзига хослиги хусусидаги новаторлик иши тегишли бўлиб ҳисобланади. Улар биринчи бўлиб, инсоннинг дунёқараши ва фикрлашининг тарихий жараёнларда ўзгариши мумкинлигини исботлай олганлар. Блок инсонни вақт оралиғида

ўрганилишини вақт оралиғида фанга илк бора киритган киритган шахс ҳисобланади.

Тарихий антропологиянинг иккинчи гуруҳ олимлари сирасига Феврнинг шогирди Броделли ва ундан кейин Шарл Моразе, Робер Мандру ва бошқаларни киритиш мумкин. Иккинчи гуруҳ олимлари тадқиқотларида биринчи ўринга иқтисодий муаммолар биринчи ўринга чиққанлигини кўриш мумкин. Броделл тарихдаги бундай бурилишни; “Воқеъликлар тезлиги тарихнинг тезлиги тезлиги даврида сиёсий ҳаёт кескинлиги ва бунда иқтисодий ва ижтимоий жараёнларнинг секинлиги натижасида амалда катта тарихий дав ўтиши, ўзгаришларни эса инсон сезмай қолиши” - деб ҳисоблайди. Бу ғоя орқали Броделл ва унинг шогирдлари тарихда яқка шахс ва унинг ролини рад этадилар.

Кейинчалик тарихий антропологиянинг бир тармоғи сифатида, ва ҳатто, тарихий антропологиянинг иккинчи номи сифатида тарихий менталитет атамаси ҳам ишлатила бошланади. Тарихий менталлик йўналиши тарихий антропологиянинг қизиқиш доирасига “Янги демографик тарих”, табиат, маданият, биологик ва коллектив психология каби каби соҳаларни ҳам тарихий антропологиянинг қизиқиш, тадқиқот соҳаларига киритилишига сабаб бўлди. ўтган асрнинг 40 – 60 йилларида олиб борилган тадқиқотларнинг салмоқли қисмини демографик йўналишдаги ишлар ташкил этди. Демографик тадқиқотлар аҳолининг алоҳида ҳудудлардан бошқа жойга кўчиши, бунга табиий омил, эпидемия, инсоннинг турли ёшларда вафот этиши, муаммолари (хусусан болалар ва кексалар ўлими билан боғлиқ) касалликларга чалиниш, жинсий фаоллик каби масалалар энг кўп ўрганилган мавзулар эканлигини кўришимиз мумкин. Жамоавийлик масалалари билан боғлиқ бу тадқиқот масалаларини ўрганиш яна Блок ва Февр ишлаб чиққан (Анналлар мактаби) тарихий психология дастурига қайтишни англатар эди.

Тарихий антропологиянинг бир тармоғи бўлган тарихий психология ўзининг тарақиёига “Анналлар мактаби” нинг учинчи авлод вакиллари Жорж



Дюби, Жак ле Гофф, Эммануэл Леруа Ладюри, Андре Бюргер, Марк Ферро, Жак Ревель, Пьер Нора, Франсуа Фюре, Жак – Клод Шмитт ва бошқалар даврида эришганлигини кўришимиз мумкин. Ушбу олимларнинг саъй – ҳаракатлари ва олиб борган тадқиқотлари натижасида Блок ва Феврлар илгари сурган “Тотал тарих” назарияси кейинчалик “Тарихий антропология” га айланиб кетди.

Агар “Анналлар мактаби” дан ажралиб чиққан “Тотал тарих” йўналиши асосчилари тарихий даврда инсонларнинг одатлари, анъаналари, (привичкалари) ни таҳлил қилиш орқали иқтисодий ва ижтимоий тарихни чуқурроқ ўрганиш мумкин деб ҳисоблаган бўлсалар, учинчи гуруҳ анналлар мактаби вакиллари бу майда – чуйдаларга алоҳида қимматли манба сифатида қарадилар. Тадқиқотчилар кўз ўнгида инсоният тарихида иккинчи даражали деб қаралган воқеликлар (фикрлаш характери, ҳиссиётлар олами, жамоавий фаолият) эндиликда улкан кашфиётларга олиб кела бошлади.

Тарихий антропологиянинг дастурий манифест лойиҳаларидан бирида (1978 йил) Андре Бюргер ўзининг энцклопедик справочниги ҳисобланадиган “Янги тарихий фан” асарида: “Анналлар мактаби” фаолияти натижасида тарихий антропология вужудга келмади балки қайта тикланди” - деган фикрни илгари сурган эди. Ушбу фаннинг асосчилари сифатида Андре Бюргер XVIII асрда яшаган француз тарихчилари Легран д’Оссини кўрсатиб ўтади. унинг кўп томлик “Французларнинг шахсий ҳаёти тарихи” асари деярли унитилган бўлиб, асарнинг уч томлик “Овқатланиш тарихи” га оид қисми чоп этилган эди холос. Тарихий антропологиянинг фан сифатида шаклланишига катта ҳисса қўшган кишилардан бири А. Бюргар ҳаётига қарайдиган бўлсак, у умри давомида Франция тупроғидан бир марта ҳам ташқарига чиқмаган. Аммо, у яшаган даврда тарихий антропология нафақат Франция, балки, Англия, Германия, АҚШ ва Россияда ҳам кенг тараққий эта бошлаган эди.

Инглиз тарихчиси Питер Берк тарихий антропологиянинг асосчилари сифатида ўз мақолаларнинг бирида Ф. Нисцше, а. Варбург, Ф. Конфорд, М. Блок ва бошқа олимларнинг номини келтириб ўтади. Москва шаҳрида тарихий антропология соҳасига бағишлаб ўтказилган халқаро илмий конференцияда (1998 йил) маърузачилардан бири бўлган а. А. Топорков тус тарихида тарихий антропологик ёндашувлар XIX аср ўрталаридаёқ вужудга келганлиги билан боғлиқ маълумотларни келтириб ўтади. ўз фикрига асос қилиб эса, Ф. И. Буслаев, А. А. Потебни, А. Н. Веселовский ва бошқа бир қатор рус тарихчиларининг асарларини келтириб ўтади. шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки ўқорида санаб ўтилган олимларнинг кўпчилиги масалан, Ф. Нисцше, Ж. Мишле, Ф. И. Буслаевлар ўзларини тарихий антропология у ёқда турсин, ҳатто, тарихга оид тадқиқот ишларини олиб борган деб ҳисобламаганлар. Аммо кейинги давр тадқиқотчилари уларнинг асарларини тарихий антропологиянинг вужудга келишида муҳим омил бўлган деб ҳисоблайдилар.

Ўқорида тилга олинган А. Бюржер асарида тарихий антропологиянинг вужудга келиши таҳлил қилиниб ўзига хос “генеология” тузилганлигини кўришимиз мумкин. А. Бюржер тарихий антропологиянинг вужудга келишини XVIII асрга этиб тақайди. Айнан унинг хизматлари туфайли тарихий антропология алоҳида йўналиш, соҳа сифатида илк бора энциклопедик аҳамиятга эга бўлган “Тарихни ўрганиш” нашрида (биринчи бора 1974 йил) учрай бошлаган эди. Бу ҳол тарихни антропологизация қилиш жараёнининг иккинчи жаҳон урушидан кейин бошланиб кетганлигини кўрсатиб беради.

Тарихни ўрганишда тарихий антропология йўналишининг вужудга келгунга қадар анахронизм усулида ёндашув катта аҳамиятга эга эди. **Анахонизм** (юн. ана — тескари, қарши, *choronos* — вақт, давр) хронологик ҳато, бирон-бир воқеа, ҳодисани тамомила бошқа вақтга, даврга нисбат бериш; ёки бирор даврни тасвир қилишда шу даврга хос бўлмаган

хусусиятларни атайлаб тикиштириш; учинчи жиҳати эса, ўз замонасига мос келмайдиган эски қарашлар, хатти-ҳаракатлар, урф-одатлар, ўтмиш сарқитлари. Анахронизмнинг асосий йўналиши бўлиб, бу оқим тарихда етакчиларнинг ролини бўрттириб кўрсатиш ва воқеанавислик усулини тарғиб қиладиган ижтимоий қарашлардан бири бўлиб ҳисобланади. Аммо, тарихда ўтган 19 аср охири – 20 аср бошларидан бошлаб модернизм тушунчаси ҳам кириб кела бошлади. Кейинчалик тарихий антропология асосчиларидан бири бўлган Л. Февр тарихдаги анахронизмни кечириб бўлмас хатолик деб номлаган эди.

**Модернизация**лаш (франц. *moderne* — энг янги, замонавий) — бирор нарсани янгилаш, унга замонавий тус бериш, уни замонавий талабларга мувофиқ ўзгартириш. М.да машина, аппарат, турли технологик қурилмалар, муҳим кашфиётлар техника тараққиёти талабларига мувофиқ қайта ишланади. **МОДЕРН** (франц. *moderne* — энг янги, замонавий) — 19-а. охири —20-а. бошларида Европа ва Америка санъатида мавжуд бўлган бадиий услуб. Модерн турли мамлакатларда турлича аталади: Англия, Франция, Бельгия, АҚШ да «ар-нуво» (*Art Nouveau*), Германияда «югендстиль» (*Jugendstil*), Австрияда «сецессион» (*Sezession*), Италияда «либерти» (*Liberty*), Испанияда «модернизм» (*modernismo*) ва бошқа номлари ҳам бор. Модерн эклектизмдан қутулишга ва «янги услуб» (ягона синтетик санъат) яратишга ҳаракат қилишлар натижасида юзага келган; индустриал жамият жадал ривожлана-ётган, ижтимоий қарама-қаршиликлар ўткирлашиб бораётган шароитда шаклланган. М. тарафдорлари классик санъат шаклларида хом бўлишга интилдилар. Жумладан, меъморликда қатъий режали ордер тизими унсурларидан воз кечилди. Айнан шу меъморликда Модернизмнинг ўзига хос томонлари ўзининг яққол ифодасини топди; меъморлар янги давр ютуқлари, янги қурилиш ва безак материаллари (темир-бетон, металл, ойна ва б.) дан фойдаланиш, хом ашёлар технологияси, техника қурилиш конструкциялари воситаларидан ижодий фойдаланиб, биноларни эркин режалаштириш, симметрия қонуниятларидан чекиниш

ҳисобига янги ўзига хос услуб ва композициялар яратишга эришдилар, улар яратган бино композицияси ва унсурлари ягона нақш ритми ва асар ғоясининг образлирамзий мазмунига бўйсунди. 19-а.нинг охирига келиб саноатнинг жадал ривожланиши Модернизмнинг кенг кўламда ривожланиши ва ёйилишига ҳам сабаб бўлди. Дастлаб Англияда, кейинчалик бошқа Европа мамлакатларига кенг таркала бошлади. Модернизм тарафдорлари барча санъат турларининг ягона мажмуи (яъни санъатлар синтези)пж яратиш орқали гўзаллик муҳитини яратишга ҳаракат қиди. Модернизм услубида қурилган биноларнинг конструктив тузилиши ва безак ечимини ажратиш қийин, бинонинг ички фазовий ечими бинонинг ташқи кўринишини белгилаган. Бинонинг ташқи кўриниши эса шакллар бойлиги ва эгилувчан чизиқлар мўллиги б-н ажралиб турган (бельгиялик Анри Ван де Ведде, испаниялик А. Гауди, россиялик Ф.О. Шехтель ва б.нинг асарлари). Дастгоҳ ва амалий безак санъати ўзаро бир-бирига қўшилиб уйғунлашиши ҳам Модернизмга хос: рассомлик асари намоён тарзида, ҳайкалтарошлик эса рельеф — бўртма тасвир шаклида ўз мустақиллигини йўқотиб хона (бино) мажмуига қўшилиб кетади. Графикада М. нингривожи китобат санъати ва журналлар, плакатлар нашр этилиши ва кенг тарқалиши б-н боғлиқ. Бу даврда графика (литография, ксилография, китоб санъати) юксак тараққий этди (графикада ин-глиз О. Бердсли, норвег Э. Мунк ва б., россиялик А. Бенуа, К. Сомов ва б.; плакатчи француз А.де Тулуз-Лотрек, Э. Грассе ва б.). Амалий безак санъатида Модернизм кенг ривож топди, амалий санъат усталари буюмларни ифодали шаклларда яратишга ҳаракат қилиб, безак ва шаклларда эгри чизиқларга эътиборни қаратдилар ҳамда ясси текис шакллардан фойдаландилар (испан А. Гаудининг сопол ва металл буюмлари, бельгиялик Х. Ван де Велде ва шотландиялик Макентош мебеллари, Россияда — Абрамцево ва Талашкино устахоналарида тайёрланган буюмлар ва б.). Ўзбекистонда Модернизм услубига хос хусусиятлар 19-а. охири — 20-а. бошларида меъморлик ва рассомлик санъатида кузатилади. Тошкент, Қўқон, Бухорода қурилган айрим биноларда шу хусусиятлар (М.

белгилари)ни кўриш мумкин: Тошкентдаги князь Н. К. Романов саройи (хоз. Ташқи ишлар вазирлиги қабулхонаси ва б.); графикада бу услубларни 1895 й. нашр этилган «Ўрта Осиё» альманахида, рангтасвирда эса А. Волков, Уста Мўмин (А. Николаев), В. Уфимцев асарларида кўриш мумкин.

### **Тарихий антропологияда ғоялар эволюцияси.**

“Анналлар мактаби” дан “Тотал тарих” вакиллари ажралиб чиқмасидан илгарироқ ҳам тарих фани соҳасида бир қатор ўзгаришлар қилинган эди. “Тарихий антропология” соҳасига таълуқли айрим асарлар ҳам чоп қилинган эди. Бундай асарлар сирасига Арнольд ван Геннепнинг 1909 йилда чоп этилган “Маросимларнинг ўзарувчанлиги” асарини киритишимиз мумкин. Унда, тўй таъзия, инициация, унвон бериш, мансабни эгаллаш, тахтга чиқиш маросимларнинг даврлараро ўзгариб бориш масалалари кенг таҳлил этилган. Бундан ташқари 1912 йилда чоп этилган Эмил Дюркгеймнинг “Диний ҳаётнинг элементар кўринишлари” асари ҳозирга қадар ўзининг илмий аҳамиятини йўқотмаган. Француз социологияси мактабининг асосчиси ҳисобланган Э. Дюркгейм ўз асарида дин ва диний маросимларни вазифаси ва тузилишини чуқур анализ қилганлигини кўриш мумкин. Марсел Москнинг 1925 йилда нашр юзини кўрган “Тухфа ҳақидаги очерк” асари анъанвий иқтисодий тарихни иқтисодий антропология йўналишига айланишига катта ёрдам берганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

1930 йилда новаторлик иши бўлган “Цивилизацион жараёнлар ҳақида” номи остида нашр юзини кўрган Н. Эллиаснинг асари ҳам тарихий антропологияга оид ўзига хос асар эканлиги билан алоҳида ажралиб туради. Ушбу асарда Ғарбий Европада ўрта асрлар давридаги аристократларнинг турмуш тарзи таҳлил қилинган эди. Асар хронологик жиҳатдан ўрта асрларнинг сўнгги даври ва янги замон бошларини қамраб олган бўлиб, асарда ўз даврининг маълумотли, бой қатламларида ўзини назорат қилиш механизмларининг кучайиб бориши, ўзларининг хижолатпазлик ва шармандалик оstonасида турганликларини муаллиф маҳорат билан очиб

берганлигини кўри мумкин. Ўз навбатида муаллиф келтирган мисоллар ва намуналарни ижтимоий – сиёсий жараёнлар ва энг аввало Европа давлатларида Абсолют монархия тартибларининг ўрнатилиши билан узвий боғлиқ эканлиги таҳлил чиғириғидан ўтказилади.

**Антропометрия** (антропо ... ва юн. metreo — ўлчайман) — антропологиянинг текшириш усулларида бири. У одам организми аъзоларининг ҳамма белгилари (узунлиги, эни, қалинлиги, шакли, ранги ва ҳ.к.) ўзгариб туришини миқдорий томондан тавсифлаб беради. Олинган маълумотлар организм нинг айрим бўлаклари (бош, бўйин, кўкрак қафаси, қорин ва чанок қисмлари, қўл ва оёқлар)га таққосланиб, ўсиши ёки ўзгариши кузатиб борилади. Узунлик, кенглик ва бурчак белгилари А. асбоблари (учи дўмбоқ циркуль, сирғанувчи циркуль, координатали циркуль, одам бўйини ўлчовчи антропометр, бурчакни ўлчовчи гониометр ва жағни ўлчовчи мандибулометр ва ҳ.к.) ёрдамида ўлчанади. Тана, айниқса бош, юз, бурун, лабнинг ўлчаш мумкин бўлмайдиган белгилари — ранг ва шакллари махсус ишлаб чиқилган шкала ва эталонларга қараб аниқланади. Антропометрия маълумотларидан криминалистикада жинойтчиларни тавсифлаш ва аниқлашда ҳам фойдаланилади.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар.

1. Тарихий антропологиянинг вужудга келиши хусусида гапиринг?
2. Медиавистика йўналиши нимани ўрганади?
3. Антропометрия методи ҳақида нималарни биласиз?
4. Тарихда модернизм методи ҳақида нималарни биласиз?
5. Эмил Дюркгеймнинг “Диний ҳаётнинг элементар кўринишлари” асари мазмун – моҳиятини биласизми?
6. Марсель Моснинг “Тухфа ҳақида очерк” асари тарихнинг қайси йўналишга бағишланган
7. А. Бюргарнинг 1974 йилдаги “Тарихни ўрганиш” мақоласида қайси масала кўтарилган эди.

8. “Тарихнинг иқтисодий ва ижтимоий анналари” журнаliga асос солган олимларни биласизми?

9. Марк Блок (1886 – 1941 йй) ва Люсьен Февр (1878 – 1956 йй) фаолиятини биласизми?

10. “Тарихнинг иқтисодий ва ижтимоий анналари” 1939 ва 1954 йилларда қайси номлар остида чоп этилди.

11. Тотал тарих атамасини изоҳлан ва уни яратишга уринишлар ҳақида нималарни биласиз?

12. “Воқеъликлар тезлигиларнинг тезлиги тезлиги даврида сиёсий ҳаёт кескинлиги ва бунда иқтисодий ва ижтимоий жараёнларнинг секинлиги натижасида амалда катта тарихий дав ўтиши, ўзгаришларни эса инсон сезмай қолди” – деган фикрни ким айтган?

13. Анналлар мактабининг иккинчи авлод вакиларини айтинг?

14. Анналалар мактабининг учинчи авлод вакилларини айтинг?

### **Адабиётлар**

1. Кром. М.М. Историческая антропология. Пособие к лекционному курсу. 1-е изд. СПб: 2000

2. [http: // www. mirknig.com/;](http://www.mirknig.com/)

3. [http: // www.turklib.ru/;](http://www.turklib.ru/)

4. [http: // www.rsl.ru/;](http://www.rsl.ru/)

5. [http: // www.ziyonet.uz/.](http://www.ziyonet.uz/)

### **Тарихий антропология йўналишлари ва бошқа фанлар билан алоқаси.**

Режа:

1. **Тарихий антропологиянинг асосий йўналишлари.**

2. **Тарихий антропологиянинг бошқа фанлар билан алоқаси.**

Францияда М. Блок ва Л. Феврлар бошлаб берган “Анналлар мактаби” фаолияти асосан тарихий антропологияга иқтисодий ва ижтимоий

йўналишларни шакллантирган эди. К. Леви – Стросс томонидан янги ижтимоий антропология соҳасига оид асарлар илк бора яратилган бўлса, ижтимоий йўналишдаги тадқиқотларда француз этнографлари иккинчи жаҳон урушидан сўнг кўпроқ ўз мамлакатлари тарихи, этнологияси кўпроқ тадқиқ қилдилар ва кўплаб асарлар эълон қилдилар. Бу М. Эмар ишларида кўпроқ кўзга ташланади. **Тарихий антропология фани энг аввало этнология** соҳаси билан узвий боғлиқлигини кўришимиз мумкин.

Бу каби ҳолатлар кейинчалик АҚШ, Буюк Британия каби давлатларда ҳам кузатила бошланди. Ижтимоий – иқтисодий структураларни тадқиқ этишда “Pest and Presnt” журнали атрофида тўпланган Британияликмарксистик тарихчилар Э. Томпсон<sup>1</sup>, Э. Хобсбаум<sup>2</sup>лар бошлаб юборган эдилар. Бу журнал атрофидагилар Британия **“ижтимоий антропология”си** тадқиқотчилари деб аталар эдилар.

Британия ижтимоий антропологияси таъсирисиз ҳам Британияда тарихга бўлган қизиқиш ўзгариб, маҳаллий халқ маданияти тарихига қизиқиш кучайиб, бу кейинчалик **“ижтимоий маданият” ёки “янги маданият тарихи”** каби номлар билан аталди.

АҚШнинг маданият тарихи йўналиши асосан инглиз анъаналарини давом эттириб кейинчалик **“маданият антропологияси”** тараққиётига катта ҳисса қўша бошлади. Бу йўналишда Н. З. Дэвис фаолияти диққатга сазовор бўлиб ҳисобланади.

Ўтган асрнинг 70 – йилларида тарихга бўлган қизиқишда яна сиёсий жараёнлар, воқеяликлар, шахснинг роли каби омилларга эътибор кучайган давр эди. Бу эса тарихий антропологияда **“сиёсат антропологияси”** соҳасининг вужудга келиши билан яқунланди. Ўтган асрнинг 80 – йилларидан бошлаб эса, илмий биографик тадқиқотлар етакчи ролни ўйнай бошлади. Бу оқимларнинг айримлари тарихий антропологияга хос

---

<sup>1</sup> Таржимаи ҳаёти

<sup>2</sup> Тарж. ҳаёти



бўлмаганлиги сабабли, айрим олимларнинг фикрича тарихий антропология гўёки тўхтаб қолгандек эди.

Тарихий антропология тушунчасининг ўзи ўтган асрнинг 70 – йилларида қўлланила бошланган эди. Айрим олимларнинг фикрича, тарихий антропология Франция ва Англиядаги “ижтимоий антропология соҳаси” ва АҚШдаги “Маданият антропологияси” қўшилмасидан вужудга келган деган фикрларни келтириб ўтадилар. Шунинг унитмаслик лозимки тарихий антропология бирор бир оқим, йўналишларнинг қўшилишидан эмас, балки тарих фанининг янгиланиши, уни тадқиқ этувчи усуллар ва муаммоларнинг ўзгариб бориши натижасида вужудга келган. Ўтган асрнинг 30 – йилларидан бошлаб вужудга кела бошлаган тарихий антропология ва бу йўналишда тадқиқот олиб борган олимлар асосан география, социология, иқтисодиёт, психология, фанларининг методларидан фойдаланган бўлсалар, ўтган асрнинг 60 – 80 йилларида улар қаторига антропология, демография, лингвистика каби қатор соҳалар қўшилди. Айниқса, антропология соҳасининг методларидан тарихий антропология соҳасида фойдаланиш тарих соҳасини ўз муаммосини, ўрганиш объектини кенгайтиришга имконият бериш билан бирга унга ўтмиш ҳаёт, ўлим масалалари, касалликлар (ёш, ўрта ёш, кекса ёшларда учрайдиган), халқларнинг диндорлик даражаси, турли даражадаги маданиятларнинг ўзаро муносабатлари, байрамлар, тантаналар, ритуаллар каби мавзуларни ҳам тақдим этади.

Марк Блокнинг дастлабки йирик ишларидан бири ҳисобланадиган “Мўжизакор қироллар” асари бўлиб, у 1924 йилда нашр юзини кўрган. Асарда Англия ва Францияда ўрта асрлар даврида ҳукмронлик қилган ва XVIII асргача бўлган хронологик даврда қиролларнинг олий ҳокимияти таҳлил, қироллар ҳақидаги афсоналар, уларнинг пайдо бўлиши ва пайдо бўлиш сабаблари, “Қироллар кўрсатган мўжизалар”, “Қаҳрамонликлар” орқали қироллик ҳокимиятининг муқаддаслиги сакрал (анъана бўлиб қолган одат) характерини очиқ беради. Ҳозирги фанда м. Блок асари менталь аҳамиятга эга деб қаралади. Аммо, М. Блокнинг ўзи менталь атамасидан кўра

“Жамоавий дунёқараш”, “Жамоавий иллюзия” каби атамаларни қўллашни лозим деб ҳисоблаган.

Марк Блок асарига яқин турувчи тадқиқотлар бундан илгари ҳам олиб борилган. Масалан 1919 йил Нидерландияда Йохан Хейзинг “Ўрта асрлар кузи” асарини чоп этган эди. Ушбу асарда XIV – XV асрларда Европа аҳолисининг яшаш тартиби, фикрлаш, дунёқараш тартибига оид фикрлар мавжуд. Россияда эса, 1915 йил А. П. Карсовиннинг “XII – XIII асрларга оид диндорлик асослари” асари чоп этилган эди. Асарда диндорлик даражаси, диний анъаналар, одатларга аҳолининг кучли эътиқодий ёндашуви каби масаллар таҳлил қилинган. Бир сўз билан айтганда тарихчилар ўзларига янги тадқиқот объектларини очиб бордиларки, бу кейинчалик француз тарихчилари томонидан “ментал тарих” деб номланганлигини кўрамыз.

Мазмунан таржима қилиш қийин бўлган “менталлик” атамаси Францияда XIX асрнинг охири – XX аср бошларида кенг қўлланила бошланган эди. Менталитетнинг дунёқараш тушунчасига яқинлиги бу атамани жамоага инсон гуруҳлари хусусиятлари деб қараш одат тусига кирган. Бундай фикрлар XX аср бошларида этнологлар ва психологлар асарларида учрай бошлаган эди. Масалан Л. Леви Брюл асарларида ибтидоий одамларнинг “Паралогик” фикрлаши тилга олинса, Ш. Блонделнинг 1926 йилда чоп этилган асари “Ибтидоий менталлик” асарида ҳам ибтидоий одамларнинг психологик кайфияти, ҳолати очиб берилади. Шунингдек, ибтидоий психологияга оид фикрлар А. Валлон асарларида ҳам чуқур таҳлил қилинади.

Марк Блокнинг “Мўжизакор қироллар” ўз даврида кўпгина тарихчилар танқид ҳам қилган эдилар. Уларнинг фикрича, асарнинг айрим қисмлари ноодатий ва келтирилган фикр мулоҳазалар иккинчи даражали деган танқидлар ҳам айтиб ўтилган. Аммо, М. Блок ушбу баҳоларга эътибор бермайди. Чунки бу даврда у тарихда ижтимоий – иқтисодий структураларнинг ролини ўрганишни бошлаб юборган эди. Аммо, ўзининг сўнгги фундаментал асари ҳисобланган “Феодал жамият” китобида у

“Жамият ҳиссиётларининг асослари” номли махсус бўлим киритади. Бу ерда тарихий менталлик ўрта аср жамияти бир қисмининг синтези сифатида каралади. Олимнинг ҳаётлиги даврида танқидга учраган “Мўжизакор киролар” асари ўтган асрнинг 70 – 80 йилларида тарихчилар орасида кенг шухрат қозонади. 1983 йилги қайта нашрида ж. Ле Гофф сўзбоши ёзиб, “Марк Блок ушбу асарни яратиши натижасида тарихий антропология фанининг асосчисига айланди” – деган фикрларни келтириб ўтади.

Ушбу фанни ўрганиш жараёнида биз яна бир қатор ўз даврида ноодатий, ғалати ҳисобланган ва ўша давр инсонлари учун тушунарсиз ҳисобланган, аммо, вақт ўтиши билан “қайта туғилган”, яъни давр ўтиши билан қадрланган асарлар ҳақида фикр юритамиз.

М. Блокнинг дўсти ва ҳамфикри Люсен Феврнинг ижодий эволюцияси ўзгача бўлиб, у ижтимоий ва экологик тарихдан (Инсон географиясидан) тўғрироғи тарихий демографиядан ғоялар, маданият, психология, тарихини ўрганиш сари борди. Менталь тарих тараққиётига Л. Февр алоҳида ҳисса қўшган олимлардан бири бўлиб ҳисобланади. “Тарих ва психология” (1938 й), “Фольклор ва фольклорчилар” (1939 й), “Ҳиссиётлилиқ (Сезувчанлик) ва тарих” каби мақолаларида у бир қатор фанлараро тадқиқотларда тарихчилар, филологлар социологлар, фольклоршуносларнинг ўзаро ҳамжиҳат ишлашлари ёки тарихчилар ушбу фанлар методларидан ҳам унимли фойдаланишлари лозимлигини кўрсатиб берди.

Л. Февр ўз мақола ва сарларида ўз даври тарихчиларини бир неча бора тарихни бидъат, хурофотлардан тозалаш, хато ва янглишишлардан сақланишга чақирди. У тарихда якка шахсларнинг ролини бўрттириш, сиёсий жараёнларни, воқеликларни баён қилиш билан чекланган психологик анахронизмни кечириб бўлмас хатолик деб ҳисоблайди.

Л. Ферв принциплари унинг томонидан ёзилган реформация даврига оид серияли асарларида, шунингдек, энг аввало новаторлик иши ҳисобланган “XVI асрда эътиқодсизлик масаласи: Рабле ва дин” (1942 йил) асарида ўз аксини топган. Ушбу асарнинг чоп этилиш жараёнигача кенг жамоатчилик

Раблега бағишланган асарларида, мақолаларда Рабленинг Гаргантюа ва Пантагрюэл асари ўйлаб топилган ва атеистик деган фикрлар устунлик қилар эди. Л. Февр ўзи яшаб турган жамиятда “Анархист” ёки “коммунист” каби тушунчалар билан жамият ёки жамиятнинг асосий қатлами бу тушунчалар билан келиша олмаслигини мисол қилиб, XVI асрда атеист тушунчаси худди шу ҳолатни англатишини ва Гаргантюа ва Пантагрюэлда жамият табақаларининг келтирилмаганлиги каби сабабларни кўрсатиб, ўша давр тарихчилари хатоликлари, французх менталитети, аҳоли психологияси каби медотлардан фойдаланишга чақиради. У XVI асрда атеист тушунчасига ўрин бўлмаган деб ҳисоблайди.

Агар М. Блок тарихий менталлик тушунчасига илк бора эътибор қаратган бўлса, унинг ҳамфистри “Анналар мактаби” ташкилотчиларидан бири Л. Февр менталликни алоҳида йўналиш сифатида концептуал асосларини яратди. Февр менталликни психология фани методлари билан биргаликда ўрганди.

Урушдан кейинги йилларда Л. Февр шак – шубҳасиз Франциядаги энг йирик тарихчилардан бўлиб, “Анналар мактаби” етакчиси бўлиб қолди (М. Блок 1944 йил фашистлар томонидан ўлдирилади). Айнан унинг ментал тарих ва психологик ёндашуви ўтган асрнинг 60 – 70 йилларида қатор француз тарихчилари Р. Мандру, Ф. Арьес, Ж. Делюмлар ижодида кўзга ташланади.

Кейинчалик тарихий антропологиянинг бир тармоғи сифатида, ва хатто, тарихий антропологиянинг иккинчи номи сифатида тарихий менталитет атамаси ҳам ишлатила бошланади. Тарихий менталлик йўналиши тарихий антропологиянинг қизиқиш доирасига “Янги демографик тарих”, табиат, мданият, биологик ва коллектив психология каби каби соҳаларни ҳам тарихий антропологиянинг қизиқиш, тадқиқот соҳаларига киритилишига сабаб бўлди. ўтган асрнинг 40 – 60 йилларида олиб борилган тадқиқотларнинг салмоқли қисмини демографик йўналишдаги ишлар ташкил

этди. Демографик тадқиқотлар аҳолининг алоҳида ҳудудлардан бошқа жойга кўчиши, бунга табиий омил, эпидемия, инсоннинг турли ёшларда вафот этиши, муаммолари (хусусан болалар ва кексалар ўлими билан боғлиқ) касалликларга чалиниш, жинсий фаоллик каби масалалар энг кўп ўрганилган мавзулар эканлигини кўришимиз мумкин. Жамоавийлик масалалари билан боғлиқ бу тадқиқот масалаларини ўрганиш яна Блок ва Февр ишлаб чиққан (Анналлар мактаби) тарихий психология дастурига қайтишни англатар эди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги дастлабки ўн йилликларда Францияда иқтисодий тарихга қизиқиш учтун мавқега эга бўлди. бир қатор тарихчилар Ж. Дюби ва Э. Леруа Ладюрилар тарихий менталликдан иқтисодий жараёнларни ўрганиш сари йўл очдилар. Ушбу йўналишни академик йўналиш сифатида тан олинишида 1961 йилда чоп этилган ва энциклопедик маълумотнома ҳисобланадиган “Тарих ва унинг методлари” справочнигидаги Ж. Дюбининг “Тарихий менталлик” номли мақолси муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Ментал тарихнинг яна бир аъанавий ўрганиш муаммоси бу тарихий демография соҳси бўлиб қолди. Ушбу фаннинг умумй кўриниши бир караганда рақамлар ва рўйхатга олишлар билан боғлиқдек гўё. Жумладан туғилиш, ўлим, турмуш қуриш ва бошқалардан иборат ҳолда кўринади. Аммо, яқин – яқинларгача тарихчилар улар ўрганаётган даврнинг субъектив томонларига камроқ эътиборни қаратганлар. Масалан: ўрганилаётган даврда туғилиш ва ўлим, касалликлар, уларнинг ёш билан боғлиқлиги, эпидемиялар, аёллар ва болалар билан боғлиқ жараёнларга етарлича эътибор қаратилмаган. Ушбу йўналишдаги методларни қўллаш орқали тарихий антропология Филипп Арьес катта ҳисса қўшган дастлабки олимлардан бири ҳисобланади. Юқорида санаб ўтилган муаммолар антропология фанига таълуқли бўлсада, Ф. Арьес бу муаммони биринчи галда ментал тарих нуқтаи – назаридан тадқиқ этди. У асосий эътиборни омманинг ўлим, касаллик ва туғилиш борасидаги дунёқарашига, яъни, ментал хусусиятига қаратди. “Эскича

тартибда бола ва оилавий ҳаёт” деб номланган ва 1960 йилда чоп этилган дастлабки тадқиқотларидан бирида тарихий демография методларидан фойдаланганлигини кўришимиз мумкин. Муаллифнинг новаторлик иши бўлган бу асарда болалар тарбияси, унинг жамият тараққиётидаги ўрни турли тарихий даврлар мисолида тадқиқ этилади.

Асарни яратишда Ф. Арьес турли тарихий адабиётлардан, манбалар, архив ҳужжатлари, адабиёт намуналари, фольклор, икона, ҳатто, қабр тошларидан ҳам кенг фойдаланади. Арьеснинг маълумотлари фан оламида шов – шувларга сабаб бўлади. Унинг асарида ўрта асрларда болалар ёши ва унинг психологик категориялари бўлмаганлиги, болага ёши катта, аммо, кичик жуссали киши сифатида муомалада бўлинганлиги, XVII асрга келибгина бола оиланинг марказида тура бошлагани масалалари ҳақида бой маълумотлар келтирилган. Ф. Арьес маълумотларида ўлим билан боғлиқ маълумотлар ҳам талайгина. Ўрта асрлардаги аҳоли демографиясида ўлимга олиб келувчи эпидемиялар, касалликлар, нотўғри овқатланиш, ифлос сувдан заҳарланиш каби масалларни таҳлил этиш унинг кейинги асарларида ҳам сезилиб туради. Бу борада унинг машҳур “Инсон: ўлим билан юзма - юз” (1977 йил чоп этилган) асарини мисол қилиб келтириш мумкин.

Ўтган асрнинг 50 – 60 йилларида менталь тарих француз тарихшунослигининг энг муҳим йўналишларидан бўлиб қолди. Бу йўналиш магнит тоши сингшари кўплаб тарихчиларни ўзига жалб қилиб кўплаб новаторлик ишларини юзага чиқиши бошланган эди. Аграр, демографик, психологик йўналишлардан сўнг менталь тарих дин ва маданият масалаларини ҳам четлаб ўтмади. Л. Феврнинг шогирди Роберт Мандру, ж. Дюбилар 50 – 60 йиллардаёқ ушбу йўналишда тадқиқот ишларини чоп эта бошладилар. Р. Мандрунинг “Францияда XVII асрдамагистрат ва жодугарлар” деб номланган иши айниқса диққатга сазовордир.

Р. Мандрунинг ушбу иши уни нафақат устози Л. Февр, балки, Ф. Арьесга ҳам яқинлаштиради. Чунки жодугарлар ва уларнинг турли қиёфаларга кира олиши билан боғлиқ тадқиқотлар антропологлар томонидан

хам ўрганилаётган бўлиб, Р. Мандру жодугарларни тарихий психологик методлари асосида ўрганганлиги билан антропологлардан фарқланади. Муаллиф жамиятнинг табақаланишини диққат билан ўрганиб, халқ эътиқодининг ўзгариб боришини таҳлил қилади. Шунингдек, жамиятнинг маълумотли қатламлари ҳисобланадиган юристлар, магистратлар, диндорлар, яъни ўша даврларда жодугарликда айбланувчиларнинг тақдирини ҳал қиладиган ижтимоий қатламлар психологиясининг ўзгариб боришини ҳам чуқур таҳлил қилганлигини кўришимиз мумкин.

Р. Мандру XVI – XVII асрларда жодугарларни, алвастиларни овлаш билан боғлиқ жараёнларнинг авж олиши ва бу ҳодисаларни XVII аср охирларидан бошлаб бир қадар пасайиш жараёнларини ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий жараёнлар, бу жараёнларда менталлик хусусият, аҳолининг диндорлик даражаси каби омиллар асосида таҳлил қилади. Бундай ҳолатнинг юз беришига Р. Мандру икки асосий омилни мисол қилиб келтиради. Унинг фикрича биринчидан Париж парламентида Сорбона теологларининг бу даврда етакчи мавқени эгаллаб туриши ва кейинчалик (иккинчидан) Кольбер ҳукуматининг мамлакатда юстиция хизматини марказлаштиришга уриниши сабаб бўлди деган фикрларни келтириб ўтади.

Таниқли тарихчи олимлардан бири Жак Ле Гофф ўтган асрнинг 70 – йилларида менталь тарих атамаси қандайдир ноқулаш атамага айланиб қолган деган фикрларни ўз эсдаликларида қайд этган эди. Шу сабабли француз тарихчилари ўтган асрнинг 70 – йиллари бошларидаёқ тарихий антропология атамаси ҳақида фикр юрита бошлаган эдилар. Жак Ле Гофф 1972 йилда Ф. Бродель хотирасига бағишланган тўпламда чоп эттирган “Тарих ва инсоннинг кундалик ҳаёти” номли мақоласида тарих ва этнологиянинг яқинлашуви сифатида янги тарихий фанга “Этнологик тарих” атамасини қўллашни таклиф этади. Аммо, кейинроқ “Бошқа ўрта асрлар” номли очеркида ушбу мақоласини кенгайтирган ҳолда “Тарихий антропология ҳақида” сарловҳаси остида босиб чиқади. Шундай қилиб,

“Этнотарих”, “Этник антропология” каби янги йўналишни номлаш, янгича йўналишларни муҳокама қилиш билан биргаликда олиб борилди.

1974 йилда “Анналар” мактаби журналининг махсус сониди “Ўзаро тушунчалар алмашинуви: антропологик тарих учун” номли мақола босилиб чиқади. Бу мақола иқтисодий антропология муаммолрига бағишланган эди. Нихоят 1978 йилда “Янги тарихий фан” справочнигида Анри Бюргернинг “Тарихий антропология” мақоласи пайдо бўлади.

Француз файласуфи ва маданиятшунос олими Мишел Фуко ўз асарларида Ақлсизлик, медицина, қамок жазолари қандайдир абадий мавзу эмас, балки турли тарихий даврларда турлича тушиниладиган ижтимоий ихтиролар дейди. Унинг қарашлари асосан “Назорат ва жазоламоқ. Турма тарихи” (1975 йил чоп этилган) асарида келтирилганлигини кўрамиз. Тарихий антропология фани криминалистика ва медицина фанлари билан ҳам узвий боғлиқ бўлиб ҳисобланади.

*Марк Блокнинг “Мўжизакор қироллар” ўз даврида кўпгина тарихчилар танқид ҳам қилган эдилар. Уларнинг фикрича, асарнинг айрим қисмлари ноодатий ва келтирилган фикр мулоҳазалар иккинчи даражали деган танқидлар ҳам айтиб ўтилган. Аммо, М. Блок ушбу баҳоларга эътибор бермайди. Чунки бу даврда у тарихда ижтимоий – иқтисодий структураларнинг ролини ўрганишни бошлаб юборган эди. Аммо, ўзининг сўнгги фундаментал асари ҳисобланган “Феодал жамият” китобида у “Жамият ҳиссиётларининг асослари” номли махсус бўлим киритади. Бу ерда тарихий менталлик ўрта аср жамияти бир қисмининг синтези сифатида қаралади. Олимнинг ҳаётлиги даврида танқидга учраган “Мўжизакор қироллар” асари ўтган асрнинг 70 – 80 йилларида тарихчилар орасида кенг шуҳрат қозонади. 1983 йилги қайта наширида ж. Ле Гофф сўзбоши ёзиб, “Марк Блок ушбу асарни яратиши натижасида тарихий антропология фанининг асосчисига айланди” – деган фикрларни келтириб ўтади.*



Ушбу фанни ўрганиш жараёнида биз яна бир қатор ўз даврида ноодатий, галати ҳисобланган ва ўша давр инсонлари учун тушунарсиз ҳисобланган, аммо, вақт ўтиши билан “қайта тугилган”, яъни давр ўтиши билан қадрланган асарлар ҳақида фикр юритамиз.

М. Блокнинг дўсти ва ҳамфикри Люсен Феврнинг ижодий эволюцияси ўзгача бўлиб, у ижтимоий ва экологик тарихдан (Инсон географиясидан) тўғрироғи тарихий демографиядан зоялар, маданият, психология, тарихини ўрганиш сари борди. Менталь тарих тараққиётига Л. Февр алоҳида ҳисса қўшган олимлардан бири бўлиб ҳисобланади. “Тарих ва психология” (1938 й), “Фольклор ва фольклорчилар” (1939 й), “Ҳиссиётлилик (Сезувчанлик) ва тарих” каби мақолаларида у бир қатор фанлараро тадқиқотларда тарихчилар, филологлар социологлар, фольклоршуносларнинг ўзаро ҳамжиҳат ишлашлари ёки тарихчилар ушбу фанлар методларидан ҳам унимли фойдаланишлари лозимлигини кўрсатиб берди.

Л. Февр ўз мақола ва сарларида ўз даври тарихчиларини бир неча бора тарихни бидъат, хурофотлардан тозалаш, хато ва янглишишлардан сақланишга чақирди. У тарихда якка шахсларнинг ролини бўрттириш, сиёсий жараёнларни, воқеликларни баён қилиш билан чекланган психологик анахронизмни кечириб бўлмас хатолик деб ҳисоблайди.

Л. Февр принциплари унинг томонидан ёзилган реформация даврига оид серияли асарларида, шунингдек, энг аввало новаторлик иши ҳисобланган “XVI асрда эътиқодсизлик масаласи: Рабле ва дин” (1942 йил) асарида ўз аксини топган. Ушбу асарнинг чоп этилиш жараёнигача кенг жамоатчилик Раблега бағишланган асарларида, мақолаларда Рабленинг Гаргантюа ва Пантагрюэл асари ўйлаб топилган ва атеистик деган фикрлар устунлик қилар эди. Л. Февр ўзи яшаб турган жамиятда “Анархист” ёки “коммунист” каби тушунчалар билан жамият ёки жамиятнинг асосий қатлами бу тушунчалар билан келиша олмаслигини мисол қилиб, XVI асрда атеист тушунчаси худди шу ҳолатни англатишини ва Гаргантюа ва Пантагрюэлда жамият табақаларининг келтирилмаганлиги каби

сабабларни кўрсатиб, ўша давр тарихчилари хатоликлари, французх менталитети, аҳоли психологияси каби медотлардан фойдаланишга чақиради. У XVI асрда атеист тушунчасига ўрин бўлмаган деб ҳисоблайди.

Агар М. Блок тарихий менталлик тушунчасига илк бора эътибор қаратган бўлса, унинг ҳамфикри “Анналлар мактаби” ташилотчиларидан бири Л. Февр менталликни алоҳида йўналиш сифатида концептуал асосларини яратди. Февр менталликни психология фани методлари билан биргаликда ўрганди.

Урушдан кейинги йилларда Л. Февр шак – шубҳасиз Франциядаги энг йирик тарихчилардан бўлиб, “Анналлар мактаби” етакчиси бўлиб қолди (М. Блок 1944 йил фашистлар томонидан ўлдирилади). Айнан унинг ментал тарих ва психологик ёндашуви ўтган асрнинг 60 – 70 йилларида қатор француз тарихчилари Р. Мандру, Ф. Арьес, Ж. Делюмлар ижодида кўзга ташланади.

### **Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар**

1. К. Леви – Строснинг тарихий антропологик қарашларини биласизми?
2. Б. М. Эмар ишларида тарихий антропология тарихнинг қайси соҳаси билан узвий боғлиқликда ўрганилган
3. Ижтимоий – иқтисодий структураларни тадқиқ этишда “Pest and Presnt” журнали атрофида тўпланган олимларни биласизми?
4. Ўтган асрнинг 70 – йилларида тарихга бўлган қизиқишда яна қайси жараёнларга эътибор кучайган эди?
5. Марк Блокнинг дастлабки йирик ишларидан бири ҳисобланадиган “Мўжизакор қироллар” асари ҳақида гапиринг?
6. XIV – XV асрларда Европа аҳолисининг яшаш тартиби, фикрлаш, дунёқараш тартибига оид фикрлар Йохан Хейнинг қайси асарида маълумотлар мавжуд?
7. ментал тарих атамасига таъриф беринг?

8. Ш. Блонделнинг 1926 йилда чоп этилган асари “Ибтидоий менталлик” нинг мазмун – моҳиятини биласизми?

9. “Тарих ва психология” (1938 й), “Фольклор ва фольклорчилар” (1939 й), “Ҳиссиётлилик (Сезувчанлик) ва тарих” каби асарлар кимга тегишли

### **Адабиётлар**

6. Кром. М.М. Историческая антропология. Пособие к лекционному курсу. 1-е изд. СПб: 2000

7. <http://www.mirknig.com/>;

8. <http://www.turklib.ru/>;

9. <http://www.rsl.ru/>;

10. <http://www.ziyonet.uz/>.

### **Тарихий антропологиянинг фан сифатида шаклланиши.**

#### **Режа:**

1. **Тарих фанига XIX - XX асрларда антропологик ёндашувлар**  
2. **Француз “Янги тарихий фан” ва тарихий антропологияси XX асрнинг 20-50 йилларда.**

3. **АҚШ маданий-тарихий психологияси. Франциядаги Мейерсон-Вернан мактаби.**

**Марк Блок – 6.7.1886 – 16.6.1944 йй.** Лион шаҳрида профф. Густав блок оиласида таваллуд топган. 1919 – 1936 йиллар оралиғида Страсбург университети профессори, кейин Сорбона университети профф. 1944 йилда озодлик ҳараатларидаги иштироки учун гестапо томонидан ваҳшиёна ўлдирилади. М. Блок тарихни ўрганишни жамият тараққиёти қонунлари асосида олиб боришни таклиф этади. У нафақат алоҳида шахслар ва уларнинг фаолиятини тадқиқ этишларини, балки инсонлар жамоаси ва уларнинг ижтимоий – иқтисодий тараққиёт даражаларини, табиий омилларни инсон ҳаётига таъсирини биргаликда ўрганишни таклиф қилади. М. Блокнинг асосий ишлари ўрта аср Европаси тарихига бағишланган бўлиб, энг машҳур асари “Француз аграр тарихининг характерли хусусиятлари” (1931 й) бўлиб

ҳисобланади. М. Блок 1929 йилда Л. Февр билан биргаликда тузган “Тарихнинг иқтисодий ва ижтимоий анналлари” журнали кейинчалик тарихий антропология фанига асос бўлган.

**Февр Люсен – 22.7.1878 – 27.9.1956 йй.** Француз тарихчиси. Дижон университети (1912 – 1914 йй), Страсбург (1919 – 1933 йй), Коллеж де Франс (1933 й) профессори. Коллеж де Франсининг олтинчи сексияси (иқтисодий ва ижтимоий фанлар) ни 1948 йилдан бошлаб бошқарган. 1935 йилда Франция энциклопедиясини чоп этишда бошчилик қилган. 1929 йилда М. Блок билан биргаликда Страсбургда “Тарихнинг иқтисодий ва ижтимоий анналлари” журналига асос солади. Л. Февр сиёсий, воқеанавис тарихчиларни кескин танқид қилиб, тадқиқотчилар олдига жамиятни ҳар томонлама тадқиқ этишни таклиф қилади. Унинг ўзи асосан тарихий географик методларга асосланиб тадқиқот ишларини олиб борган. Унинг қизиқиш доирасига аграр муносабатлар, савдо, ижтимоий тузилиш, тил, дин, тарихий психологик омиллар, кундалик ҳаёт кабилар кирган. Л. Феврнинг хронологик нуқтаи – назардан қараганда қизиқиш доираси жуда кенг, у ўрта асрлар, янги замон ва ўзи яшаб турган даврга қадар бўлган тарихий жараёнларни тадқиқ этганлигини кўришимиз мумкин. Аммо, унинг асосий қизиқишлари XVI асруйғониш даври бўлиб ҳисобланади. Л. Февр ҳар бир цивилизацияларнинг такрорланмас ўзига хос дунёқарашга эга эканлигини исботлаб беради. Шу билан бир қаторда Л. Февр инсон билимлари структураси ўзгарувчанлиги ва жамиятни тадқиқ этиш муҳимлигини таъкидлайди.

**Фернан Бродель 21.08.1902 й - ?.** Франция тарихий тадқиқотлар маркази раҳбари. Коллеж де Франсда олтинчи сексияси (иқтисодий ва ижтимоий фанлар) раҳбари. М. Блок ва Л. Феврдан кейин Анналлар мактабининг “Тарихнинг иқтисодий ва ижтимоий анналлари” журнали муҳаррири. Унинг энг машҳур асари “Филипп II даврида ўрта ер денгизи ва Ўрта ер денгизи дунёси” (1949 йилда чоп этилган) асари бўлиб ҳисобланади. Унда география, иқтисод ва тарихга оид тадқиқот методлари асосида Европанинг Жанубий – ғарбий қисмининг 16 аср 2 – ярмидаги қиёфаси очиб

берилади. Асарда айникса, пул муомаласи ва савдога оид қимматли маълумотлар келтирилади. Методологик йўналишларда Ф. Бродель кўпроқ Л. Феврга яқинроқ туради. У жамият тараққиёти қонунлари иқтисодий ҳаётга таъсир кўрсатади деб ҳисоблайди. Тадқиқотларида демографик, географик, психологик методлардан кўпроқ фойдаланганлигини кўришимиз мумкин.

**Жорж Лефевр (6.08.1874 – 28.08.1959 йй)** таниқли француз тарихчиси. Унинг асосий йўналиши Буюк француз инқилоби даври тарихи бўлиб ҳисобланади. 1924 йилда “Инқилоб даврида Франция шимолидаги деҳқонлар” мавзuidaги докторлик ишини ҳимоя қилган. У ўз ишини ёзишда архив манбаларидаги маълумотларни статистик усулда жамлаш методидан фойдаланган. Докторлик ишини мувоффақиятли ҳимоясидан сўнг Франциядаги нуфузли олий таълим муассасаларида дарс бера бошлайди. Дастлаб Клермон, кейинчалик Страсбург, 1934 – 1945 йилларда эса, Сорбона университетларида дарс беради. 1937 йилдан бошлаб “Буюк Француз инқилоби” кафедрасини бошқара бошлайди. 1932 йилда ўша вақтдаги йирик француз тарихчиси ҳисобланган А. Матъез вафот этгандан кейин Лефевр “Робеспьер жамияти” нинг бошлиғи ва “Annales historiques de la Revolution” журналининг муҳаррири бўлади.

Лефевр иккинчи жаҳон уруши даврида Францияда авж олган колобoрациoнизм<sup>3</sup> ҳаракатига қарши чиқади. У Франция озoдлик курашини кўллаб – қувватлади. Унинг акаси таниқли географ олим Теодор Лефевр озoдлик ҳаракати иштирокчиси сифатида фашистлар томонидан ваҳшийларча қийнаб ўлдирилади.

Лефевр тарихий антропологиянинг шаклланишида ўз ҳиссасини кўшган олимлардан бўлиб, у тарих фанини ўрганишда иқтисодий, ижтимоий ва аграр муносабатларга оид фанларнинг методларидан кенг фойдаланган.

**Жюль Мишле (21.08.1798 – 9.02.1874 йй)** Романтик йўналишда ижод қилган француз тарихчиси. Майда буржуазия идеологларидан бири. 1827

---

<sup>3</sup> Лoтинчa сўз бўлиб, ўз жoнини саклаб қoлиш учун душман билан ҳамкoрликкa бoриш маъносини аңглaтaди. Иккинчи жaҳoн урушида фашистларгa асинр тушгaн ёк улар томонидан оккупация қилинган ҳудудлардаги айрим шахсларнинг фашистлар томонига ўтиб кетиши колобoрациoнизм деб баҳoланган.

йилдан профессор, 1838 йилдан бошлаб нуфузли “Коллеж де Франс” коллежининг профессори лавозимида ишлай бошлаган. Июль монархияси даврида радикал кайфиятдаги талабалар орасида катта обрўга эга бўлган. Талабалар орасида унинг хурмат қозониши ва шуҳратига ж. Мишленинг католик динига қарши тадқиқотлари сабаб бўлган. Бу борада унинг 1845 йилда чоп этилган “Иезуитлар” яна шу йили нашр юзини кўрган “Рухоний, аёл ва оила”, 1846 йилда чоп этилган “Халқ” каби асарлари юборида таъкидлаб штилганидек талабалар орасида машҳурлик, шуҳрат ва обрў – эътибор олиб келади.

Дастлабки даврда Ж. Мишле карашларида либерал монархиячилик ғоялари устунлик қилган бўлса, кейинчалик республикачилик ғоялари етакчилик қилган. Шундай бўлсада у XVIII аср охиридаги Буюк француз инқилоби давридаги якобинчилар клуби фаолиятини танқидий баҳолайди.

Ж. Мишле 1852 йилги Наполеон III тўнтаришидан кейин императорга қасамёд қилишдан бош тартади. Бунинг учун у профессор унвонидан маҳрум қилиниб, миллий архив сексияси мудирин лавозимидан олиб ташланади. Мишле фаолиятида эклектизм<sup>4</sup> тарихий фалсафий йўналиши устунлик қилади. Шунингдек, унинг карашларида Вико<sup>5</sup> циклизи ва Гегель<sup>6</sup>нинг таракқиёт теорияси таъсири ҳам сезилади.

---

<sup>4</sup> Эклектика (юн. — танловчи) — турли хил, ҳатто бир-бирига қарама-қарши қараш, ғоя, назарияларнинг «энг яхшиси»ни танлаб олишга интилиш. Дастлаб сўнгги юнон фалсафасида пайдо бўлган. «Э.» терминини александриялик Потамон (2-аср) қўллаган ва ўз мактабини эклектик мактаб деб атаган. Эклектик тафаккур усулида нарс ва ҳодисаларнинг муҳим ва муҳим бўлмаган, асосий ва асосий бўлмаган хусусиятлари, улар ўртасидаги боғланишлар юзаки равишда бирлаштирилиб, қориштирилиб ифодаланади. Нарса ва ҳодисаларга, уларнинг боғланишларига аниқ, муайян макон ва замонда, муайян вазият ва шартшароитда ёндашмаслик, улардаги асосий ва иккинчи даражали томонларни ҳисобга олмаслик асосида эклектик тафаккур усули пайдо бўлади.

<sup>5</sup> **ВИКО** (Vico) Жамбаттиста (1668.23.6-Неаполь —1744.23.1) — италиялик файласуф. 1698 й.дан Неаполь ун-тида проф. Халқлар тарихи ва психологияси фалсафаси асосчиси. Платон ва Ф. Бэконга алоҳида ихлос б-н қараган. Декарт б-н баҳс-мунозарига киришиб, шахс заковатига умуминсоний ақлни қарамақарши қўйган. Тарихий жараён объектив тарзда кечиши ғоясини илгари сурган. Биз фақат қилаётган иш-ларимизнигина билишимиз мумкин, деган фикрдан келиб чиқиб, тарих фанини инсониятнинг ўз хатти-ҳаракатлари тўғрисидаги билими деб ҳисоблаган. В. барча миллатларнинг айланма ҳаракат йўсинида таракқий этиши назариясини ишлаб чиққан. Ҳар бир халқ ўз таракқиётида 3 давр — худолар (давлат бўлмаган ҳолат, коҳинларга бўйсунуш), қаҳрамонлар (аристократик давлат) ва инсоният (демократик республика ёки ваколатли монархия) даврини бошидан кечирази; бу бамисоли инсон ҳаётининг болалик, ўспиринлик ва етуқлик давлрларига ўхшайди. Ҳар бир давр жамиятнинг ялпи таназзули ва парчаланиб кетиши б-н тугайди. Даврлар ижтимоий тўнтаришлар натижасида алмашинади. Асосий асари: «Миллатларнинг умумий табиати ҳақидаги янги фаннинг асослари» (1725).

## Ж. Мишленинг фикрича, тарихий жараёнларнинг қаҳрамони бу синфларга бўлинмаган халқдир. Буюк кишилар эса фқатгина тарихий жараённинг

<sup>6</sup> ГЕГЕЛЬ (Hegel) Георг Вильгельм Фридрих (1770. 27. 8, Штутгарт — 1831. 14. 11, Берлин) — йирик немис файласуфи, немис мумтоз фалсафасининг энг машхур вакили. 1788—93 й. ларда Тюбинген ин-тида тахсил олган. Бу ерда фалсафа ва илоҳиётни ўрганган. Бернда (1793—96), Франкфуртмайнда (1797—1800) зодагон оилаларда ўқитувчи, Иена (1801—07), Гейдель-берг (1815—18) ун-тларида проф., Нюрнберг гимназиясида (1807—16) директор, айна пайтда, «Бамберг газетаси» да муҳаррир, Берлин ун-ти проф. (1818-28), ректори (1829-30). Г. ўз таълимоти бутун Ғарб фалсафаси ривожининг якуни, деб ҳисоблаган бўлсада, аслида, уни Янги давр Европа фалсафаси тараққиётининг сўнгги, юқори босқичи дейиш мумкин. Г. фалсафий таълимотида барча табиий ва ижтимоий ҳодиса ҳамда жараёнларнинг тубида «оламий рух», «оламий ақл», «мутлақ рух», «мутлақ ғоя», деб аталмиш мавҳум руҳий ибтидо борлигини асослашга ҳаракат қилган. Мазкур руҳий ибтидо шунинг учун ҳам оламий, мутлақки, унинг мавжудлиги ҳеч қандай бошқа нарсага боғлиқ бўлмай, у табиат ва жамият вужудга келгунича мавжуд бўлган. Бу маънода, «оламий», «мутлақ» рух тушунчаси «илоҳий онг» тушунчасига ҳамоҳанг ва мутаносибдир. Файласуфнинг эътироф этишича, фалсафанинг мазмуни, унинг эҳтиёж ва манфаатлари диннинг эҳтиёж ҳамда манфаатлари б-н тамомила муштарак, умумийдир; динга хос нарса абадий ҳақиқат, худо ва уни англашдир; фалсафа динни қай даражада кашф қилса, ўзини шу даражада намоён этади ва аксинча, у қай даражада ўзини намоён этса, динни шу даражада кашф қилади; дин ва фалсафа ўзаро мутаносибдир. Г. нинг фикрича, агар худо динда эътиқод шаклида тасаввур қилинса, у фалсафада мантикий йўл б-н билинади. Г.нинг таъкидлашича, худо барча нарсаларда мавжуд бўлиб, у фақат соф тафаккурдагина, ўзининг моҳиятига мутаносиб шаклда, мукамал намоён бўлади. Г. фалсафасида яқун топган мутлақ билим худонинг инсон тимсолидаги «ўзини ўзи билишдан» бошқа нарса эмас. Г. таълимотида ривожланиш «триада» — 3 босқичлилиқ (тезис, антитезис ва синтез) шаклида юз беради. Шунга мувофиқ, мазкур фалсафанинг марказий тушунчаси — «мутлақ рух» диалектик ривожланиш жараёнида 3 босқични босиб ўтади: 1. «Мутлақ рух» нинг табиат яратилганига қадар бўлган соф тафаккур босқичи. 2. «Мутлақ рух» нинг табиатга айланиши. 3. «Мутлақ рух» нинг табиатиинг инкори сифатида яна ўзига қайтиши. Г. таълимотига биноан олам руҳий табиатга эга, унинг ривожини шу сабабдан ҳам юз берадики, соф илоҳий тафаккурнинг ички мазмуни, муайян босқичда, унга ҳеч ҳам мутаносиб бўлмаган жисмий борлиқ — табиат шаклига ўтади ва шу боис, унинг учун муҳим ҳолат — зиддият вужудга келади. Ҳаракат — диалектик ривожланишнинг муҳим тамойили бўлиб, у айна зиддиятнинг маҳсулидир. Худди табиатиинг ўзида руҳнинг ундан, яъни ўзининг «ўзгача борлиғи бегоналашувидан» яна «ўзига қайтиши» бошланади. Ўз ҳаётининг илк босқичларида ҳали табиат кўйида бўлган инсон онгнинг вужудга келиши (феноменология) натижасида ўз мавжудлигининг ибтидоий ҳолатидан аста-секин узилиб, кўтарила, юксала бошлайди ва у руҳий мавжудот («субъектив рух») сифатида, ўзининг бундай моҳиятини тегишли (англовчи ва хохловчи) хусусияти ва унинг мазмунига мос тарзда пайкамас, ўзлаштирмас экан, ибтидоси қандай бўлса, шундайлигича қолаверади. «Объектив рух» нинг кўринишлари ижтимоий ҳаёт шакллари — ҳуқуқ, ахлоқ, урф-одат ва давлат ҳам худди шундай тадрижийлик жараёнларини босиб ўтади. Бу ерда ҳам бошқа жойлардагидек, учинчи босқич узидан аввалги иккитасининг омихтаси (синтези) ҳисобланади. Ижтимоий ҳаётда ҳуқуқий мазмун б-н ахлоқий эътиқоднинг муштараклиги ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Мазкур муштараклик давлат тимсолида ўзининг олий ифодасини топади. Худо субъективлик б-н объективликнинг (билувчи ва билувчига боғлиқ бўлмаган моҳиятнинг) бирлигидир. Субстанция (моҳият) ва билувчи (субъект) нинг мутлақ айниилигини мушоҳада қилиш, тасаввур этиш ва билиш, яъни «мутлақ рух» нинг учта шакли «объектив рух» нинг тегишли кўринишларига таянади. Мазкур муштараклик санъатда «мушоҳада» қилинади, динда эса «тасаввур» этилади, фақат мутлақ илм — фалсафада у билинади, яъни айна шу ерда пировард мақсадга — инсон чекланган моҳиятининг чексизликка дахлдор бўлишлигига эришилади. Илоҳий ақл б-н ана шу муштараклик Г. фалсафасининг сир-синаоти, асл маъносини ташкил этади. Г. нинг фалсафий таълимоти давлат ва тарихий тушуниш соҳаларига катта таъсир курсатди. У умумий жаҳон тарихига «оламий рух» нинг ўзини ўзи англаш жараёни ва шу б-н бирга «озодликни англашдаги тараққиёт» сифатида қарайди. Бироқ озодлик шундан иборатки, инсон ўзининг «мутлақ ғоя» б-н моҳиятан бирлигини билади ва ўзини объектив рух ҳосилалари ҳамда унинг хоҳиш-иродаси (давлат ва ҳуқуқ) б-н тенглаштиради. Бу ҳосилалар пировард натижада «мутлақ рух» томонидан вужудга келтирилгандир. Озод фуқаро ўзининг умумозодлик б-н жиддий ўхшашлигини англайди, қонун ташки буйруққа ўхшаб кўринишини унинг ўзи билади. Г. фалсафасида табиат ва тафаккурнинг, айна пайтда жамият диалектик ривожланишининг пойдор тамойиллари зиддият, сифат ва микдор ўзгаришлари, инкорни инкор қонунлари ифодаланган. Г. таълимоти тизимининг турли соҳаларида Шарқ, жумладан Ўрта Осиё халқлари тарихи, фалсафаси, диний, бадий ва умуман маънавий дунёси масалалари тегишли тарзда талқин топган. Асосий асарлари: «Рух феноменологияси» (1807), «Мантиқ фани» (1812—16), «Фалсафа фанлари энциклопедияси» (1817), «Ҳуқуқ фалсафаси» (1821), «Дин фалсафаси буйича лекциялар» (1832), «Фалсафа тарихи буйича лекциялар» (1833—36), «Эстетика бўйича лекциялар» (1835—38), «Тарих фалсафаси буйича лекциялар» (1837).

символларидир. Мишленинг машхур асарлари кўп томлик “Франция тарихи” (1833 – 67 йилларда чоп этилган), шунингдек, ушбу асарининг давоми ҳисобланган “Франция инқилоби тарихи” (1847 – 53 йй) асарларидир. Ж. Мишле асарларини яратишда Архив, матбуот, турли мемуарлар, тилшунослик, география, нумизматика фанларининг методларидан фойдаланганлигини кўришимиз мумкин.

### **Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар**

1. М. Блокнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида нималарни биласиз?
2. Алоҳида шахслар ва уларнинг фаолиятини тадқиқ этишларини, балки инсонлар жамоаси ва уларнинг ижтимоий – иқтисодий тараққиёт даражаларини, табиий омилларни инсон ҳаётига таъсирини биргаликда ўрганишни таклиф қилган олим?
3. “Француз аграр тарихининг характерли хусусиятлари” (1931 й) асарининг мазмун – моҳияти ва муаллифини биласизми?
4. Люсен Февр ҳаёти ва фаолияти ҳақида нимани биласиз?
5. Асосан тарихий географик методларга асосланиб тадқиқот ишларини олиб борган олимни биласизми?
6. XVI аср уйғониш даври асосий қизиқиш соҳаи бўлган, аммо, билим ва қизиқиш доирасининг кенглиги билан шуҳрат қозонган олим?
7. Филипп II даврида ўрта ер денгизи ва Ўрта ер денгизи дунёси” (1949 йилда чоп этилган) асарининг муаллифи ва мазмун – моҳиятини айтинг?
8. Фернан Бродель ҳаёти ва фаолиятини биласизми?
9. Жорж Лефевр ҳаёти ва ижодини биласизми?
10. “Инқилоб даврида Франция шимолидаги деҳқонлар” мавзуидаги докторлик ишини ҳимоя қилган олимни айтинг?
11. 1845 йилда чоп этилган “Иезуитлар” яна шу йили нашр юзини кўрган “Рухоний, аёл ва оила”, 1846 йилда чоп этилган “Халқ” каби асарлари билан машхур бўлган олим?



## **Адабиётлар**

11. Кром. М.М. Историческая антропология. Пособие к лекционному курсу. 1-е изд. СПб: 2000

12.[http: // www. mirknig.com/](http://www.mirknig.com/);

13.[http: // www.turklib.ru/](http://www.turklib.ru/);

14.[http: // www.rsl.ru/](http://www.rsl.ru/);

15.[http: // www.ziyonet.uz/](http://www.ziyonet.uz/).

## **Тарихий антропологиянинг муаммолари ва методологияси.**

1. Антропогенез жараёнида қадимги одамларнинг жисмоний хусусиятларининг ўзгариб бориши

2. меҳнат фаолиятини такомиллашувининг, инсон танасидаги ўзгаришларга асосий омил бўлиши, инсон аجدодлари меҳнати ва ижтимоий ҳаёти. Палеолит учун археологик ашёлар қолдиқлари асосий маълумот манбаи эканлиги, тўда ва оила мунособатларини шаклланиши, онг ва тилни вужудга келиши ва тараққийси.

3.

4. Палеолит учун археологик ашёлар қолдиқлари асосий маълумот манбаи эканлиги, тўда ва оила мунособатларини шаклланиши, онг ва тилни вужудга келиши ва тараққийси.

5. палеодемография, қадимги инсон жамоаларини сони, ҳаёти ёши, болалар ўлими.

6. палеоантропологик маълумотларни қиёсий таҳлили маданиятдаги ўзгаришлар инсонларнинг генетик қардошлиги

7. Халқлар ва уларнинг маданиятини шаклланишида миграциялар, антропологик маълумотлар қадимги кўчишларни аниқлашда ягона манба эканлиги, маданиятларнинг ўзаро таъсири, тилнинг табиий тарқалиши.

## **Антропогенез жараёнида қадимги одамларнинг жисмоний хусусиятларининг ўзгариб бориши**

Антропогенез жараёнида қадимги инсон аجدодлари жисмоний хусусиятларининг ўзгариб бориши, уларнинг фикрлаш, тил хусусиятлари,

хатти – ҳаракатлари, ирқий жамоаларининг дифференциацияси ва динамикаси, қадимги коллективларнинг демографик характеристикаси, алоҳида индивидиумларнинг биологик ёшлари тиклаш, шунингдек, аввалги тарихий даврда бўлмаган ерларда одамларнинг пайдо бўлиши буларнинг барчаси тарихий ёзма манбалар бўлмаган даврлар учун бизга асосий информация бўлиб хизмат қилади. Қадимги инсон ажддларининг меҳнат фаолияти ва ижтимоий ҳаёти ҳақида асосий манбалар, меҳнат қуроллари, тош ва суякларга ишлов бериш техникаси, олов ёниши учун ўчоқларнинг жойлашув ўрни, турар жойларнинг тузилиши қабилардир.

Этнографик билимлар қизиқарли бўлсада, юқори палеолит давридан олдинги даврдан қадимги даврлар ҳақида маълумот маълумот бера олмайди. бундан қадимги даврлар учун бизга археологик ва антропологик маълумотлар тўлиқроқ ҳулосаларга эга бўлиш имконини беради.

инсонга ўхшаш маймунларнинг тил, товуш апарати қаби нутқ ва тафаккур қилиш қисмларининг инсоният энг қадимги аجدдларининг худди шу турдаги тана аъзолари билан солиштирилиб, инсониятнинг ҳайвонот олаmidан ажралиб чиқишида меҳнатнинг роли таҳлил қилинади. шунингдек, кринология ва эндокринологиялардаги ўзгаришларга қараб, миянинг эволюция босқичининг у ёки бу босқичида қайси қисмининг тараққий этганлиги хусусида ҳулосаларга келинади. ушбу ўзгаришларга товуш, тафаккур нутқларининг ривожланиш босқичлари аналогик маълумотлари йиғилиб боради.

тил ва тафаккурнинг шаклланиши хусусида кўплаб назариялар мавжуд бўлиб, ушбу назарияларнинг фанда бир қадар исботлангани рус олими Бунак ва унинг шогирдлари яратган назария эканлигини кўришимиз мумкин. **бу хусусда кейинги маърузаларда тўлиқроқ тўхталиб ўтамиз.**

палеодемография – қадимги инсон коллективларининг сони, ҳаёт давомийлиги, болалар ўлими, жинслар ўртасидаги тафовут қабилар бу йўналишнинг асосий қизиқиш доираси бўлиб ҳисобланади. тўлиқ қазиб ўрганилган қабрлар ва аниқ йиғилган палеоантропологик маълумотлар ўша

худуд бўйича юқорида тилга олинган маълумотларга аниқ жавоб бера олади. дастлаб индивидуал ёш таҳлили, сўнг бутун гуруҳларнинг ўртача демографик маълумотлари, ҳаётнинг максимал давомийлиги, ўлим билан боғлиқ ҳодисалар, болалар ўлими, жинслар орасидаги ўлим ва мувозанат, шунингдек. бошқа масалалар таҳлил қилинади. аммо, энг қадимги даврлар учун палеодемографик манбалар барибир етарли эмас. Чунки, палеодемографик маълумотлар инсон аجدодлари суякларига қараб аниқланади, аммо, бу даврлардаги инсон аجدодлари суяк қолдиқлари кўп ҳолларда якка ҳолда учрайди.

**меҳнат фаолиятини такомиллашувининг, инсон танасидаги ўзгаришларга асосий омил бўлиши, инсон аجدодлари меҳнати ва ижтимоий ҳаёти.**

Антропология инсон тана ўзгаришлари ҳақидаги фан бўлиб, замон кенгликлари ва турли даврларда ўзгаришлар қонунияти ва фактлар ҳақидаги маълумотлар унинг ўрганиш муаммосидир. Антропология биологияга оид фан бўлсада, инсоннинг ижтимоий мавжудод эканлиги уни тарихий фанлар билан боғлайди. Бир сўз билан айтганда антропология, морфология ва физиологияни инсон ва унинг ирқлари орқали тарих билан боғлайдиган муҳим фандир.

Антропология фани АҚШ ва Европа тарихий адабиётларида асосан учта фан йиғиндиси сифатида қаралади. биринчи, Антропология, иккинчи, этнография ва учинчиси археология деб қаралади. Тарихий антропология фанинг биринчи қисми антропология деб аталишига сабаб у биологик ёки физиологик антропологиядир. этнография ва археологияни ифодалаш учун эса ижтимоий антропология атамаси қўлланилади. 1932 йилдан буён ҳар тўрт йилда бир марта ўтказиладиган халқаро конгресс “Антропологик ва этнографик фанларнинг халқаро конгресси” деб аталиши ҳам бу фанлар орасидаги боғлиқликни янада кучайтиради.

Собиқ СССР да ҳам антропология фани учта фанлар йиғиндисидан иборат деб қаралган. Ғарб тарих фанидан фарқи, улар биринчиси, Инсон морфологияси, иккинчиси, инсоннинг келиб чиқишини ўрганувчи фан эканлиги ёки антропогенез жараёни, учинчиси эса, инсон ирқлари ва ирқшунослик бўлимларидан иборат деб қаралган. Морфология соҳаси – антропологиянинг шундай соҳасики, у инсон организмларининг барча қисмларини ўзгарувчанлигини таҳлил қилади. Қазилма инсон морфологиясини икки қисмга бўлиш мумкин; биринчиси – самотология, иккинчиси, мерология. мерология – инсон тана қисмларининг айримларининг ўзгарувчанлиги ҳақидаги фандир. мерологиянинг айрим қисмлари жуда кенг ва антропогенез жараёнида ўзига хос аҳамиятга эга. Масалан, бунга инсон бош суягини ўрганиш яққол мисол бўла олади.

самотология эса, инсон тана қисмининг қисмларини ўзгарувчанлигини ўрганувчи фан бўлиб ҳисобланади. Самотоллгия тананинг тузилиши, ўлчамлари, тананинг оғирлиги, тана тузилши, оғирлик тақсимооти каби муаммоларни ўрганади.

### **Антропогенез жараёнида қадимги одамларнинг жисмоний хусусиятларининг ўзгариб бориши**

Антропогенез жараёни даврига оид кўплаб қазилма одам скелетлари топилмалари топилган. уларниёшини аниқлашда антропологик, геологик кузатувлардан кенг фойдаланилади. инсонларнинг меҳнат фаолиятлари ва яшаш тарзлари улар яшаган ерларда археологик инвенторлар ва ўша давр фаунаси изларини қолдиради. антропогенез атамаси ўрнига кейинги вақтларда Европа ва АҚШ тарихий адабиётларида “Инсоният палеонтологияси” атамаси кенг қўлланилмоқда . шунингдек, айрим ҳолларда палеантропология атамаси ҳам ишлатилмоқда.

ирқшунослик антропогенездан фарқли равишда тана қисмларининг даврларда эмас, балки географик кенгликларда ўзгариб боришини таҳлил қилади. У инсоният жамоасининг ҳудудларда пайдо бўлиши, унинг локал

вариантлари, уларнинг табиий генеологик классификациясини тузиш, ирқий белгиларнинг ёшга қараб ўзгариши, халқларнинг келиб чиқиши, уларнинг ўзаро қон – қариндошлиги, халқларнинг кўчиши ёки миграцияси, хусусан қадимги даврларда кўчишлари қабилар билан шуғулланади.

Совет СССР да этик антропология атамасикўп ҳолларда ирқшунослик маъносини англатади деган қарашлар катта ҳатодир. Эрик антропология, этник муносабатларда ирқларнинг ўзаро қўшилишга оид жуда қисқа ирқшунослик бўлими билан шуғулланади.

XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида инглиз биометрик мактаби тарихий антропология тадқиқотларида устун мактабга эга эди. Инглиз биометрик мактабига Карл Пирсон асос солган бўлиб, у соҳасига кўра нафақат файласуф, балки, замонасининг зийрак математиги ҳам эди. Бу ҳол тарихий антропологияда математик услубнинг маълум бир тарихий даврда устунлигини таъминлади. Математик сифатида у биологик изланишларни статистик анализнинг илғор методларидан фойдаланишни жорий қилди ва унинг жорий қилган усулларида ҳозирга қадар фойдаланиб келинмоқда. Шу тариқа Пирсон тарихий антропологияда биометрия методи асосчиси сифатида тарихда қолди. У асос солган “Биометрика” журнали атрофида бирлашган олимларасосан генетика ва антропология муаммолари билан шуғулланардилар.

Инглиз биометриклари кринологик методни ҳам такомиллаштириб бордилар антропологияда ва қисман кринологияда кўплаб эмпирик тадқиқотларни амалга оширдилар. Пирсон амалий кринология билан шуғулланмаган бўлсада, унинг ўқувчилари хусусан Жефри Морант дунё халқларининг кринологиясига оид катта маънавий аҳамиятга эга маълумотлар тўплайди.

Жефри Морант тўплаган илмий мероснинг бир қисми Англияда қолганлари Европанинг турли мамлакатларида сақланмоқда. Пирсон шогирдлари Англия ва Мисрнинг палеоантропологиясига оид катта ишларни амалга оширганлар. Тўпланган материаллар асосида қадимги Миср, Европа

Осиё ва Африканинг кринологияси ишлаб чиқилиб, анализдан ўтказилди. Шунингдек, ирқлар ичидаги бир қадар катта этник гуруҳларнинг тосономик даражасини ҳам биометрик анализ қилинди.

Биометриянинг ортометрия соҳасида билимлар ҳам инглиз биометрия мактаби томонидан ривожлантириб борилди. Писр ва унинг шогирдлари инглизларнинг скелетлари вариациясига оид улкан ишларни амалга оширдилар. Антропогенез жараёни билан биометриклар мактаби вакиллари камроқ шуғулланганлар. Улар тадқиқотларида Антропологиянинг бу соҳаси тараққиётидаги хизматлари у қадар катта эмас. Шундай бўлсада, Ж. Морантнинг бу соҳа тараққиётидаги хизматларини алоҳида тилга олиб ўтиш лозим. У барча палеоантроп ва юқори палеолит даврига оид Европа музейларида сақланаётган қазилма инсон аجدодларининг бош суягини тадқиқ этганлиги билан машҳур.

Француз антропологлари XX аср бошларида асосан алоҳида олинган конкрет инсон гуруҳларининг ирқий хусусиятларини ва антропогенез жараёни даврида топилган қадимий инсон аجدодлари қолдиқларини тўлиқроқ ўрганишга эътибор қаратганлар. Француз антропология мактабларининг ирқчилик соҳасидаги тадқиқотлари тарихнинг айрим саволларига жавоб берсада, айтарли мувоффақият қозона олмайди.

Антропогенез жараёнида яшаган аجدодларнинг суяк қолдиқларини таҳлил этиш борасида француз антропология мактаби катта мувоффақиятларга эришган. бунда Франция ландшафтининг тўртламчи даврда инсон аجدодлари инсон аجدодлари яшаши учун қулай бўлганлиги. қазилма ёдгорликларнинг кўплаб топилиши, ҳам асосий омиллардан бири бўлди. мутахассислардан биринчи ўринда, ушбу материаллар устида тадқиқотлар олиб борган олим сифатида биринчи ўринда Марселен Бульни таъкидлаб ўтиш лозим.

Унинг тадқиқотлари натижаси сифатида чоп этилган монографияси чоп этилиб, асосан Шапел – о – Сен мавзеидаги Буффия ғоридан (классик неандерталлар) палеоантроп скелети қолдиқларининг тўлиқ таҳлилига

бағишланган. бу монографиясида Марселен Буль неандерталь одамнинг морфологик характеристикасини чуқур таҳлиллар асосида келтири ўтади. шу билан бир каторда биринчилардан бўлиб, Неандертал одамнинг суяк қолдиқларини замонавий инсон суяги қолдиқларидан морфологик фарқларини солиштирган ҳолда қатор илмий хулосаларга келади. Марселан Бульнинг тарихий антропология соҳасидаги тадқиқотлари бугунги кунга қадар ўзининг илмий аҳамиятини йўқотгани йўқ.

XX асрнинг бошларида Марказий Европада инглиз биометрик мактабидан фарқ қилмайдиган яна бир илмий антропологик мактаби вужудга келган эди. бу мактабнинг асосчиси сифатида Цюрихдаги Рудольф Мартин ва унинг шогирдларини кўрсатиб ўтиш лозим. дастлабки даврда Р. Мартин Цюрих университетида кафедрада фаолият олиб борган.

У шунингдек, бир қанча остеология ва кринологияга оид асарларнинг муаллифидир. Р. Мартин томонидан 1914 йилда чоп этилган “Антропология дарслиги ва унинг систематик мазмуни” асари ўздан кейинги антропологлар учун илмий қаҳрамонлик сифатида баҳоланган. асарнинг иккинчи ва учинчи томлари унинг вафотидан кейин, яъни, 1928 йилда шогирдлари томонидан чоп этилади. шунингдек, шогирдлари

Р. Мартиннинг “Антропология дарслиги ва унинг систематик мазмуни” асарини тўлдирилган ва қайта ишланган нашрини 1957 – 1966 йилларда унинг шогирдларидан бири Мартин Кар Заллер омонидан чоп этилади. ушбу асарни номига қараб таълим йўналиши учун дарслик ёб қарамаслик лозим. асар соф илмий йўналишда бўлиб, Мартин инглиз биометриклари сингарибарча ҳаракатларини антропологик методларни ислоҳ қилиш ва ривожлантиришга ҳаракат қилди. унинг биометриклардан фарқи шундаки, Р. Мартин кринология ва қисман остеология билан шуғулланиш орқали чекланиб қолмади. У ўз тадқиқотларида инсоннинг барча организмларига эътиборини қаради.

Р. Мартин инсон морфологиясининг йирик билимдони бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун унинг тадқиқотлари методологиясида

морфология устунлик қилган. “Антропология дарслиги ва унинг систематик мазмуни” асарининг биринчи томида тирик инсонни антропоогик жиҳатдан ўрганиш, бош ва тана ўзгаришларини таҳлил этишнинг хилма – хил усуллари, иккинчи томида эса, остеология ва кринология соҳасига оид тадқиқот методларига бағишланган.

унда тўлиқ суратда крионометрик нуқталар системаси баён қилинган. бош суягининг морфологик структураси, бош суягининг ўзгаришларга учрамайдиган қисмлари ва уларни ёзиш, таҳлил этиш усуллари, шунингдек, алоҳида олинган суякларнинг морфологик характеристикасини тавсифлаш ва ниҳоят асарнинг учинчи томида антропологик асарлар библиографияси келтириб ўтилган.

Р. Мартин таклиф этган ўлчамларнинг рақамли, ишорали системаси кенг тарқалган. бу метод инглиз биометрик мактаби томонидн ҳам тан олинган. Р. Мартин шогирдлари ҳам қазилма одамнинг морфологик йўналишда ўрганишга катта эътибор қаратганлар.

### **Мавзуни мустаҳкалаш учун саволлар**

1. Антропогенез жараёнига тавсиф беринг?
2. маймунларнинг тил, товуш апарати каби нутқ ва тафаккур қилиш қисмларининг инсоният энг қадимги аجدодларининг худди шу турдаги тана аъзолари билан солиштирилиб қандай хулосаларга келинади?
3. палеодемография нимани ўрганади?
4. Антропология АҚШ ва Ғарбий Европада қайси фанлар йиғиндиси деб қаралади?
5. Антропология собиқ СССРда қайси фанлар йиғиндиси деб қаралган?
6. тўрт йилда бир марта ўтказиладиган халқаро конгресс “Антропологик ва этнографик фанларнинг халқаро конгресси” қачондан бошлаб ўтказиб келинмоқда?
7. Самотология антропологиянинг қандай соҳаси?



8. Мерология антропологиянинг қандай соҳаси?
9. XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида инглиз биометрик мактаби ҳақида гапиринг?
10. Карл Пирс ҳақида нималарни биласиз?
11. Биометрика мактаби вакили Жеффри Морант фаолиятини биласизми?
12. XX аср бошларида Француз антропологлари фаолиятини биласизми?
13. Марселен Бульни ва унинг Шاپел – о – Сен мавзеидаги Буффия ғоридан (классик неандерталлар) палеоантроп склети қолдиқларининг тўлиқ таҳлили хусусида нималарни биласиз?
14. Р. Мартин томонидан 1914 йилда чоп этилган “Антропология дарслиги ва унинг систематик мазмуни” асари ҳақида гапиринг?

### **Адабиётлар**

1. Рогинский Я.Я. Левин М.Г. Антропология. М.Высшая школа 1978.
2. Алексеев В. П. Историческая антропология: учеб. пособие. – М.: Высш школа 1979. – 216 с.
3. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества – М.: Наука, 1980. – 239 с.
4. е изд. СП б: 2000
5. [http: // www. mirknig.com/;](http://www.mirknig.com/)
6. [http: // www.turklib.ru/;](http://www.turklib.ru/)
7. [http: // www.rsl.ru/;](http://www.rsl.ru/)
8. [http: // www.ziyonet.uz/.](http://www.ziyonet.uz/)

### **Даврлаштириш муаммолари. (1 - машғулот)**

#### **Режа:**

1. **Ибтидоий жамоа даврини даврлаштириш муаммолари**
2. **Қазилма ёдгорликларнинг саналарини аниқлаш усуллари**
3. **Саналарни аниқлашда табиий фанларнинг роли.**

Ибтидоий жамият тарихини даврлаштиришга илк бора антик даврда уринилган. Римлик олим Лукреций Кар ўзининг “Нарсаларнинг табиати ҳақида” асарида одмларнинг меҳнат қуролларининг ўзгаришига қараб тош, бронза ва темир даврларига илк бора бўлиб ўрганишни тавсия этган. **Ж. Кондорсе (XVIII аср.)** ибтидоий жамият тарихини овчилик ва балиқчилик, чорвачилик, деҳқончилик каби даврларга бўлиб ўрганиш лозим деб ҳисоблаган. **А. Фергюссон (XVIII аср)** даврлаштиришни маданий тараққиёт даражасининг ўзгариб боришига қараб ёввойилик, варварлик, цивилизацияга бўлиб ўрганишни тавсия этган. Кейинроқ эса, шведциялик олим **С. Нильсон** ушбу даврлаштиришни бир қадар тўлдирди. У ёввойилик, номадизм (грекча. nomados – қўчманчи, қўчиб юрувчи), деҳқончилик ва цивилизация даврларига бўлишни таклиф этади.

Ибтидоий жамият тарихини илмий сосларга кўра даврлаштириш **XIX асрда** пайдо бўлди. Бунга ўша даврда релект қабилалар ҳаётини ўрганишнинг мақсадли ва режали асосда ўрганилиши, инсониятнинг қазилма ёдгорликларини ўрганишнинг кучайиши сабаб бўлди. **1861 й И. Бахофен** ўзининг матриархат ҳақидаги қарашларини эълон қилади. У ибтидоий жамият тарихи тараққиётининг ҳаракатлантирувчи кучи сифатида диний қарашлар ётади деб ҳисоблади.

**Диффузионизм** – инсоннинг келиб чиқиши, тошга ишлов бериш техникаси, ўсимликларни маданийлаштириш ва бошқ. Бу қараш тарафдорлари ушбу нарса ва ҳодисаларнинг барчиси бир ерда вужудга келиб, кейин дунё бўйлаб тарқалган деган қарашларга эга. **Функционализм** –

**XIX асрдан** бошлаб ибтидоий жамият моддий ёдгорликларини классификация қилина бошланган эди. Бу эса кейинчалик ибтидоий жамиятни археологик жиҳатдан даврлаштириш имкониятини вужудга келтирди. Дастлаб, даниялик олим К. Томсен Л. Кар қарашларининг тўғрилигини таъкидлаб инсоният тарихини тош, бронза ва темир даврларига бўлишни таклиф этди. **Французс** олими **Г. Мортилье** илк бора палеолит даврини тош даврининг илк босқичи сифатида ўрганишни таклиф этган

бўлса, швед олими-археолог **О. Монтелиус** – неолита бронза ва илк темир даврларини Европа қитъаси учун даврлаштириб, ибтидоий жамият тарихини шу даврлаштириш асосида ўрганишни таклиф этган эди.

Дастлабки Археологик даврлаштириш жадвали

|           |          |                |                                                                                                               |
|-----------|----------|----------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Тош даври | палеолит | Илк ёки қуйи   | Маданиятлар: дошел (Олдувай,шағалтош ёдгорликлари), Шелль (Шелль), Ашелль (Сент - Ашелль), Мустье (ла Мустье) |
|           |          | Кечки палеолит | Ориньяк, Салютре, Мадлен                                                                                      |
|           | Мезолит  |                | Азиль (Мас д'Азиль), Тарденуа (Фер – ан - Тарденуа)                                                           |
|           | Неолит   |                | Бадарий (С. Бадари), Триполи (Триполи)                                                                        |
| бронза    |          |                |                                                                                                               |
| Темир     |          |                |                                                                                                               |

Аммо, ушбу даврлаштириш дунёнинг барча минтақаларини қамраб олмас, асосан Франциядан топилган моддий ёдгорликларнинг хронологияси билан чегарааниб қолар эди. Африканинг жанубий қисмлари, Ҳиндистон каби минтақаларга қисман мос келса, Америка, Австралия, Хитой, Япония, Жанубий – Шарқий Осиё минтақаси учун умуман мос келмас эди. Археологик даврлаштириш шуниси билан характерли эдики, унинг асосий принциплари мавжуд материаллар ва уни тузувчиларга аниқ бўлган фактларга асосланарди. **1877 й Л. Морган** ўзининг “Қадимги жамият” асарида уруғ жамоасининг универсал хусусиятлари ҳақида гапириб, уруғни ибтидоий жамият тарихи тараққиётининг асоси деб таъкидлайди. Даврлаштириш критериялари сифатида уруғнинг қай даражада тараққий этгани билан ўлчашни таклиф этди. Морган А. Фергюсона даврлаштиришини такрорлаб, унга айрим лекин хўжалик тараққиётига қараб жиддий ўзгартиришлар қўшади.

Л.Г. Морган таклиф этган даврлаштириш

|                                                      |       |                                                                   |
|------------------------------------------------------|-------|-------------------------------------------------------------------|
| Ёввойилик (териб – термичлаш, овчилик ва балиқчилик) | қуйи  | Одамнинг пайдо бўлиш жараёни ва товушларнинг вужудга кела бошлаши |
|                                                      | Ўрта  | Балиқчиликнинг вужудга келиши, оловдан фойдаланишнинг бошланиши   |
|                                                      | Юқори | Ўқ – ёйнинг пайдо бўлиши                                          |
| Варварлик                                            | Қуйи  | Сополнинг ихтиро қилиниши ва кулолчиликнинг тарқалиши             |

|             |       |                                                  |
|-------------|-------|--------------------------------------------------|
|             | Ўрта  | Чорвачилик ва деҳқончиликнинг тараққиёти         |
|             | Юқори | Темирдан фойдалана бошланиши                     |
| Цивилизация |       | Иероглифик ва алфавитли ёзувларнинг пайдо бўлиши |

Ибтидоий даврни даврлаштиришда марксистик мафкура ҳам ўз даврлаштиришини таклиф этган бўлиб, уни **Ф. Энгельснинг** “оила, хусусий мулк ва давлатнинг вужудга келиши” асарида баён этган. Энгельс Л. Моргана даврлаштиришини бир қадар кенгайтириб, ўзлаштира ва ишлаб чиқарувчи хўжаликка ўтиш жараёнларига кўпроқ урғу берди. Кўпгина рус олимлари даврлаштириш критерияси сифатида инсонлар жамоаси ва ижтимоий муносабатларнинг шаклларига қараб даврлаштириш лозим деб ҳисоблайдилар. Бу ибтидоий жамиятни ижтимоий ташкилотларга қараб даврлаштириш деб номланади.

**Ибтидоий жамиятни ижтимоий муносабатларга қараб даврлаштириш жадвали**

|                                                             |                           |                                                 |
|-------------------------------------------------------------|---------------------------|-------------------------------------------------|
| Жамоагача (ибтидоий одмлар тўдаси)                          | Жамоагача бўлган давр     | Атропосоциогенез даври                          |
| Илк ибтидоий (илк уруғ)овчи термачи ва балиқчилар жамоаси   |                           |                                                 |
| Кечки (ривожланган уруғчилик) чорвадор ва деҳқонлар жамоаси | Ибтидоий уруғ жамоаси     | Ибтидоий уруғ жамоаси                           |
| Ибтидоий қўшни жамоа, уруғ жамоасининг емирилиши            | Ибтидоий кўнчилик жамоаси | Синфий жамият ва давлатнинг вужудга келиш даври |

Америкалик олимлар ибтидоий жамият тарихини даврлаштиришда кўпроқ эгалитар (тенг, баробар, бир вақтда) йўналишни тарғиб этадилар. Ҳозирги кунда кўпгина хорижлик олимлар тарихдан олдинги (палеолит даври), илк тарихий давр (мезолитдан метал асрининг бошланишигача) ва тарих (ёзув ва давлатнинг вужудга келиш жараёни) каби даврларга бўлишни таклиф этадилар. Аммо, бугунга қадар умумий бўлган даврлаштириш тўлиқ ишлаб чиқилмаган. Мавжуд даврлаштиришлар ибтидоий жамият тарихи тараққиётини тўлиқ қамраб оломайди.

**Археологик ва палеоантропологик жиҳатларга кўра даврлаштириш**

|                 |                    |                           |
|-----------------|--------------------|---------------------------|
| Тарихий даврлар | Археологик даврлар | Палеоантропологик даврлар |
|-----------------|--------------------|---------------------------|

|                                                   |                           |                               |
|---------------------------------------------------|---------------------------|-------------------------------|
| Жамоадан олдинги (ибтидоий тўда) даври            | Қуйи ва ўрта палеолит     | Архантроплар ва палеантроплар |
| Илк уруғ жамоаси даври                            | Юқори палеолит ва мезолит | Неантроплар даври             |
| Кечки уруғчилик даври                             | Неолит, энеолит, бронза   |                               |
| Синфий жамият ва давлатларнинг ташкил топиш даври | Бронза, темир             |                               |

#### Антропологик даврлаштириш жадвали.

|                                     |                                                                           |                                     |
|-------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------|
| Ибтидоий инсон қазилма ёдгорликлари | Ўзига хослиги                                                             | Топилган жойи                       |
| Австролопитек                       | “Жанубий маймун” олд оёқларда юрган ва озиқ – овқат излаган               | Жанубий Африка 1924 й               |
| Питекантроп                         | Қадимги маймунсимон одам                                                  | Ява ороли 1891 й                    |
| Синантроп                           | Замонавий инсоннинг қадимги аجدоди                                        | Пекин яқинидаги Чжоу коу дян 1927 й |
| Неандерталь                         | Палеолит даврига оид илк одам аждоди                                      | Неандерталь водийси (Германия)      |
| Кромоньон                           | 40 – 35 минг йиллар олдин вужудга келган Homo sapiens – ақл идрокли одам. | Кро – Маяёв (Франция) 1868 й        |
|                                     |                                                                           |                                     |

#### Ибтидоий жамият тарихини геологик ва антропологик бўғлиқликда даврлаштириш жадвали

| давр           | эра лар    | хронологияси                                               | Қазилма ёдгорликлари                                                                        | Асосий белгилар                                                                                                                                       |
|----------------|------------|------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Тўртламчи давр | плейстоцен | 35 – 4 минг йил<br>200 – 40 минг йил<br>650 – 360 минг йил | Ақл – идрокли одам (Хомосапиенс), палеантроплар (Неандерталлар), Архантроплар (Хомоэректус) | Инсоннинг ҳайвонот олаmidан ажралиб чиқиши, илк кишилик жамоалари, хўжалик турлари, ҳайвонларнинг қўлга ўргатилиши, ўсимликларнинг маданийлаштирилиши |
|                | виллафран  | 2 млн йил<br>2, 6 млн йил                                  | Ишбилармон одам, Хомохабилис<br>Дастлабки қазилма ёдгорликлар                               | Товуш сигналлари ва меҳнат қуролларининг ясай бошланиши<br>Дастлабки меҳнат қуроллари                                                                 |
| Учламч         | Плиоцен    | 9 млн йил                                                  | Энг австролопитеклар қадимги                                                                | Суяклар, тошлар, таёқларнинг илк бора меҳнат қуроли сифатида ишлатилиши.                                                                              |

|  |          |                |                                                                                                                                 |  |
|--|----------|----------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--|
|  | Миоцен   | 15 млн йил     | Кенияпитек (Кения) ва<br>Рамапитек (Шимолий<br>Хиндистон)<br>Австролопитекларнинг<br>аждоди                                     |  |
|  | Олигоцен | 40 млн йилгача | Египтопитек (Миср) эҳтимол<br>барча Австролопитеклар ва<br>ҳозирги замон одамсимон<br>маймунларининг аجدодлари<br>бўлиши мумкин |  |

### Ибтидоий жамият тарихини цивилизацион даврлаштириш

| Тарихий даврлар                        | Палеолит                                            | мезолит                               | неолит                                                       | энеолит                                          | бронза                               | темир                                    |
|----------------------------------------|-----------------------------------------------------|---------------------------------------|--------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------|--------------------------------------|------------------------------------------|
| Хронологик чегаралари                  | 40 - 35 – 10 минг йил олдин                         | 10 – 6 минг йилликлар                 | 6 – 4 минг йилликлар                                         | 4 – 3 минг йилликлар                             | 3 – 2 минг йилликлар                 | 2 – 1 минг йилликлар                     |
| Инсон турлари                          | неандертал                                          |                                       |                                                              |                                                  |                                      |                                          |
|                                        | Homo sapiens – кромоньон одамлар                    |                                       |                                                              |                                                  |                                      |                                          |
| Ибтидоий аجدодларнинг асосий машғулоти | Териб термичлаш, ҳайвонларни овлаш                  |                                       | Дехқончилик ва чорвачилик                                    |                                                  |                                      |                                          |
|                                        | Йирик ҳайвонларни овлаш                             | Йирик ва майда ҳайвонларни овлаш      | Овчилик                                                      |                                                  |                                      |                                          |
|                                        |                                                     | Балиқчилик                            |                                                              |                                                  |                                      |                                          |
|                                        |                                                     |                                       | хунармандчилик                                               |                                                  |                                      |                                          |
|                                        |                                                     |                                       | Кулолчилик, тўқимачилик, темирчилик, метал қуйи, дурадгорлик |                                                  |                                      |                                          |
| Меҳнат куруллари                       | Чақмоқтош куруллар, суяклардан тайёрланган найзалар | Ўқ – ёй, гарпун, кармоқлар            | Болталар, бурғулаш асбоблари, мотиға, омоч, кулолчилик чархи | Мисдан жанг ва меҳнат курулларининг пайдо бўлиши | Бронзадан                            | Темирдан                                 |
| Инсонлар жамоаси                       | Катта. Биргаликда яшаганлар, уруғ –                 | Унча катта бўлмаган. Уруғ – қабилавий | Уруғ ичида тенгсизликнинг бошланиш                           | Тенгсизликнинг кучайиб бориш жараёни             | Қабилаларнинг бирлашуви, умумий тил, | Етакчилар ҳокимиятининг кучайиши, ҳарбий |

|  |                                                   |                                                                                                                          |                                                                   |  |                                                                        |                                                                                                            |
|--|---------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------|--|------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|  | қабилалар<br>нинг<br>вужудга<br>келиши<br>жараёни | алоқалар<br>сақланиб<br>қолинган.<br>Уруғ<br>етакчилар<br>и ва<br>шаманлар<br>нинг<br>ажралиб<br>чиқиш<br>жараёнлар<br>и | и<br>етакчилар<br>ва<br>шаманлар<br>хокимияти<br>нинг<br>кучайиши |  | маданиятга<br>эга бўлган<br>халқларни<br>нг вужудга<br>кела<br>бошлаши | соҳанинг<br>тараққиёти,<br>қабилалар<br>иттифоқи<br>ва<br>давлатларн<br>инг<br>вужудга<br>келиш<br>жараёни |
|--|---------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------|--|------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

### Қазилма ёдгорликларнинг саналарини аниқлаш усуллари

Ибтидоий жамият тарихининг дастлабки босқичи хронологик жиҳатдан тўлиқ ўз ечимини топган эмас. Ҳатто мавжуд материаллар ва моддий ёдгорликларнинг ёши ҳам абсолют аниқликда эмас. Бир неча юз минг йил, ёки миллион йилликларга оид моддий ёдгорликларни ёшини аниқлашда энг замонавий техника ҳам бир неча йилларга адашади. Моддий ёдгорликларнинг ёши маданиятлар ёшини қиёслаш, археологик типларнинг ўзгариб бориши, палеонтология, геология, палеоклемотология ва бошқа фанларнинг ютуқларига қараб аниқланади.

Ашёларнинг ёшни аниқлашнинг қуйидаги усуллари мавжуд. Улар асосан физика ва химия фанининг ютуқларидан фойдаланилган ҳолда амалга оширилади.

1. Радиоуглерод усули. Ашёда органик моддаларнинг қолдиқларига қараб ёшини аниқлаш усули бўлиб, унда  $C^{14}$  углерод – карбон моддасининг ярим парчаланиш даврига қараб ашёнинг ёши аниқланади. Ушбу усул кўпроқ ҳайвонлар ва ўсимликлар қолдиқлари ёшини аниқлашда қўлланилади. Чунки космос нурлари таъсирининг азотга таъсири натижасида содир бўладиган бу модда кўпроқ ўсимлик ва ҳайвонларнинг қолдиқларида етарли миқдорда бўлади. Бу усул ҳар 5730 йилликда 40 йил фарқ билан ашёнинг ёшини аниқлайди. Шу сабабли ушбу усулда хатолик камроқ чиқиши

учун юқори палеолит даврига оид (40 минг йилликларгача) ашёларни ёшини аниқлашда кўпроқ фойдаланилади.

2. Калий-аргон ( $K^{40}A^{40}$ ) усули. Ушбу усулда кўпроқ археологик ва антропологик ёдгорликлар ёшини ниқлашда қўлланилади. Калий инсон суякларида кўпроқ бўлиб, у парчаланиш жараёнида аргонга айланади. Ушбу моддаларнинг парчаланиш даврига қараб ашёнинг ёши аниқланади. Бу усулда ашёнинг ёшини аниқлаш 2 млн йилликларгача бўлган даврда ижобий аҳамиятга эга.

3. Дендрохронологик усул. Яқин ўтмишга оид ёғоч материаллар ёшини ёғоч ҳалқаларига қараб аниқлаш усули. Археологик ёдгорликларда сақланиб қолинган ёғочлар орқали бир неча минг йилликларни аниқ ёшини белгилаш мумкин.

4. Археомагнит усули. Ер шарининг ўз ўқи атрофи ва қуёш системаси атрофида айланишига қараб аниқланади бу усул 25 йил пилус ёки минус аниқликкача аниқлаб беради.

Археомагнит усулидан ташқари ашёнинг ёшини аниқлашга қаратилган термолюминесцент усули ҳам мавжуд бўлиб, археомагнит усули билан биргаликда энг қадимги даврларга оид ашёларнинг ҳам ёшини аниқлаш имконини беради. Бу усул неорганик ашёларда кўпроқ қўлланилади. Кўпроқ кристал структурага эга бўлган жисмларда фойдаланилади. Аммо бу усул тўлиқ ишлаб чиқилмаганлиги сабабли турли давлатларнинг олимлари бир – бирларининг ишларини қайта – қайта текшириб хулосаларга келадилар.

Физика ва химия фанлари методлари ашёларнинг ёшини аниқлашгина эмас, балки археологик қазилмаларда топилган ашёларни қайта тиклаш билан боғлиқ ишларни ҳам бажаради. Ашёларнинг ёшини аниқлашда ва қадимги даврлар ҳақида тўлиқроқ тасаввурга эга бўлишда бу муҳим аҳамиятга эга бўлиб ҳисобланади. Физика ва химия фанлари методларидан фойдаланиб, археологик ёдгорликларда даврлар ўтиши билан ёмон ҳолатда бўлган ва бир қисми йўқолиб борган, йўқолиб кетиш арафасида (ёғочларнинг чириши, металлларнинг занглаб йўқолиши) турган ёғоч, суяк, метал, тери,



сопол, мато қолдиқларини тиклаш, уларнинг асл кўринишларига эришиш мумкин. Матоларнинг асл кўриниши, улардаги рангларни тикланиши, суяк ва металлдан тайёрланган ашёларнинг тиклаш ишларида рентгент орқали ёритилиши, электрон микроскоп, микрофотографик, флюоресцент методлардан фойдаланилади. Ушбу методлар ашёларнинг ёши, улардан фойдаланилиш тартиби, қадимги даврларда ашёларнинг функцияси кабилар хусусида хулосаларга келиш имконини беради.

Бундан ташқари ашёлар ёшини аниқлаш ва уларни тиклашда физика ва химия фанларининг кенг масштаби рангли тасвирга олиш, гальванопластика усулларида ҳам фойдаланилмоқда.

#### **4. Саналарни аниқлашда табиий фанларнинг роли.**

Ибтидоий жамият тарихини ўрганишда **археология, этнография, лингвистика, палеозоология, палеоботаника** ва бошқа фанларнинг ютуқларини комплекс тадқиқ этиш лозим. археологик манбаларга меҳнат қуроллари, маиший турмуш тарзида ишлатилган буюмлар, безак буюмлар, турар жой қолдиқлари ва бошқалар киради. **Антропологик** манбаларга аждодларнинг суяк қолдиқлари киради. Аслида антропология – одамнинг биологик ўзгаришлари ҳақидаги фан бўлиб, унинг бир тармоғи ҳисобланган Палеоантропология энг қадимги тарихий даврларга оид инсон суяклари қолдиқларини тадқиқ этиб, уларнинг биологик характеристикасини тиклаш билан шуғулланади. Палеоантропология инсон аждодларининг кўплаб топилган қазилма ёдгорликларини биринчи галда морфологик жиҳатдан тадқиқ этади. Қазилма ёдгорликларнинг скелетларини даврий жиҳатдан турлича бўлишидан қатъий назар бир – бири билан солиштириб, қазилма ёдгорликлар морфологиясидаги жузъий ўзгаришлар, тузилишини таҳлил қилиб, даврлар оша инсонга яқинлашиш жараёнларини таҳлил қилади. Морфологияни ўрганиш энг қадимги даврларда инсонларнинг тасаввур, ҳис туйғулари, элементар фикрлари структураси, тилдаги ўзгаришлар, эндокранлар (бош суяк қопқоғидаги ички тузилиш) нинг ўзгаришлар орқали

бош миянинг тарихий даврлардаги ўзгариши, унинг тил шаклланишининг илк босқичларига оид палеопсихологик тасаввурлар ҳақида функционал информация олиш имконини беради.

Қадимги одамларнинг морфологик популяцияси (лотинча популис - халқ) жинсий никоҳ муносабатлари ички тузилишга эга бўлган кишилар жамоаси) нинг ўзишга хослиги уларни ўзаро қариндошлиги ахборот шаклига эга. Шунинг учун уларда генетик шартли яқинлик, ўзаро ўхшашлик ва айрим фарқлилик ҳолатини кўриш мумкин. Инсон ўтмишдошларнинг морфологик тарққиёти ижтимоий тараққиёти билан айнан ўхшаш эмас. Аммо, жуда ҳам катта фарқ мавжуд эмас. Биз палеоантропология фани орқали инсон ойкуменасида ижтимоий тараққиётининг интенсив ривожланиши, унинг тезлиги ҳақида умумий тасаввурларга эга бўламиз.

Ибтидоий давр тарихини ўрганиш учун палеодемографик маълумотлар ҳам муҳим бўлиб ҳисобланади. Инсон ўз тарихининг барча даврларида кучли ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланган. Инсонларнинг сони, ёш жинслари ўртасидаги муносабатлар, болалар ўлими, туғилиш даражаси, аҳолининг ўсиш суръатлари, ҳаёт давомийлиги кабилардан ташқари ёши катталар зиммасига ишлаб чиқариш жараёнларини бажариш мажбурияти тушганлигини кўришимиз мумкин. Ёзувга эга бўлган жамиятларда ҳужжатлар, қабр тошларидаги ёзувлар. Адабиётларга таянган ҳолда демографик маълумотларни таҳлил қилиш анча осонроқ кечади. Ёзувсиз жамиятларда эса палеодемографик маълумотларга таяниб илмий ҳулосалар чиқариш мумкин.

Тўртламчи геология ва палеогеография. Тўртламчи геология тарихчиларни ер юзаси қатламларидаги турли даврлардаги ўзгаришлар, дунё океанидаги ўзгаришлар, қирғоқларнинг интенсив ўзгариш динамикаси, маҳаллий табиий шароитларнинг ўзгариши, геологик ётқизиклар, ғорлардаги стратиграфик устунлар, музлик даври (шимолда) ва плювиал (ёмғирлар) даври (субтропик ва тропик ўлкаларда) каби турлича даврлар уларда топилган археологик ашёлар, инсон суяклари қолдиқларини аниқлашга,

ибтидоий турмуш тарзи, ўша давр дунётабиати хусусида маълумотларга эга бўлишига ёрдам беради.

Палеогеографик маълумотлар ҳам жуда муҳим бўлиб, уларни тадқиқ этиш натижасида ер юзаси ландшафти қадимги даврларда қандай бўлганлигини англаб олиш имконини беради. Бундай хулосаларга келишда палеогеографияга биогеографик маълумотлар ёрдамга келади. Биогенотценоз (юнонча *bios* – ҳаёт, *ge* – ер, *koinos* - умумий) – мураккаб табиий система, у тирик ва ўлик организмлар орасида яшаш шароитидан келиб чиқиб модда ва энергия алмашинуви жараёнларига нисбатан қўлланилади) динамикаси, океан зонаси хусусида фикр юритилганда қирғоқ линиялари, агар материк ичкарасида фикр юритилса иқлимнинг ўзгариб бориши ҳам ўрганилади. Аммо, бу маълумотларни таҳлил қилишда стратиграфик ёндашув лозим. Иқлимнинг ўзгариши, бу ҳолатнинг узок ёки қисқа давом этиши тўртламчи даврда ўзига хос ўринга эга бўлган. Гологен даврида флора таркиби, фауна ва ундаги совуқ, иссиқ қонли мавжудотлар ва бошқаларни палеогеографик манбалар орқали ўрганиш мумкин. Бу эса, палеолит даври овчиларининг мавсумий овлари, неолит даври деҳқонлари экан экинлар, уларнинг майдони, ҳосилнинг мўл ёки камлиги каби масалаларда хулосалар чиқаришда муҳим аҳамиятга эга.

Археозоология. Бу фан палеозоология деб ҳам юритилади. У барча қазилма ҳайвон қолдиқларини ўрганади. Шунинг учун палеоостология (қадимги суякшунослик) деб ҳам аталади. Бу фан энг қадимги даврда инсонлар томонидан овланган ҳайвонлар, қушлар, балиқлар, умуман олганда энг қадимги даврларда яшаган ҳайвонларни тадқиқ этади. Археозоология ҳайвонлар доместикацияси (хонакилаштирилиши) билан ҳам шуғулланади. Бу йўналиш археозоологияда энг мураккаб жараён бўлиб, морфологик қийинчилиги сабабли ўша ҳайвон қачондан бошлаб хонакилаштрилганлигини аниқлаш худа қийин. Чунки хонакилаштрилган ҳайвондаги ўзгаришлар бу қийинчиликларни келтириб чиқаради.

Археоботаника. Флора дунёсининг ўзгариб бориши, ўсимликларнинг генезиси, уларнинг тарқалиш географияси каби муаммоларни қадимги даврлар учун хос бўлган қазилма ёдгорликларини ўрганади. Қазилмалар даврида топилган ёввойи ва маданий ўсимликлар уруғлари, чангларининг топилиши бизга ўсимликларнинг агрокултураси ва ёввойи ўсимликлардан фойдаланиш тартиби хусусидаги маълумотларни беради. Археоботаника бизга ер юзида деҳқончилик марказларининг вужудга келиши, ўсимликларнинг хонакилаштирилиши, уларнинг миграцияси кабилар хусусида хулосалар чиқаришга ёрдам беради. Археоботаника инсоният тарихини бир неча минг йилликлар даври ёшини аниқ айтиб бериши мумкин (дендрохронологик усул билан)

**Палеоантропология** - (юнонча – palaios – қадимги, antropos – одам ва logos – сўз, фан) антропология фанининг бўлими. Кишилиқнинг қазилма ёдгорликлари ва уни ўрганувчи фан. Шунингдек, одамлар ва одамларга яқин ўтмишдошлар олий приматлар суяк қолдиғини ўрганади. Қиёсий анатомия ва эмбриология билан биргаликда одамнинг келиб чиқиши ва унинг эволюцияси проблемаларини аниқлашга хизмат қилади.

**Палеоботаника** – қадимги давр ўсимлик қолдиқларини ўрганувчи фан. Палеоботаника қазилма ўсимликларнинг систематикасини, ташқи (морфологик) тузилиши ва ички (анатомик) тузилиши, ер юзида тарқалиш қонуниятлари, муҳит билан қай даражада боғлиқлиги, ривожланиш тарихи, бир – бири билан уруғдошлиги, ўсимлик олами алмашилиш қонуниятлари каби масалаларни ўрганиш билан шуғулланади. Палеоботаника маълумотлари систематика, анатомия, эволюция, география, геологияга оид кўп материалларни ҳал қилишда ёрдам беради. Палеоботаникадан палеомикология, палеоалькоголия ва палеофиколия каби кўплаб йўналишлар ажралиб чиққан. Планктон қазилма сув ўтларини ўрганиш айниқса муҳим аҳамият касб этади. Чунки органик дунёнинг бошланғич ривожланиш босқичларини тушунишда қадимги бактерия, циан ва суўтларини ўрганиш жуда муҳим.

**Палеогеография** - ер ва ер пўстининг ўтган геологик замонлардаги табиий географик ҳолатини ўрганадиган фан. Тарихий геологиянинг бир қисми. Палеогеографиянинг асосий вазифаси қадимги даврлардаги қуруқлик, ва денгизларнинг жойлашиши, чуқурлиги, сувнинг шўрлиги, сув ости рельефи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ер ландшафти, иқлими, қуруқлик ва денгизларда содир бўлган физик – кимёвий ҳамда табиий – географик жараёнларни тадқиқ қилишдан иборат. Унинг бир нечта йўналишлари мавжуд. **Палеоэкология** – чўкинди жинслар таркиби ва бошқа хусусиятлари ҳамда уларнинг органик қолдиқларини текширади. Ўтган геологик даврнинг ҳайвонот ва ўсимлик дунёси, сув ҳавзалариуларнинг қўшни денгизлар билан боғлиқлиги, иқлим шароити, шўрлик даражаси ва бошқа хусусиятларни ўрганади. **Палеобиогеография** – геологик даврлардаги зоогеография ва флора тарқалган ҳудудларни белгилаб беради. Бу йўналиш геохимиявий, палеоиклим ва бошқа йўналишларнинг реконструкцияларидан кенг фойдаланади. **Геохимик** – қадимги сув ҳавзалари шўрлиги ва физик – кимёвий хусусиятлари ҳамда уларнинг эволюциясини ўрганади. Шунингдек аутегин минераллар хлор, фтор, бром, калций, магний каби элементлар концентрацияси, гилли ва карбонатли жинсларда темир оксидининг миқдорига асосланиб, қадимги даврда атмосферанинг таркибини аниқлайди. **Динамик палеогеография** – қадимги сув ҳавзалари, кўл, дарёлар ҳаракатини ўрганади, оқимларни, чўкиндилар тўпланган муҳит хусусиятларини текширади. **Палеотектоник** - қадимги ётқизикларнинг қалинлиги, формациясини аниқлашга асосланган. **Палеовулканология** – вулканли областлар, уларнинг палеогеографик реконструктураси билан шуғулланади.

**Палеозоология** – палеонтологиянинг қазилма ҳайвонларни ўрганувчи бўлими. Палеозоологиянинг палеомиология – қадимги жонзотларнинг мускуллариини ўрганувчи, палеоневрология – қадимги жониворларнинг нерв системасини ўрганувчи ва бошқа кўплаб бўлимлари мавжуд.

**Палеоиклимшунослик** – ернинг ўтмишдаги иқлим ва иқлим тарихини ўрганувчи фан. Қадимги иқлим – чўкинди тоғ жинслари, моддий таркиби

уларнинг текстура хусусиятлари, ўсимлик ва ҳайвонот қолдиқларига қараб аниқланади. Қадимги иқлимнинг геологик индикаторлари орасида асосий уч группа: литологик, палеоботаник, палеозоологик кўрсаткичлар алоҳида ўрин тутади. Литологик кўрсаткичлар ўтмиш даврларда иқлим шароитлари қандай бўлганлиги нураш хусусияти ва суръати чўкинди жинслар дифференцияси даражаси, аутиген йўл билан минерал пайдо бўлиш миқёси орқали аниқланади. Палеоботаник кўрсаткичлар ўсимликларнинг қазилма қолдиқларидир. Бундай қолдиқлар иқлим таъсирини, ўсиш вақти ва жойини акс эттиради. Масалан тропик ўрмонлар иқлимнинг иссиқ ва нам бўлганини савана ва сийрак ўрмонлар иқлимнинг иссиқ ва қуруқ бўлганини, барг тўкадиган ўрмонлар иқлимнинг мўтадил эканини кўрсатади. Палеозоологик кўрсаткичлар эса, организмларнинг яшаган давр иқлимини акс эттирадиган қолдиқлардан иборат. Денгиз фаунаси тошқўмир давридан бошлаб тропик ва бореал биогеографик минтақаларга ажралган. Бу минтақаларда ўтмишнинг температура режими суғ д дифференциацияланганлиги акс этган. Қуруқликда яшовчи умуртқалилар девон даврида пайдо бўлган. Кайназой давридаги суғ эмизувчилар турли иқлимга яхши мослашиб, кенг территорияда яшаган. Қадимги иқлим палеозой эрасидан бошлаб умумий тарзда аниқланган. Геологик давр ўзгариши билан ер атмосферасининг таркиби ҳам ўзгариб борган. Суғ буғлари ва карбонат ангидрид камайган, кислороднинг нисбий роли ошиб борган. Шу билан боғлиқ равишда қутублар ва экватор ўртасидаги термик фарқ кўпая борган. Олигоценнинг иккинчи ярмида совуқ даври бошланган. Антропогенда совуқ яна кучаяди. Температура ва намликнинг кўп марта ўзгариб туриши натижасида юқори кенгликларда музлик даврларива улар орасидаги даврлар алмашиб турган. Қуйи кенгликларда эса плювиал ва ксеротермик иқлимлар вжудга келган. Палеоиклимшунослик ер иқлимининг тарихини ўрганиш орқали фойдали қазилмаларнинг пайдо бўлиши, ўтмиш геологик даврдаги ҳайвон ва ўсимликларнинг яшаш шароитини кўрсатади ва иқлим ўзгаришларини олдиндан айтиш имконини беради.

**Палеонтология** – қадимги геологик даврларда мавжуд бўлган, қазилма қолдиқлари сақланган организмлар, уларнинг ҳаёт фаолияти ва ориктоценозлар ҳоқидаги фан. Неонтология (ҳозирги давр органик дунёси ҳақидаги фан) билан узвий боғлиқ. У икки бўлим палеозоология ва палеоботаникадан иборат. Тошқотган организмлар тўғрисидаги дастлабки маълумотлар антик даврдаёқ табиатшунос файласуфлар (Ксенофан, Ксант, Геродот, Теофраст, Аристотель) га маълум эди. Табиатшунос олимлардан Даниялик Н. Стено ва инглиз Р. Гук ўлиб кетган ҳайвонларнинг турлари ҳақида дастлабки фикрларни айтишган. 18 – асрда Россияда М. В. Ломоносов Францияда Ж. Бюффон ва Жиро Сулави, Англияда Ж. Геттон ғояларининг ривожланиши билан қадимги давр жонли табиатидаги узлуксиз ўзгаришлар ва ўтмишни билишнинг муҳимлиги ҳақидаги қараш тарфдорлари кўпайиб боради. қазилмалар билан ҳозирги организмларнинг бирлигини К. Линней ҳам тан олади. 19 аср бошлари палеонтология учун ҳал қилувчи давр бўлди. Бу пайтда Буюк Британияда У. Смит биринчи бўлиб умуртқасиз тошқотган организмлар асосида қатламларнинг нисбий геологик ёшини аниқлади. Шу асосда биринчи бора геологик харита тузди (1794). Палеонтология фан сифатида тарихий геология бир вақтда ва у билан узвий боғлиқ ҳолда вужудга келган. Ҳар икки фан асосчиси Ж. Кювье ҳисобланади. У коллеж де Франсда 1808 йили биринчи марта “қазилмалар тарихи” курсини ўқий бошлаган. Сут эмизувчиларнинг суякларини чуқур қиёсий - анатомик ўрганиш натижасида умуртқалилар палеонтологиясини яратган. Адольф Бонярнинг “қазилма ўсимликлар тарихи” асари (1811 й) чоп этилиши билан палеоботаника соҳаси вжудга келди. Палеонтология терминини илк бора 1822 йил Француз зоологи А. Де Бденвиль қўллаган.

### **Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар**

1. Ибтидоий жамият тарихини даврлаштиришга илк бора уринишлар ҳақида гапиринг?

2. **Ж. Кондорсе (XVIII аср.) А. Фергюссон (XVIII аср.)**  
даврлаштиришлар ҳақида нималарни биласиз?
3. И. Бахофен фаолиятини биласизми?
4. Диффузионизм атамасига шарҳ беринг?
5. К. Томсеннинг даврлаштиришдаги фаолиятини айтинг?
6. Г. Мортилье даврлаштиришга
7. неолит бронза ва илк темир даврларини Европа қитъаси учун даврлаштирган олимни айтинг?
8. Археологик даврлаштиришни биласизми?
9. Л. Морганнинг даврлаштириш тўғрисидаги тақлифлари?
10. Ибтидоий даврни ижтимоий муносабатлар, Палеоантропологик, антропологик, геологик – антропологик даврлаштиришлар ҳақида гапиринг?
11. Ашёр ёшини аниқлашда Радиоуглерод, археоманит, калий – аргон, дендрохронологик ва бошқа усулларни тавсифланг?
12. Саналарни аниқлашда табиий фанларнинг роли

### **Адабиётлар**

- 1, Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990.
3. Алексеев В. П. Историческая антропология: учеб. пособие. – М.: Высш школа 1979. – 216 с.
4. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества – М.: Наука, 1980. – 239 с.
5. е изд. СПб: 2000
6. [http: // www. mirknig.com/;](http://www.mirknig.com/)
7. [http: // www.turklib.ru/;](http://www.turklib.ru/)
8. [http: // www.rsl.ru/;](http://www.rsl.ru/)
9. [http: // www.ziyounet.uz/.](http://www.ziyounet.uz/)

### **даврлаштириш муаммолари (2 - машғулот)**

#### **Режа:**

1. Антропосоциогенез, ибтидоий уруғ жамоаси ва стратификация жараёни



## 2. Ибтидоий илк тарих босқичларининг умумий тавсифи.

**Антропосоциогенез ҳақидаги гипотеза.** Инсоннинг келиб чиқиши ва ҳозирги замон одамларининг вужудга келиши ижтимоий формаларнинг ўзгариши ва тараққиёти билан узвийликда кечган. Биологик ўзгаришлар инсоният аجدодларини атрофни ўрганишга ва алоҳидаликдан жипслашишга ундаган эди. Ибтидоий тўда дастлабки инсонларнинг жамоаси бўлиб, у 20 – 30 кили атрофида бўлган. Тўда мунтазам бўлмаган. Аммо, тўдада ижтимоий муносабатлар мавжуд бўлиб, бу биргаликда овқат топиш, ўзаро ёрдам, ёшларни ҳаётга тарбиялаш Тўда ичидаги ижтимоий зиддиятлар (ҳукмронлик учун кураш, насл қолдириш) кучли бўлганлигига қарамай мавжуд бўлган деб ҳисобланади. Бир сўз билан айтгандан инсон аجدодлари жамоаси ҳисобланган тўда даврида ҳам стратификация жараёнлари мавжуд бўлган. Аммо, тўда давридаги ижтимоий жараёнлар, социогенез ва стратификация жараёнлари етарли даражада ўрганилмаган ва улар билан боғлиқ фикрларнинг кўпчилиги назариялардан иборатдир.

Антропосоциогенез инсон жамоасининг биологик тараққий этиб боришида ва ҳозирги қиёфага келгунга қадар босиб ўтган ижтимоий ўзгаришларни ўрганади. Кишиликнинг энг қадимги аجدодлари ҳам маълум бир маънада ижтимоий гуруҳларга бирлашганлар. Тўда ичидаги ижтимоий тартибларнинг антропологик ўзгаришлар билан биргаликда ўзгариб бориши энг аввало палеантропология, морфология каби фанларнинг ютуқлари асосида тадқиқ этилади.

Ижтимоий стратификация (лотинча *stratum* – қатлам маъносини англатади. Мулкӣ ва ижтимоий табақаланиш жараёнини англатади) илк инсон жамиятларидаёқ мавжуд бўлиб, ижтимоий гуруҳлар, қатламлар ўртасида моддий неъматлар, ҳукмронлик функцияларини нотекис тақсимланишини ибтидоий тўда ва уруғ жамоаси давридаги роли ҳам антропосоциогенезнинг бир қисми бўлиб ҳисобланади.

Стратификация жараёни ибтидоий уруғчилик жамоаси даврида бир кадар мукаммал ўрганилган. Уруғ жамоасида стратификация жараёни ўз аъзоларига муайян ижтимоий мавқени эгаллаш истагини уйғотиши, кейин эса позиция билан боғлиқ мажбуриятларни бажариш истагини мустаҳкамлаш керак. Имтиёзлар ва уларнинг уруғ жамоаси ичида тақсимланиши (қабила бошлиғи, ҳарбий йўлбошчи, коҳин) ижтимоий тизимнинг таркибий қисми бўлиб, стратификацияни вужудга келтиради. Ибтидоий тўда ва уруғ жамоаси давридаёқ англалмаган ҳолда стратификация ҳосил бўлади.

### **Палеолит даврининг даврлаштирилиши**

Палеолит (қадимги тош даври) тахмн. 2,4 мил. – 12 минг йил олдин., Қуйи палеолит: олдувай – тахмн. 2,4 мил. – 1,5 мил., Илк ашель даври: 1,5 мил. Йилдан 400 минг йил олдингача., Ўрта ашель: 400 – 130 минг.

Ўрта палеолит (мустье): 130 – 45 – 40 минг йиллар олдин

Юқори палеолит (салютре): 45 – 40 – 35 - 12 минг йиллар олдин. Ҳар бир даврни алоҳида кўриб чиқамиз.

**Қуйи палеолит (тахмн. 2,4 мил. – 130 минг йиллар олдин)1. Олдувай (тахмн. 2,4 мил. – 1,5 мил.)**

**Хомо хабилиснинг қолдиқлари биринчи марта** 1960 йилда инглиз антропологи ва археолог олими Луис Лики (1903—1972йй) ўзининг катта ўғли Жонатан ва хотини Мэри Ликилар билан биргаликда Олдувай дарасидан топган. Уларнинг топилмаси 1,9 мил йил олдин яшагани маълум бўлади. 1971 йил Ричард Лики (Луис Ликининг яна бир ўғли) Кенияда хабилисларнинг суяк ва тош қуролларини Кооби Фор ғоридан (Туркона кўлининг шимолий – шарқий қирғоғи бўйида) топади. Суяк қолдиқлари орасида бош чаноғи ҳам бўлиб, унинг бош мия ҳажми 700 - 775 см кубга тенг эди. Унинг қадимийлиги ҳам Олдувай топилмалари билан деярли бир даврга тўғри келар эди. Аммо, анатомик тузилишларида унча катта бўлмаган ўзгаришлар мавжуд эди. Хабилисларнинг гўштни овқат сифатида ишлата бошлаганлари кўрина бошлаган эди. Тош қуроллар овчиликд эмас, балки ҳайвонларнинг гўштларини нимталашда ишлатила бошланган деб

хулосаларга келинган. Яна бир шу даврга оид инсон аждодининг қолдиқлари топилган бўлиб, унинг номи Рудольф одами деб номланади. унинг бош мия ҳажми 750 см куб.

Археологик характеристика. **Манзилгоҳлар:** Хабилислар ўзларининг ов маконларига эга бўлганлар. Қадимий турар жойларнинг прототиплари тош ва суяк уюмларига бой ва табиий жиҳатдан пана, унгирлардан иборат бўлган. 90 – йилларга қдар хомоларнинг 10 лаб уй базалари топиб ўрганилган эди. Улар орасидан машҳурлари Вест - Гон (Эфиопия), Кооби - Фор (Кения) ва бошқалардир. Бу маконларда маданий қатлам яхши сақланган 139 та предмет топилган.

Қурилиш табиий тўсиқлар вужудга келтирган яшириниш учун қулай бўлган уя шаклидаги жойларда яшаганлар. Шунингдек, вақтинча яшаш жойлари ҳам мавжуд бўлган. **Мисол тариқасида** Олдувайдаги вақтинча турар жой майдони 10 х 5 м ҳажмга эга бўлган. Бу жой тахмн тахмн. 1 м энга эга йўлакка эга бўлган. Атрофни базальт блоклар ўраб олган, айлананинг диаметри 3,5 - 4,3 м атрофида. Тош блоклар бир неча юзтани ташкил этади. **машғулоти:** овчилик ва териб – термичлаш бўлиб ҳисобланади. Аммо, жинсий меҳнат тақсимооти кўринишлари учрамайди. **Қуроллари:** Шарқий Африкада топилган энг қадимги тош қуроллар тахмн. 2,4 млн ёшга тенг. Улар кўпол ва шаклга эга бўлмаганлиги боис гуруҳларга бўлиб ўргинилмайди. Тош қуролларни тайёрлашда уриб тўғрилаш техникасидан фойдаланилган. Тошдан ажралган бўлак фанда нуклеус деб номланади. Инсоният аجدодлари тайёрлаган кўпол қуроллари имкон қадар кўл ушлашига қулай қилиб, 0,5 – 1 кг атрофида оғирликда бўлган. Кесувчи қисм аниқ шаклга эга бўлмаган ва унинг тиғи тўғри бўлмаган. Аммо, тепа қисми, яъни кўл тутадиган қисми силлиқроқ бўлишига эътибор бергнлар. Энг қадимги тош қуроллар Олдувай дарасидаги 2 – қатламдан топилган. Тош қуролларнинг материали кварцит, обсидиан, сланец бўлганлиги аниқланган. Бу каби тош қуролларни чопперлар деб атаганлар. Аммо, чоппинг деб

номланувчилари ҳам бўлиб, уларнинг икки томонидан ишлов берилганлиги алоҳида хос хусусияти бўлиб ҳисобланади.

илк ашель (1, 5 мил – 400 минг йиллар) Олимларнинг фикрича, тахмн. 1,7 млн йиллар олдин ер юзида янги музлик даври бошланган. Бу эса, табиий танланишни ва эволюция жараёнларини тезлаштирган. Хомо хабилис ўрнига илк ашель даврида хомо эректус (тик юра оладиган одам) чиқади. Улар архантропларга мансуб эдилар. Илк архантроп хомо эргастер деб номланиб, Грузиянинг Дманиси деган жойидан 1,8 млн йил олдинга даврга тегишли қатламлардан топилган. Бош миясининг ҳажми 700 см куб. Унинг ўзига хос хусусияти бош суягининг қалинлиги 5 мм эканлигида. Ва бу ҳол ўзига хос жумбоқ ҳамдир. Эректуслар уч гуруҳга бўлинганлар, яъни Еропа, Африка ва Осиё эректуслари мавжуд. Олимларнинг фикрича фақатгина африка эректусларидангина замонавий типдаги одамлар ажралиб чиққанлар. Тахмн. 1,2 млн йиллар олдин эректуслар Ява ва Шарқий Осиёда (Питекантроп, Синантроп) пайдо бўладилар. Европада эса, эректуслар тахмн. 800 минг йиллар олдин пайдо бўладилар. эректуслар Жанубий – Шарқий Осиёда энг узоқ сақланиб қолганлар. Улар ушбу минтақада 55 – 25 минг йиллар олдингача мавжуд бўлганлар. Олимларнинг тадқиқотларига кўра эректусларнинг сўнгги турлари товушларни фарқлай олганлар. дастлабки **Хомо эректус голлан олими Эжен Дюбуа (1858—1940) томонидан Индонезиянинг Ява оролидан топилиб, питекантроп деб номланган.** 1927 йил профессор Дэвидсон Блэк (1884—1933 йй), Пекиндаги медицина коллежининг анатомия кафедраси олими Пекин шимолий – шарқидаги Чжооукоудянь ғоридан учта тиш қолдиғини топади. Ушбу топилма питекантропга яқин бўлсада, умуман бошқа бир тур эканлиги маълум бўлади. Ушбу тур одамлари Синантроп деб номлана бошланади. 1929 йилда синантропнинг биринчи бош чаноғи топилади. 1937 йилгача 5 та бош чаноқ, 9 та чала қолдиқ, 14 та пастки жағ қолдиғи ва 152 та тиш, шунингдек, 10 та макон ва 100 мингдан ортиқроқ тош қуроллар топиб ўрганилган.

Синантроплар тахмн. 400 йиллар олдиндан миндел музланиш давригача яшаганлар. Эркакларнинг ўртача бўйи 162 см, аёлларники эса, 152 см. бўлган. Бош мия ҳажми 850 - 1225 см, ўртача 1075 смкуб. Чжоукоудянда олти метрли кул қатлами топилган бўлиб, бу асрлар давомида олов ёниб турганлигидан далолат беради. Синантроплар меҳнат қуролларини асосан кумтош ва кварцитдан тайёрлаганлар.

Тахмн. 500 минг йиллар олдин Африка ва бошқа минтақаларда палеоантроплар пайдо бўла бошлаган. Уларнинг дастлабкиси гейдельберг одами (500 – 150 минг йил олдин).ўзининг морфологик тузилишига кўра палеантроплар эректуслар ва замонавий одамлар орасидаги бўшлиқни тўлдиради. Улар архантроплардан кам фарқланган, аммо, бош миясининг катталиги билан фарқланган. (1160 - 1325 см куб.) меҳнат қуролларида ўзгариш ҳам унчалик катта эмас. Аммо, асосий ўзгаришлар мулоқатда фарқланган бўлиб, олимлар палеантропларни айрим бўғинларни ишлата олган деган фикрларни билдирадilar. Асосий топилмалари: Африкада – Ндуту (500–350 минг йилл.), Брокен Хилл (тахмн.300 минг йилл.), Европада – Мауэр (500 минг йилл.), Атапуэрка Гран водийси (тахмн. 800 минг йилл) Сима де лос Уэсос (325 минг йилл.), Сванскомб (400 минг йилл.), Штейнгейм (225 минг йилл.), Вертешселлеш (200 минг йилл.), Осиёда: Чинньюшан (280–200 минг йилл.), Дали (200 минг йилл.), Нгандонг (200 минг йилл.). МДХ ҳудудида: Азых ғори Озарбайжон (600 минг йилл.), Кударо ғори Жанубий Осетия (400 минг йилл.). палеантроплар асосан овчилик ва териб – термичлаб овқат топиш билан шуғулланганлар. Уларнинг манзилгоҳларидан майда ҳайвонларнинг суяк қолдиқларидан ташқари йирик ҳайвонларнинг (фил, носорог, қиличтиш шерйўлбарслар, айиқ, буйвол, туя, от, антилопа, гиена ва бошқаларнинг ҳам суяклари топилган. Оловдан фойдаланишни билганлар аммо, ҳали олов ҳосил қилишни билмаганлар Озарбайжондаги Азих ғорида олов қолдиқларининг атрофи тошлар билан ўралганлиги олимларнинг дастлабки ўчоқ вужудга келган деган хулосаларига сабаб бўлган. Бу даврда

одамлар йирик ҳайвонларни овлай бошлаганликлари ва ов орқасида кўчиб юрганлари сабабли, ижтимоий ташкилот (тўда) одамлар ҳаётида муҳим рол ўйнаганлигини кўрсатади.

Қуроллари: Чоппинглар асосан шағалтошлардан, икки томони ўткирланган бўлиб, уриб тўғрилаш техникаси асосида тайёрланган. Аммо, силлиқлаш техникаси ҳам ишлатила бошланган. Тош қуролларнинг ҳажми ихчамлашиб борган ва тош қуроллар пичоқ вазифасини ҳам ўтай бошлаган. Қуролларнинг узунлиги 10 – 20 см, оғирлиги 0,5 – 1 кг. Аммо, қуроллар универсал характерни сақлаб қолган. Шу билан бир қаторда парчаланганда ҳосил бўладиган бўлақлардан учи ўткирланган қуроллар ва куракчалар тайёрлаганлар. Меҳнат қуроллар тайёрлашнинг ретуш бериш техникаси вужудга келган. Агар ретушнинг икки томонига ишлов берилса, ўткир учли қурол, бир томонига ишлов берилса, куракча ҳосил бўлган. Куракча билан ҳайвонлар териси шилинган бўлса, ўткир учли қурол билан дарахт шохларига ишлов беришда, овда фойдаланганлар.

Гейдельберг одамининг турар жойларига оид муҳим ёдгорликлар Терра - Амата (Франция, Ницца шаҳри яқинида). 400 – 350 минг йилликларга оид. 21 та чайла қапа шаклидаги турар жойлар топилган. Бу овчиларнинг вақтинча турар жойи бўлган. Шохлардан айлана шаклида узунлиги 8 – 15 м, эни 4 – 6 м келадиган усти шох – шабалар билан ёпилган. Олов атрофи тошлар билан ўралган. Кударо ғоридан (Жанубий Осетия, тахмин 600 минг йилл. Олдин) айиқ ва куйикнинг бош чанокларини икки томонга териб қўйилгани ҳолда топилган. Бу диний қарашларнинг вужудга келиш жараёни содир бўлиши деб баҳоланмоқда.

**Қуйи палеолит Ўрта ва кечки Ашель (400 – 130 минг йиллар олдин)**

Архантроплар (синантроп) билан бирга палеоантроп – **гейдельберг одами** (500–150 минг йиллар олдин), шунингдек, **хомо родезиенс** ва **хомо**

**гельмей** каби турлар ҳам яшаган. Кечки ашель даврида тахмн. 150–130 минг йиллар олдин **неандерталь** (*Homo neanderthalensis*) одамлари ҳам пайдо бўлади. Ушбу тур дастлаб Европада пайдо бўлади. Кейин жанубий сибиргача тарқалади. Тахмн. 29 минг йиллар олдингача мавжуд бўлиб, кейин йўқолиб борган. Ҳозирга қадар уларнинг энг кеч топилган макони алоҳида минтакаларда 25 минг йил олдинга таълуқли. бўйи 160 – 165 см. Мускулдор катта гавдали бўлиб, мия ҳажми 1400 – 1500 см. куб. қўл панжлари эркин ҳаракатланган. Аммо, қўлни елкадан баланд кўтариб, орқага омон ҳаракатлантира олмаганлар. неандерталларда пешона қиялиги, кўз чанокларининг бўртиб чиққанлиги, пастки чағнинг олдинга чиқиши бурунларнинг ҳозирги замон одаминикидан катталиги антропологик хусусиятидаги ўзига хослик бўлган. Неандерталлар анатомиясининг бундай тузилиши совуқ ҳавода тана иссиқлигини сақлаш учун қўл келган. Неандерталларда нутқнинг дастлабки шакллари вужудга келган. Анатомик ўзига хослик товушларни ифода этишни паст ва чўзилувчан шаклларида фойдаланганларини кўрсатади. Айрим олимлар жумладан Катерина Харвати, палеоантрополог (Нью-Йоркского университети) неандерталларни дастлабки замонавий типдаги одамлар деб атайди. Ҳозирги кунда у бир гуруҳ олимларга бош бўлиб, неандерталлар ва уларнинг ҳозирги замон одамлари билан боғлиқлик жиҳатларини ўрганмоқда.

Неандерталлар даврида ижтимоий институтлар бир қадар мураккаблашган. Ибтидоий тўда билан бир қаторда локал гуруҳлар шакллана борган. Айрим олимларнинг фикрича неандерталлар амони охиридан уруғ, экзогамия вужудга келиб, неандерталлар 2 – 4 оиладан иборат уруғларга бирлашиб яшаган деган тахминлар ҳам мавжуд. Хўжалик ҳаётда овчиликнинг айниқса йирик ҳайвонларни овлашнинг аҳамияти ошиб боради. Ҳайдаб келиб овлаш усули пайдо бўлади. Сунъий оловдан фойдаланиш бошланган.

Тура жойлари асосан ғорларда яшаган бўлсаларда, ёз фаслида дастлабки чайла капалар ҳам қурила бошланган. Майда тош қуролларнинг шакли ва қўриниши қўпайиб, уларнинг ихтисослашуви кўзга ташланади. Бир неча қисмдан иборат қуроллар пайдо бўлади. Дафн этиш маросимининг дастлабки қўринишлари вужудга кела бошлаган. **Мисол.** Ля – Шапель – о – Сен макони (Франция) майит букчайтириб қўйилган унинг олдида меҳнат қуроллари, гул, ва эҳтимол гўшт қўйилган.

### **Ўрта палеолит (мустье): 130–45 минг йиллар олдин.**

Тахмн. 120 12 минг йилликлар орасида ер юзида музлик даври содир бўлади. Музликлар тўртта даврга бўлинади. Уларнинг орасида бир оз илиш давлари билан фарқланади. Музлик давр сўнгги палеолитда тахмн. 20 – 18 минг йил олдин энг кучайган.

90 – йилларга қадар замонавий қиёфадаги инсонлар биндан 40 минг йиллар олдин вужудга келган деган қарашлар фанда устунлик қиларди. Аммо, кейинги йилларда топилган топилмалар бундан қадимроқда ҳам замонавий қиёфадаги одамлар яшаган деб хулоса чиқаришга асос бўлмоқда. 2003 йилда Эфиопияда учта тошга айланиб қолган бош чаноғи топилиб, уларнинг жисмоний типини ҳозирги замон одаминикига яқинлиги ўрганилган. Ёши аниқланганда унинг ёши 160 минг йилга тенг бўлган. Бу чаноқлар замонавий одамники (*Homo Sapiens Sapiens*) дан фарқи, улар бир қадар катта ва узунчоқ шу сабабли олимлар ушбу тарга **Homo Sapiens idaltu** (*Idaltu* Эфиопиянинг маҳаллий тилида катта демакдир). Калифорния университети палеонтолог олими, профессор Беркли Тим Уайт. Ушбу топилма устида изланмоқда. Олимнинг фикрича замонавий қиёфадаги одам ва неандерталлар деярли бир вақтда аммо, дунёнинг турли минтақаларида пайдо бўлганлар. Ҳар ҳолда неандерталлар ҳозирги замон одамининг аجدоди бўлиши мумкин эмаслигини ДНК текширишлари аниқлаган. Олимларнинг янги тадқиқотларига кўра Африкада 160 минг йиллар олдин пайдо бўлган замонавий қиёфадаги одамлар 100 мингинчи йиллар атрофида ғарбий Осиё



минтақасига ўтганлар. Аммо, бу ердан неандерталлар томонидан сиқиб чиқарилганлар. Фақат 40 минг йиллар олдиндан бошлаб яна қайтиб келганлар. Аммо, бу гипотеза холос. Сабаби неандерталлар ўрта палеолит даври маданиятининг асосий қисмини яратганлар.

Музлик даври турар жойлари табиий ғорлар, унгирлар, шамолпаналар, суодамларнинг ўзлари қурган шохлардан ва ҳайвон териларидан чайла – капалар (асосий материаллари, шох – шабба, ҳайвон терилари, йирик ҳайвонларнинг шохлари) Молодово турар жойи (Днестр) икки хонали капа сифатида икки ён томонида 5 – 8 м.ли қўшимча капага эга ва умумий майдони 40 м. Кв. Ни ташкил этувчи чайла қурилишига мамонтнинг 12 та бош чанок суяги, 34 та қовурға суяги, 14 та елка ва 5 пастки чағ сияги кетганлиги аниқланган. Капа ичида 15 та ўчоқ мавжудлиги аниқланган. Хўжаликда овчилик ва териб – термичлаб овқат топиш асосий ўринни эгаллаган. Овнинг асосий қуроли сифатида найза қўлланила бошланган. Ов маҳсулотларини эндиликда йирик ҳайвонлар бера бошлаган. асоан отлар, кийиклар, мамонтлар, бизонлар овланган. Минтақаларда одамлар жамоаси айнан бир ҳайвонни овлашга ихтисослашганлигини кўришимиз мумкин. Масалан Кубан яқинидаги иль манзилгоҳидан кўпроқ бизонлар суяги топилган бўлса, Воронцовский ғори одамлари манзилгоҳидан топилган суякларнинг 92,4% ғор айиғига тегишли эканлиги аниқланган. Овнинг мавсумий аҳамияга эга бўлиши ҳам бу давр учун хос. Қуроллар техникасида ўзгариш катта бўлиб, 60 дан зиёд кўринишга эга бўлган. Учи ўткир найза, суяк қуроллар, игналар, гарпунлар ушбу давр учун хосдир.

Неандерталларнинг кўмиш маросимига оид ёдгорликлар анчагина бўлиб, турар жой манзиллари яқинида қабристонларнинг вужудга келиш жараёнлари содир бўла бошлайди. Бир камерали (Кафзех ғори шарқий ўрта ер денгизи) ва жуфт камерали қабрлар мавжуд. Майитган букилган ҳолда ашёлар билан кўмилган. Кўмиш маросимлари вужудга кела бошлаган. Кафзех ғоридан боланинг оху бош чаноғи ва туяқуш тухуми билан бирга

дафн этилгани, шанидарда (Эрон) майит устига гуллар ташлангани, Тешиктошда архар шохларининг териб чиқилгани.... шунингдек, санъат куртаклари ҳам вужудга кела бошлаганини кўриш мумкин. Мустье даврида сайқал бериш ва нақш туширишнинг дастлабки шакллари учрай бошлайди. Словенияда 1996 йилда неандерталлар маконидан топилган най, мустье даврида мусика вужудга кела бошлаган деган хулосага сабб бўлмоқда. Най айиқ суягидан тайёрланган бўлиб, суякнинг ён томонларидан тешиб овоз чиқадиган тешиклар очилган.

### **Сўнгги палеолит: 40 – 12 минг йиллар олдин.**

Ҳозирги замон олимлари бу даврни икки қисмга бўлиб ўрганишни таклиф этмоқдалар. Биринчиси 40–25 минг йиллар ва иккинчиси 24 – 12 минг йилликлар.

Иқлимдаги асосий ўзгаришлар: тахмн. 45 – 30 минг йиллар орасида ер юзаси бир қадар иссийди. Айнан шу даврда замонавий қиёфадаги одамлар кроманьонларнинг пайдо бўлиб тарқалиш жараёни содир бўлади. 32 – 24 минг йиллардан бошлаб яна музлик босиб кела бошлайди. иқлим совуқ ва континентал ҳолатга ўтади. 24 – 23 минг йиллар олдин қисқа иссишдан кейин 23 – 21 минг йилликларда сўнгги қаттиқ совуш жараёни содир бўлади. Музлик ва совуқнинг юқори чўққиси 20 – 18 минг йилликларга тўғри келади. Шу сабабли 21 – 19 минг йиллар олдин инсон яшаш территорияси қисқариб боради. 15 – 12 минг йилликлар давомида Шарқий Европада одамларнинг манзилгоҳлари кўпайиб боради. Сўнгги музлик даври 17 - 12 минг йилликлардан сўнг неолит даври бошланиб кетади.

Сўнгги палеолит даврида бошларида ҳам Европанинг асосий аҳолиси Неандерталлар бўлиб, тахмн. 37 – 36 минг йиллар олдин замонавий одамлар кириб кела бошлайди. (асосан шарқдан) неандерталлар тахмн. 7 минг йил олдинга қадар яшаганлар. Неандерталларнинг қирилиб кетишига (Европада) уларнинг уч томонлама қуршовга тушиб қолганликларида шимолдан

Скандинавия томонлардан музликларнинг суриб келиши, иккинчиси Альпдан ва учинчиси Пиреней тоғлари орасидаги муз қуршовида қолишлари уларнинг анатомиясида ўзгаришлар содир бўлишига ва музликлар даври орасидаги иссиқ даврида табиатга адаптациялаша олмаганида деган фаразлар мавжуд. Неандерталларнинг ўртача умр кўриши 25 йилга, кромоньонларники эса, 30 – 35 йилга тенг бўлган. Олимларнинг айримлари фикрича иркий ўзгаришлар неандерталларда кузатилади. Аммо, бир гуруҳ олимлар бундан 15 минг йил олдиндан бошлаб кромоньонларда кузатилади деб хулоса чиқарадилар.

Сўнгги палеолит даврида уруғчилик тартиблари вужудга келиб, катта уруғ жамоасида ўртача 100 киши яшаганлиги маълум. Ов қуролларидан найза ва найзаирғитгич асосий қурол бўлган. Сўнгги палеолтнинг иккинчи даврида одамлар асосан Шарқий Европа одамлари мамонтларни овлаш билан шуғулланганлар. Ҳайдаб, жамоа бўлиб ов қилиш одат бўлган. Балиқчиликнинг роли ҳам ошиб боради. Тахмн. 17 минг йиллар олдинги ёдгорликларда (Нилнинг юқори оқими) ёввойи ўсимликларни овқат сифатида ишлатилиш бошланганини кўрсатади. Австралияга замонавий одам 35 – 27 минг йиллар олдин кириб борган. Америка минтақасига эса, 25 – 20 минг йиллар олдин кириб борганлигини кўриш мумкин.

Сўнгги палеолит даврининг дастлабки даври учун енгил ер устига қурилган чайла – капалар хосдир. Улар қурилиш планига кўра айлана, овалсимон кўринишга эга бўлиб, суяк ва ёғоч қовурғалар ҳайвонларнинг териси билан ўралган. Ўртада ўчоқ қурилган. Иккинчи даврдан бошлаб, совуқнинг кучайиб бориши жараёнида чайллар мамонт суякларидан қурила бошланган. Мамонтнинг сон суякларини устун сифатида ишлатганлар. Ўчоқларнинг мураккаброқ шакллари вужудга кела бошлаган ўчоқни ичини майда тошлар ва лой билан суваш вужудга келган. Иккинчи даврнинг сўнггида ҳавонинг исиб бориши билан турар жойларнинг икки типи кўзга

ташлана боради. Свайо типигаги ва ярим ертўла шаклидаги кесиб олинган ёғочлардан ерда қурилган уйлар.

Тош қурооллар техникасида пичоқсимон пластинкалар тайёрлаш пайдо бўлади. Бу даврда қурооллар тайёрлаш техникасининг ривожланиши натижасида 90 турдаги меҳнат қурооллари мавжуд бўлганлигини кўриш мумкин. Кескичлар асосий қурооллардан бўлиб қолади. Основные орудия: *резцы* – удлиненная пластина, имевшая на конце лезвие. Они напоминали долото или стамеску. Использовались для обработки твердого материала – дерева, кости. Энг кўп қўлланилган қурооллар пичоқсимон тарашлагичлар бўлиб ҳисобланади. Сиқиб ретуш бериш техникаси кенг қўлланила бошланган.

**Дафн этиш маросимлари муракаблашиб боради. Мархумни нариги дунёга кузатиб борадиган материаллар кўпаяди. Зарурий жиҳозлардан сўнг безак, маржонлар топила бошлайди. кексалар ва болаларни ҳурмат билан дафн этиш (Сунгирь ёдгорлиги, Владимир шаҳри ёнидаги макон). Санъат тасвирий санъатнинг реалистик услуби пайдо бўла бошлайди. ғор тасвирлари, тош ва мамонт тишларидн статуэткалар тайёрлар вужудга келади. 23 – 14 минг йилликлар орасида юқорида таъкидлангандек, ибтидоий одамлар маълум бир йирик ҳайвонни овлашга мослашганлар. Европанинг маркази (Днепр - дон) қисмида одамлар ммонт овлашга ихтисослашган бўлсалар, Жанубий – Ғарб (волин ва Подолья) шимол буғуларига, Украина ва ҳозирги Краснодар ҳудудлари аҳолиси бизон овлашга мослашган эди. Тасвирларда ҳам айнан шу ҳайвонларнинг расмлари ва статуэткалар ҳам айнан уларнинг суякларидан тайёрланган. Бундан 24 – 21 минг йиллар олдин мавжуд бўлган Вилендорф ва павлоский ёдгорликлари овчилари асосан мамонт овлаганлар. Ва санъатнинг реалистик тасвирларини суякларда тушира бошлаганликлари аниқланган. Мамонт овчилар тахмн. 14 минг йилликларгача мавжуд бўлган.**

### **Мезолит (ўрта тош асри): 12 – 10 – 7 минг йиллар олдин.**

Иқлимнинг иссиши ва йирик ҳайвонларнинг йўқолиб бориши. Турар жой мақсадида текистликларнинг ўзлаштирилиши, ғорлардан фойдаланишнинг қисқариб бориши. Катта уйларнинг қисқариб бориши, улар шимолий минтақаларда сақланиб қолиши, иссиқ минтақаларда айлана, яримертўла уйларнинг қурила бошланиши. Мавсумий характерга эга бўлган чайлаларнинг қурила бошланиши. Уруғ жмоаси аъзолари сони 30 – 100 киши атрофида бўлган. Қабилаларнинг шакллана бошлаши ҳам характерлидир. Ҳайдаб овлаш ўз аҳамиятини йўқотади ва алоҳида овчи роли ошиб боради. Овда ўқ – ёй қўлланила бошланади. Балиқчиликнинг аҳамияти ортиб, қайиқлар тайёрлаш бошланган. Мезолит сўнггида деҳқончилик (буғдой ва арпа экиш – Месопотамиядаги Мюрайбит ёдгорлиги) ва чорвачилик бошланган.

Мезолит даври қурулларининг асосини микроитлар ташкил этади. Шунингдек, микролитлар аниқ геометрик шакллар (учбурчак, трапеция, сегмент) га ҳам кира бошлайди. микролитлардан асосан камон ўқлари учи тайёрланган. Силлиқлаш техникаси юқори чўққисига етади.

Якка кўмиш тартиби ҳукм сурган. Охра билан бўйаш расм бўлган. Дафн маросимлари мураккаблашиб, уруғнинг алоҳида қабристонлари вужудга кела бошлаган.

### **Неолит (янги тош асри): 7 – 4 минг йиллар.**

Неолит инсоннинг ер юзида зич жойлашуви, демографик ўсиш ва ўртача ёшнинг ўсиб бориши инсониятнинг янги турмуш шароитларига ўтиши, ижтимоий тенгсизлик аломатларининг вужудга келиши билан характерланади. Аҳоли манзилгоҳлари қишлоқлар вужудга кела бошлаган. Шаҳарча типига ва атрофлари ўраб олинган манзилгоҳлар ҳам пайдо бўла бошлайди. уй – жойлар яримертўла уйлар айлана ва тўртбурчак шаклида қурила бошланади. Шунингдек, савойя типигаги уйлар қурилиши ҳам давом

этаверган. Ўрмонли зонага яқинлар дарахтдан, агар ёғоч бўлмаса, лойсувок уйлар қурилган. Уйлар ыир неча хонали, яъни кўпкамeрaли шaклгa кира бошлайди.

Хўжалик соҳасида ҳунармандчиликнинг вужудга келиши, кулочилик, термачилик, балиқсиликда тўрлардан ва қайиқлардан фойдаланиш, тўқимачилик, шимолда чанғи ва чаналар вужудга келса, жануброқ минтақаларда судратмалар, қабилалар орасида мол айрбошлaшнинг бошланиши билан характерлaнaди. Дeҳқoнчилик ва чорвaчиликкa ўтиш хўжаликнинг янги соҳаларини ва ишлаб чиқаришни вужудга келтирди. Хўжалик ҳаётдаги ўзгаришларга нисбат бeриб инглиз oлими Г. Чaйлд 1926 йилда илк бoрa нeолит инқилоби aтaмaсини қўллагaн эди. Нeолит дaврида хўжалик ҳаётдаги ўзгаришларнинг aсoсий сабаби иқлимий ўзгаришлар бўлиб, ҳайвонларнинг айниқсa йирик ҳайвонларнинг кaмaйиб кетиши инсониятни янги oзиқ – овқат заҳираларини излаб топишга мажбур қилди. Шунингдeк, бу дaврда тeриб – тeрмичлаб овқат топиш қуроллари ҳам aнчa тaкoмиллашиб, бу соҳанинг рoли ҳам oшди. Хўжалик соҳалари тaрaққийeти инсониятнинг сонини oшишигa ва дaстлaбки илмий билимларнинг вужудга келишигa туртки бўлди.

Ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг вужудга келиши хусусида aввaллари 7 – 6 минг йиллар oлдин вужудга кeлгaн дeгaн қарашлар мaвжуд эди. Сўнгги йиллардаги тaдқиқoтлар, дeҳқoнчилик ва чорвaчиликнинг айрим ҳудудларда 11 – 10 минг йиллар oлдин вужудга кeлгaнини кўрсaтмoқдa. (Шарқий ўрта ер дeнги бўйидаги нaтуф мaдaнияти). Oлимларнинг фикричa Нил водийси, Шарқий Ўрта ер дeнгизи қирғoқлари, Мeсoпoтaмия қaдимги дeҳқoнчилик мaркaзлари бўлиб, дeҳқoнчилик уруғ сeпиш ва бoшoқли экинларни экишдaн эмaс, бaлки дуккaкли ва пoлиз экинларини eтиштиришдaн бoшлaнгaн. Дeҳқoнчиликнинг бoшқa экинлари ҳaқидаги билимлар эсa, экилгaн ҳoсилни бeгoнa ўтлардaн тoзaлaш ва бутaш жaрaёнининг мaҳсули дeб ҳисoблaйдилар. Ергa ишлoв бeришнинг дaстлaбки

куроли мотиға ҳам шу йўсинда пайдо бўлган. Меҳнат қуролларининг аксарияти барибир тошдан ясалган. Меҳнат қуроллари тайёрлаш техникасида силлиқлаш, тешиқ ўйиш техникалари вуждга келган. Призмасимон нуклеуслар тўғри шаклга эга бўла бошлайди. Болта ва эгри тешалар дарахтларга ишлов бериш учун ишлатилган. Болта симметрик лезвияга эга бўлса, теша ассиметрик шаклга эга бўлган. Болталар тўғри бурчакли, трапециясимоншаклга эга бўлган. Ўроқсимон пичоқлар кенг тарқалган.

Кулолчилик. Кулолчилик материаллари асосан хўжаликда идиш товоқлар, теракоталар, сирланган идишлар, лой ва ганчдан тайёрланган маҳсулотлар бўлган. Ҳозирги кунда кулолчилик буюмларининг энг қадимгилари Россия ва Япония ҳудудларидан топилганлари бўлиб ҳисобланади. Россиянинг Амур дарёси бўйидаги Гася посёлкаси ёнидан 12 минг йил олдинга мансуб кулолчилик буюмлари топилган. Япониянинг Фукуи ғори (Кюсю ороли) буюмлари 11 минг йилга оид деб баҳоланмоқда. Осиёнинг ғарбий қисмида қўлда тайёрланган кулолчилик буюмлари 7 минг йилликда пайдо бўла бошлайди. Ҳозирги хитой ҳудудларида эса 6 минг йил олдин вужудга келган. Кулолчилик буюмлари бир неча кўринишларда классификация қилинади. Биз асосан ритуал ва хўжалиқ ҳаётга оидларини кўриб чиқамиз. Бундан ташқари ошхона – овқат ейиш учун, тайёрлаш – овқат тайёрлаш учун, тара – озиқ – овқат маҳсулотларини сақлаш учун ва бошқаларга ҳам бўлиш мумкин. Кулолчилик буюмларини умумий ҳолатда қуйидаги (Форма ва Орнамент) формаларга кўра классификация қиладилар. Форма – кўринишга қараб сопол буюмлар, коса, хумча, хурмача, қўшқулоқ хум, кўза кабилардан иборат бўлса, уларнинг орнаменти геометрик ва шаклларга эга бўлган расмлар ташкил этган. Идишлар одатда тўрт қисмдан иборат бўлган 1. Таг қисм, 2. Тана, 3. Бўғиз, 4. Гултож. Худди шундай орнамент ҳам 4 қисмга бўлинган. 1. Мухрсимон, 2. Ёпиштириб туширилган тасвири, 3. Ўймкор нақшли, 4. Гулли нақшли орнаментларга бўлинади. Кулолчилик идишлари инсонга овқат тайёрлашнинг янги усулларини берди. Яъни суяқ овқатлар пайдо бўла бошлади.

Санъат неолит даврида тараққий этди. Бу даврда икки кўринишдаги тасвирий санъат намуналарини кўришимиз мумкин. А) суратли, шаклли – реалистик, натуралистик ва Б) Семантизациялашган – шарли, символик хусусиятли гуруҳлар деб кўрсатиш мумкин. Қабрларда ҳам ҳайвонлар ҳайкалчалари қўйила бошланган. Майитлар қабрга турли минтакаларда турлича, яъни чўзинчоқ, букчайтириб, тик ҳолатда қўйилган. Қабрлар икки хил бўлиб, 1. Грунтли – тупроқ қабрлардир. Бу турдаги қабрлар ғорларда ва гротларда мустъе, сўнгги палеолит давларида ҳам учрайди. Шунингдек, бронза даврида бу каби қабрлар кенг қўлланилган. 2. Қўрғон шаклидаги қабрлар. Қўрғонларнинг кенглиги, ёки асоси 60—70 м баландлиги 8 — 10 м гача етган. Кичик қўрғонлар 5 – 6 м асосга ва 0,3 — 0,5 м баландликка эга бўлган. Одатда қўрғон қабрлар турлича ички тузилишга эга бўлади. Қўрғонлар ичида ёғочдан бир ёки икки камерали катта камера (майит қўйилган жой) ёки катакомба ва бошқа усулларда кўмилган. Қўрғон қабрларнинг вужудга кела бошлаши ижтимоий тенгсизликнинг аломати сифатида қаралади.

### **Мавзунини мустаҳкамаш учун саволлар**

1. Ибтидоий тўдани тавсифланг?
2. Ибтидоий тўдада стратификация жараёни ҳақидаги назарияларни биласизми?
3. Инсон жамоасининг биологик тараққий этиб боришида ва ҳозирги қиёфага келгунга қадар босиб ўтган ижтимоий ўзгаришларни ўрганадиган соҳа?
4. Антропосоциогенез ва палеантропология, морфология каби фанларнинг ўзаро боғлиқлигини тушунтиринг?
5. Палеолит даврини тавсифланг?
6. Ликки оиласининг асосий кашфиётлари ҳақида гапиринг?
7. зинжантропларни антропологик ва морфологик жиҳатан тавсифланг?



8. Шель, Ашель даврлари хронологияси ва даврлаштиши ҳақида гапиринг?
9. Хома эректус ҳақида гапиринг?
10. Питекантроп ва Синантропларни тавсифланг?
11. Неандерталларни антропологик ва морфологик жиҳатдан тавсифланг?
12. Неандерталлар даврида ижтимоий тартиблар, стратификация жараёни ҳақида гапиринг?
13. музлик даври, унинг қисман илиш даврлари ҳақида нималарни биласиз?

### **Адабиётлар**

1. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990.
2. Алексеев В. П. Становление человечество. – М.: Наука, 1984.
3. Алексеев В. П. Историческая антропология: учеб. пособие. – М.: Высш школа 1979. – 216 с.
4. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества – М.: Наука, 1980. – 239 с.
5. е изд. СП б: 2000
6. [http: // www. mirknig.com/;](http://www.mirknig.com/)
7. [http: // www.turklib.ru/;](http://www.turklib.ru/)
8. [http: // www.rsl.ru/;](http://www.rsl.ru/)
9. [http: // www.ziyonet.uz/.](http://www.ziyonet.uz/)

### ***Гоминидлар эволюциясининг илк босқичи. Австралопитеклар.***

#### ***Режа:***

1. ***Гоминидлар эволюцияси. Марказий ва Жанубий Африкадан топилган палеантропологик топилмалар.***

**2. Австролопителар тўғрисидаги янги антропогенез назариялар. Шарқий Африкадаги палеоантропологик топилмалар.**

**3. Австролопитеклар эволюциясига таъсир қилган омиллар. Австролопитеклар турмуш тарзи ва меҳнат фаолияти.**

**1. Гоминидлар эволюцияси. Марказий ва Жанубий Африкадан топилган палеантропологик топилмалар.**

**Инсоннинг келиб чиқиши. Антропогенез.** Ушбу муммони ўрганишда ер шарининг геологик даврларида содир бўлган ўзгаришлар ва уларни археологик маълумотлар билан солиштириш орқали аниқ хулосаларга келиш мумкин. Ч. Дарвиннинг 1871 йилда эълон қилган “Инсоннинг келиб чиқиши ва жинсий танланш” асарида илк бора инсон ҳайвонот олаmidан ажралиб чиқан деган ғоя илгари сурилган. Аммо, 1863 йилда Т. Гексли инсоннинг анатомик хусусиятлари гоминидларнинг оиласига тегишли деб таъкидлаган эди.

Антропогенез – биологик жараён бўлиб, нафақат табиий, балки моддий тараққиётни ҳам камраб олган жараёндир. Моддий ва маданий тараққиёт эса инсонни ҳайвонот олаmidан ажралиб чиқишига турки бўлди. Аммо, инсон ўзини қуршаган биологик муҳитнинг бир бўлагидир. Шунингдек, табиатнинг нафақат, биологик балки, анатомик, физиологик, генетик бўлаги ҳамдир. Бундан ташқари археологик топилмалар инсон ва ҳозирги замон жонзотларининг анатомик яқин хусусиятларини аниқлагани ҳам сир эмас.

Эволюция мутация натижасида вужудга келган ва тараққий этиб борган деган қарашлар мавжудлиги сақланиб қолинган. Айрим олимларнинг фикрича, мутация анатомик, физиологик жиҳатдан мавжудодларга катта таъсир ўтказган ва эволюциянинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб қолган. Бу ҳодиса тахмина 6 млн йил олдин ва ҳатто, ундан олдинроқ ҳам бошланиб, асосан 2,5 млн йил олдин тезлашган ва Хомо эволюциясини амалга оширган деб қаралади. Яъни, табиий танланиш ва мутация инсоният

шаклланишининг асосий кўринишларидан бири сифатида қаралади. Мутация ибтидоий инсониятни катта ва мураккаб бош мияга, шунингдек, ДНК ўзгаришларига, мураккаб ҳаракатлар қила олишига эришишга ёрдам берди деган фикрлар пайдо бўлмоқда. XX асрнинг 90 – йилларида эволюцион назария ўзининг янги илмий қарашларини ошкор этди. Унга кўра инсон эволюцияси хронологик жиҳатдан бир қадар қадимийлашди. Инсониятнинг эволюцион тараққиётини ўрганиш учун қисқача маълумотлар қаранг. (Л.Б. Вишняцкий «Человек в лабиринте эволюции», М. 2004)

### **Гоминидлар эволюцияси ҳақида**

Ҳозирги қиёфадаги инсон биологик системанинг гоминидлар оиласининг одам (Homo), ва (sapiens – ақл идрокли) турига мансуб. Инсон биологик жиҳатдан приматлар туркимига кирувчи 18 та гуруҳнинг майда жонзотлари туркимига киради. Приматларнинг илк ва энг қадимги топилма қолдиқлари 60 – 55 млн. йиллар олдинга таълуқли бўлиб, тахминан 40 млн. йиллар олдин приматларнинг олий турлари (маймунлар, ёки фанда антропоидларга оид турларнинг) ажралиб чиқиш жараёни содир бўлади. Шундан сўнг тахмн. 35 – 30 млн. йиллар олдин антропоидлар орасида бўлиниш содир бўлиб, улар орасида кенг ва тор бурунли антропоидлар вужудга кела бошлаган. Тор бурунли антропоидлардан инсоният аجدодлари тарқалган деб ҳисобланади. 28 – 25 йиллар олдин тор бурунли маймунлар икки гуруҳга, итга ўхшаш (ҳозирги мартишкалар) ва инсонга ўхшаш (гоминоидлар, буларни гоминидлар билан адаштирмаслик керак) гуруҳларга бўлинади. Ушбу гуруҳлар асосан емишлари билан фарқланиб, биринчи гуруҳ барглар билан озиқланса, иккинчи гуруҳ меваларни истеъмол қилган. Бу тишларнинг нақшланиши ва тузилишида, гавда тузилишида, думдан халос бўлишда, қўл ва бармоқларнинг тузилишида ва тик юришда фарқлана борган. Тахмн. 25 млн. йил олдин гоминоидлар оиласида ҳам бўлиниш вужудга кела бошлайди. Ушбу оилада уч гуруҳ шаклланиб, биринчиси гуруҳга гилобатид киради лардан ҳозирги замон гиббонлари ва сиаманглари тарқалганлар,

иккинчи гуруҳга понгид кириб, улардан (орангутанг, горилла, шимпанзе) лар тарқалган ва учинчи гуруҳга гоминидлар кириб, улардан (инсон ва унинг тик юришга мослашган аجدодлари тарқалган). Генетик жиҳатдан инсонга яқин тик юришга мослашган мавжудодлар вужудга кела бошлаган. Юқорида тилга олинган мавжудодлар орасидан инсонга генетик жиҳатдан энг яқини бу шимпанзелардир. Тараққий этган турлардан кейинги даврларда гоминин – яъни одамлар жамияти ташкил топа бошлаган.

*Чарльз Дарвин ҳеч қачон инсон маймундан тарқалган деган сўзни ишлатмаган. У фақат маймун инсонга энг яқин қариндош деган жумлани ишлатган.*

Гоминоидлар 25 - 5 млн. йиллар илгари ер юзида кенг тарқалган. Уларнинг турлари ниҳоятда кўп бўлиб, танасининг оғирлиги 3 кг.дан 100 кг. гача бўлганлиги аниқланган. Гоминоидларнинг асосий емишлари мевалар, ёнғоқлар ва дарахтларнинг янги чиққан барглари бўлган. Тахмн. 7 – 5 млн йилларга келиб гоминоидларнинг сони кескин камайиб кетган. Бу эса ер юзида иқлим шароитининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган.

Жанубий Африкадан топилган австролопитеклар (1924 йилда Рамон Дарт томонидан) гоминидларнинг инсонга яқин тури бўлиб, унинг бош мияси ҳажми  $550 - 600 \text{ см}^3$  ни ташкил этган. У икки оёқлаб юришга ўтган дастлабки инсон аждоди бўлиб ҳисобланади. Бунга сабаб деб приматолог ва палеоантропологлар австролопитекларнинг очик майдонларда яшашга ўта бошлаганлиги эди. Бу ҳол иқлимий ўзгаришлар билан боғлиқ бўлиб бу хусусда қуйида батафсил тўхталиб ўтилади. Кейинги вақтларда олиб борилган тадқиқотлар австролопитекларни ўрта ва қуйи плейстоцен даврларида яшаганлигини кўрсатади. Ушбу тана тузилиши ва морфологик хусусиятларига кўра олимлар уларни гоминидлар оиласининг вакили эканлигини исботлаб берганлар.

Австролопитекларнинг меҳнат қуроллари тайёрлай олганликлари фанда муаммоли масала бўлиб қолмоқда. Австролопитекларнинг қандай материаллардан меҳнат қуроллари тайёрлаганликлари, меҳнат қуролларининг кўриниши, шакли, оғирлиги, каби масалалар хусусида тортишувлар давом этмоқда. Австролопитекларни илк бора топиб ўрганган олим Раймон Дарт уларнинг ёдгорликларидан йирик суяклар ва ҳайвон шохларини топган эди. У австролопитеклар ана шу суяк ва шохлардан меҳнат қуроли сифатида фойдаланганлар деган назарияни илгари сурган. Ва у австролопитеклар меҳнат қуроллари остеодентокератик (лотинча os – суяк, dens – тиш, keraks - шох) ёки суяк индустрияси деб аташни таклиф этади. Р. Дарт назарияси бошқа олимлар томонидан тан олинмади. Аммо, нима бўлганда ҳам тош, дарахт шох, суяклар ибтидоий инсон аждодларининг дастлабки меҳнат қуроли бўлганлигини ҳеч ким инкор этмайди. Чунки, олимларнинг фикрича, бошқа жонзотлардан кўра морфологик жиҳатдан тараққий этган австролопитеклар меҳнат қуроллари ясай олиш малакасини ўзлаштиришга қодир деб ҳисобланади.

## ***2. Австролопителар тўғрисидаги янги антропогенез назариялар. Шарқий Африкадаги палеоантропологик топилмалар.***

### **Эволюция ва иқлимий ўзгаришлар**

Эволюциянинг муҳим факторларидан бири глобал иқлимий ўзгаришлар бўлиб ҳисобланади. Иқлимий ўзгаришлар ер юзи ландшафти ўзгаришлари билан бир вақтда содир бўлган. Инсоният аждоди эволюциясига айниқса Африкадаги ўзгаришлар катта таъсир кўрсатган. Чунки, гоминоидларнинг катта қисми ушбу қитъада яшаган. 23 - 1,7 млн йиллар орасида ер юзи мунтазам равишда совуб борган. Африкадаги гоминоидлар ва кейинчалик яшаган гоминидлар яшайдиган тропик ўрмонлар камайиб, қисқариб, саваналарга айланиб борган. Ёмғирлар ва намлик етарли даражада бўлмай жунглилар очик майдонларга айлана борган. Айниқса, 8 – 7 млн йиллар олдин тропик ўрмонлар кескин камайиб, озик – овқат заҳиралари

учун кураш даражасига бориб етган. Ушбу курашда гоминоидларнинг майда дарахтларга яшашга мослашган турлари яшаб қола олган. Натижада гоминоидларнинг турлари кескин камайиб итқиёфали турлари бир неча бор ортган. Ушбу шароитда гоминоидларнинг одамга ўхшашлари яшаб қолиш учун янги экологик занжир ҳосил қилиши лозим бўлган. Тахминан шу даврларда Африкада тектоник ҳаракатлар содир бўлиб, Шарқий Африка риф системаси, қояли тоғли қисмлар вужудга келган. Бу эса Шарқий Африкани бошқа ҳудудлардан ажратиб қўйиб, табиатини қуруқ, камёғин бўлишига ва шу ҳудудда қолган гоминоидларни янги шароитларга мослашишга мажбур қилади.

### **Гоминидлар оиласи эволюцияси**

Тахмн 8 – 4,5 мил йиллар олдин гоминидлар оиласи гоминоидлардан ажралиб чиқа бошлаган.

#### ***1. қадимги Гоминид***

90 – йиллардаги топилган ёдгорликлар олимларнинг гоминидларнинг энг қадимги тарихини қайта кўриб чиқиш заруратини юзага келтирди. Бундан олдинроқ (70 - йй.) яратилган назарияга кўра гоминидлар Раматитеклар тармоғидан келиб чиққан (тахмн. 15 - 7 млн йиллар олдин яшаган) деб таъкидланар эди. Ҳозирги маълумотларга кўра раматитек орангутанлар линиясига тегишли деб ҳисобланмоқда. Гоминидларнинг қайси тармоқ вакиллари эканлиги хусусида тўлиқ тўхтамга келинмаган бўлсада кўпчилик олимлар уранопитеклар оиласидан келиб чиққан деган фикрларни илгари сурмоқдалар.

#### ***2. Гоминидлар ҳақидаги дастлабки маълумотлар***

2.0. узок йиллар давомида гоминидларнинг илк, дастлабки вакили сифатида австролопитек деган қарашлар устун эди. Аммо, кейинги йилларда олимлар томонидан олиб борилган археологик қазилар ишлари

австролопитеклардан олдинроқ ҳам гоминидлар оиласи вакиллари мавжуд бўлганлигини исботлаб берди. 2000 йилда Кениянинг ғарбида гоминидлар оиласига мансуб мавжудоднинг бел ва елка суяклар топилди. Гоминидларнинг янги турини – **оррорин тугененсис** деб атадилар. Улар тахмн. 6 млн йиллар олдин яшагани маълум бўлди. 2001 – 2002 йилларда яна бир ундан ҳам қадимийроқ тур топилиб, унга **сахельантроп** номи берилади. Айрим олимлар ушбу топилмаларни асос қилиб гоминидлар линиясини 5 мил. Йилдан кам эмас десалар, бир қисм олимлар ушбу фикрга қўшилмайдилар.

1994 йилда Эфиопиянинг шимолида гоминидларнинг ҳозирги кунга қадар энг қадимги тури топилган эди. Унга ***Ардипитек рамидус*** номи берилиб, дастлаб уни энг қадимги австролопитек деб ўйладилар. Аммо, текширишлар унинг алоҳида тур эканлигини кўрсатиб берди. Ҳозирги кунда Радимусларнинг бир неча турлари топилган бўлиб, улар яшаган давр 5,8 дан 4,4 мил йиллар деб келтирилади. ҳозирги кунда австролопитеклар эволюциясини кузатиш натижасида 4,2 ва 1 млн йиллар оралиғида уларнинг бир неча турлари мавжуд бўлганлигини, улар эволюция натижасида такомиллашиб борганлигини кўришимиз мумкин. 4 мил. Йиллар олдин яшай бошлаган австролопитеклар тахмн. 3 млн йиллар олдин фақат Шарқий Африкада яшаганлар. Шундан сўнг ушбу минтақанинг маркази ва жанубига томон тарқалганлар.

Австролопитекларнинг энг қадимги вакили **австролопитек анаменсис** (4,2 – 3,9 милн йиллар олдин яшаган), ундан сўнг австролопитек афарский (3,5 мил.йил олдин). Кейин эса, 1998 – 1999 йилларда топилган тур, олимларнинг фикрича австролопитек афарский билан ёнма – ён, бир даврда яшаган гоминидларнинг яна бир тури **Кениантроп** яшаган. Шундан сўнг камида яна 7 та тур аниқланган. Уларнинг барчаси палеоантроплоглар томонидан икки гуруҳга “хушкомад” ва “бахайбат” гуруҳларга бўлинади. Хушқоматларга **ав –к афарский, ав-к африканский, ав-к гархи)** ва

бошқалар кирса, **бахайбатларга зинджантроплар, бойслар, парантроп робустус, парантроп эфиопский** ва бошқалар киради. Бахайбатлар бир кадар кейинроқ пайдо бўлиб, таминан 1 мил йил олин атрофларида йўқолиб кетадилар. Энг бахайбат австролопитек зинжантроп ҳисобланиб, 1,8 млн йил атрофида ёш берилган. Австролопитекларнинг бош мия ҳажми энг каттаси 660 см. Кубгача бўлиб ҳисобланади.

1924 йилда инглиз олими Раймон Дарт Жанубий Африкадан топиб ўрганган ибтидоий мавжудот қолдиқлари австролопитеклар деб номланди. Шундан сўнг ҳозирга қадар топилган кўплаб (400 дан ортиқ) австролопитеклар айнан бир хил эмаслиги маълум бўлгач уларни олимлар уч гуруҳга бўлади. Биринчиси, австролопитек – латинча – australis – жануб, ва юнонча – piteko – маймун, иккинчиси, парантроп – юнонча - para – олдидан, олдинроқ, учинчиси плезиантроп – юнонча plesios – яқин, ўхшаш ва antropos – одам деб номланади.

Австролопитеклар ўзларининг кўп вақтларини ҳали ҳам дарахтларда ўтказганлар. Улар дарахлардан озиқ – овқат топганлар ва зарурий, ҳамда ишончли ҳимояга эга бўлганлар. Шунингдек, олимлар орасида австролопитекларни тунда дарахтларда ухлаган деган хулоса қатъийроқдир. Ҳозиргач ер юзасида австролопитекларнинг турар жой қолдиқлари топилмаганлиги ҳам бунга сабаб бўлмоқда. Австролопитеклар ижтимоий жиҳатдан тўдага бирлашганлар. Ўртача умр кўриш тахмин. 17 – 22 йилни ташкил этган. тахминан 3 – 2,5 млн йиллар олдин гоминидларнинг мавжуд бўлиши яна хавф остига қолади. Бу даврда иқлимий ўзгаришлардан яна ҳавонинг совуши ва намликнинг етарли бўлмаслиги, Африка ландшафтининг ўзгариши натижасида гоминидлар янги табиий шароитларга ва ҳаёт тарзига мослашиши шарт бўлиб қолди. Антропогенез жараёнининг кейинги босқичи Хомо хабилис (ишбилармон одам) кўринишида содир бўлди. Хомо турининг энг қадимги тури тахмин. 2,4 – 2,3 мил йил. Олдин кўзга ташланади. Бундай



аталишига сабаб ушбу тур кишиларининг олдидан тошдан ясалган меҳнат куролларининг топилиши сабаб бўлган.

### **3. Австролопитеклар эволюциясига таъсир қилган омиллар. Австролопитеклар турмуш тарзи ва меҳнат фаолияти.**

**Гоминидларнинг биологик умумийлиги. Морфологик ўхшашлиги.** Гоминидларнинг умумий анатомик, биологик ўхшашлигидан ташқари инсонга яқинлик кўпроқ морфологик фарқларга қараб аниқланади. Ушбу фарқлар қуйидагилар бўлиб ҳисобланади.

1. тик юра олиш, 2. Панжаларнинг бош бармоққа қарама – қарши ҳолда мураккаб ҳаракатларни бажара олиши, 3. Катта ва тараққий этган бош мия. Буларнинг барчаси “гоминид триадаси” деб номланади. 450-500 см. куб ҳажмдаги бош мия шимпанзеникига яқин бўлиб, антропогенез жараёни бошларида инсоният ҳайвонларга яқин турганлигини кўрсатиб беради. Австролопитекларнинг бу кўринишига ўтиш жараёни **плиоцен охири ёки плейстоцен бошларига тўғри келган. Бу эса, хронологик жиҳатдан 2 - 3 млн йилликларни ўз ичига олади. Шу вақтдан бошлаб антропогенез (юнонча. anthropos – одам, genesis – вужудга келиши) жараёни бошланди.**

**Антропогенез жараёни сабаблари** сифатида олимлар қуйидаги омилларни кўрсатиб ўтадилар 1. Иқлимий ўзгаришлар, 2. Тик юришга ўтиш, 3. Қўл ҳаракатларининг мураккаб кўринишга келиши, 4. Бош мия тараққиёти, 5. Ижтимоий омил, яъни меҳнат фаолияти. Инсониятнинг ватани хусусида ҳам кўплаб қарашлар мавжуд.Осиё, Африка, Европа ва хо...

**Инсоннинг энг қадимги аجدодлари:** кўпчилик олимлар инсониятнинг аждоди Мисрдан топилган **парапитекка** (греч. para – ёнида, олдида, pitekos – Маймун) бориб тақалади деб ҳисоблайди. Унинг яқин аждоди эса, **проплиопитек** (греч. pro – олдин, аввал) бўлиб, ундан икки йўналишда **плиопитек** ва **сивапитек** ажралиб чиқади. Плиоитекдан ҳозирги гибонлар, сивапитекдан орангутанлар тарқалган. Яна бир аجدод бир қадар

прогрессивроғидан **дриопитеклар** (“**чангалзор маймуни**”) юқори даражада тараққий этган қадимги маймунлар бўлиб, уларнинг қолдиқлари **XIX аср** икинчи ярмида топила бошланди. Улар учламчи даврнинг сўнггида яшаганлар. Дриопитекларга қисқа – қисқа, амо аниқ ифодали қичқириқлар хос бўлиб, улар шу билан турдошларидан бир қадар фарқ қилганлар. Ҳозирги кунда дриопитекларни инсоният ва африкада яшайдиган одамсимон горилла ва шимпанзеларнинг аجدодлари деб ҳисобловчи олимлар анчагина. Дриопитекларнинг прогрессив тармоғидан рамапитек – қадимги антропоид маймун тарқалган. унинг қолдиқлари Ҳиндистон шимолидаги Сивалик тоғидан топилган. Рамапитек дриопитекдан кўра инсонга яқин мавжудод бўлиб ҳисобланади. **1924 йил** Жанубий Африкадан **австралопитек** қолдиқлари (1935 - 1951 йиллар оралиғида 30 га яқин бу турдаги маймун қолдиқлари) топилган таз ва бел суяги инсонга жуда ўхшаш. Австралопитеклар икки оёқлаб юрган. Аммо, уларнинг букчайиб юриши ҳали сақланиб қолган. Тик юришга мослашиш эса, иқлимий шароитдан келиб чиқиб, ўрмонлар йўқ, ярим чўл минтақасида яшаш сабаб бўлган деб ҳисобланади. Чунки австралопитеклар яшаган даврда Африкада иқлимий ўзгаришлар содир бўлиб, қуруқ иқлим сабабли ўрмонлар анчагина сийраклашган эди. Қуруқликда яшаш ва меҳнат натижасида Австралопитекларнинг кўлдаги бармоқларда бош бармоқнинг катталаша боргани кўзга ташланади. Бош чаноқ бошқа антропоидларга нисбатан бир қадар тик. Бош тана оғирлигига горизонтал жойлашган тишлар ва кўз косалари инсон кўз ва тиш формаларига жуда яқин.

Бош мия ҳажми 550 - 600 см. куб. олд оёқларнинг кўлга айланиши тош ва таёқларни қурол сифатида ишлатила бошланганлигини плеантропологик изланишлар кўрсатади. Австралопитекларнинг ошхона уюмларида тошбақа косалари, калтакесак суяклари, қисқичбақа қисқичлари қолдиқлари ва бошқалар топилган. Австралопитеклар асосан термачилик билан шуғулланганлар. Термачилик жараёнида улар майда ва умуртқасиз ҳайвонларни ҳам овлаганлар. Ҳатто, уларнинг манзилгоҳларидан овланган **50**

дан ортик павианларнинг бош суяги топилган. Гўшт истеъмол қилина бошланиши антропогенез жараёнини тезлаштирган. Гўшт миянинг ривожланишига катта таъсир кўрсатган.

Австролопитекларга оиласига **зинджантроплар (2,5 млн йил) ҳам кириб, Шарқий Африкадан**, тўртламчи даврнинг илк босқичларига оид ётқиқиқлардан топилган (Олдовай 1959 й) уларнинг ўзига хос хусусиятлари тик юра олиши, мия ҳажмининг (670-680 см. Куб) австролопитекларникидан катталиги, тишларнинг тузилиши инсонникига яқинлигида бўлган. Улар **Homo habilis («ишбилармон одам»)** деб номланди. Яна шу ердан перезинжантроп одлами ҳам топилган. Олдувай дарасида топилган ибтидоий одамлар манзилгоҳидан тош қуроллар ҳам топилган бўлиб, уларнинг ёши **1,75-1,85 млн.** Йилни ташкил этган. Айнан шу ҳолат олимлар орасида олдувай топилмалари ишбилармон одамми (тош қуроллар тайёрлай олишига қараб) ёки австролопитек (морфологик тузилишига кўра) деган тортишувларга сабаб бўлган. Кейинчалик Олдувайдан 2,1 ва 2,6 млн йилларга оид тош қуроллар, шунингдек, суяк қуролларнинг топилиши Олдувай маданияти (қумтош) ни палеолит индустриясининг энг қадимги даври бўлиб ҳисобланишига сабаб бўлган.

Австролопитеклар ерда яшашга мослашган мавжудод бўлиб,. Икки оёқлаб юрган. Улар ҳамма одамсимон маймунлардан фарқ қилган ва айни вақтда одамга яқинлашиб қолган эди. Аммо уларнинг оёқ-қўлларида ушлагич органлари сақланиб қолган бўлиб, у холи таянч органи сифатида тўлиқ шаклланган эмас эди. Унинг бармоқлари анча кучли, бўғинлари тараққий этган бўлиб, қамраб олиш ва маҳкам тутиш хусусияти билан ҳар қандай одамсимон маймунлар бўғинидан фарқ қилар эди.

Аммо бўғинларида одамсимон маймунларнинг бўғинларига ўхшаш хусусиятлар оз эмас эди. Жағ суяклари катта бўлиб, олд томонга туртиб чиқмаган озиқ тишларнинг кичиклиги, тишлар орасидаги бўшлиқнинг бўлмаслиги, уларни одамсимон маймунлардан кескин (ажратиб, одам билан

яқинлаштирган эди.) Австролопитек мия қутисининг ўртача ҳажми 522 см<sup>2</sup>га баробар бўлиб, асосан 435 дан 600 см<sup>3</sup> оралиғида тебранади.

Аммо шуни унутмаслик керакки, австролопитеклар инсонлар дунёсига емас балки ҳайвонот оламига мансуб мавжудод эди. Австрополитеклар - одамсимон маймунлар оиласига мансуб бўлиб, гўшт билан овҳатланган, икки оёҳда туриб қаддини кўтариброқ юрган ва одамга айланиш арафасида турган мавжудод бўлган. Шуни ҳам унутмаслик керакки, австролопитекларнинг бир қисми олдувай, Кения, Ефиопиядаги энг қадимги ҳазилма одамлар билан айни вақтда, бир ҳудудда яшаганлар.

Австролопитекларга оиласига зинджантроплар (2,5 млн йил) ҳам кириб, Шарқий Африкадан, тўртламчи даврнинг илк босқичларига оид ётқизиклардан топилган (Олдовай 1959 й) уларнинг ўзига хос хусусиятлари тик юра олиши, мия ҳажмининг (670-680 см. Куб) австролопитекларникидан катталиги, тишларнинг тузилиши инсонникига яқинлигида бўлган. Улар *Homo habilis* («ишбилармон одам»)деб номланди.яна шу ердан перезинжантроп одлами ҳам топилган. Олдувай дарасида топилган ибтидоий одамлар манзилгоҳидан тош қуроллар ҳам топилган бўлиб, уларнинг ёши 1,75-1,85 млн. Йилни ташиқил этган. Айнан шу ҳолат олимлар орасида олдувай топилмалари ишбилармон одамми (тош қуроллар тайёрлай олишига қараб) ёки австролопитек (морфологик тузилишига кўра) деган тортишувларга сабаб бўлган. Кейинчалик Олдувайдан 2,1 ва 2,6 млн йилларга оид тош қуроллар, шунингдек, суяк қуролларнинг топилиши Олдувай маданияти (қумтош) ни палеолит индустриясининг энг қадимги даври бўлиб ҳисобланишига сабаб бўлган.

Австролопитеклар ерда яшашига мослашган мавжудод бўлиб,. Икки оёқлаб юрган. Улар ҳамма одамсимон маймунлардан фарқ қилган ва айни вақтда одамга яқинлашиб қолган эди. Аммо уларнинг оёқ-қўлларида ушлагич органлари сақланиб қолган бўлиб, у холи таянч органи сифатида тўлиқ шакланган емас эди. Унинг бармоқлари анча кучли, бўғинлари тараққий

этган бўлиб, қамраб олиш ва маҳкам туттиш хусусияти билан ҳар қандай одамсимон маймунлар бўғинидан фарқ қилар эди.

Аммо бўғинларида одамсимон маймунларнинг бўғинларига ўхшаш хусусиятлар оз емас эди. Жағ суяклари катта бўлиб, олд томонга туртиб чиқмаган озиқ тишларнинг кичиклиги, тишлар орасидаги бўшлиқнинг бўлмаслиги, уларни одамсимон маймунлардан кескин (ажратиб, одам билан яқинлаштирган эди.)

### **Мавзунини такрорлаш учун саволлар**

1. Антропогенез атамасини тавсифланг?
2. Ч. Дарвиннинг 1871 йилда эълон қилган “Инсоннинг келиб чиқиши ва жинсий танланш” асарида илк бора илгари сурилган назарияни шарҳланг?
3. XX асрнинг 90 – йилларида эволюцион назариянинг янги қарашлари ҳақида нималарни биласиз?
4. Ҳозирги қиёфадаги инсон биологик системанинг қайси оиласига мансуб бўлиб, ҳисобланади, Хомо эволюцияси ҳақида нималарни биласиз?
5. Антропоидлар ва улар орасидаги бўлиниш ҳақида гапиринг?
6. Гоминоидлар оиласи ва унинг бўлиниши блан боғлиқ назарияларни биласизми?
7. Тахмн. 7 – 5 млн йилларга келиб гоминоидларнинг сони кескин камайиб кетганлиги сабабини тушунтиринг?
8. Австролопитекларни антропологик ва морфологик тавсифланг?
9. ўрта ва қуйи плейстоцен даврларида тана тузилиши ва морфологик хусусиятларига кўра гоминоидлар оиласининг вакили бўлган мавжудод.
10. остеодентокератик атамани шарҳланг?
11. тропик ўрмонлар кескин камайиб, озиқ – овқат заҳиралари учун кураш даражасига бориб етганлигини изоҳланг?

12. Шарқий Африкани бошқа ҳудудлардан ажратиб қўйиб, табиатини қуруқ, камёғин бўлишига гоминидларни янги шароитларга мослашишга мажбур қилган омилларни айтинг?

13. Гоминидларнинг археологик ёдгорликлари ҳақида нималарни биласиз?

14. Австралопитеклар ва уларнинг турлари ҳақида гапиринг?

### **Адабиётлар**

1. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990.

3. Алексеев В. П. Становление человечество. – М.: Наука, 1984.

4. Алексеев В. П. Историческая антропология: учеб. пособие. – М.: Высш школа 1979. – 216 с.

5. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества – М.: Наука, 1980. – 239 с.

6. Вишняцкий Л.Б. “Человек в лабиринте эволюции” - М. 2004

7. [http: // www. mirknig.com/;](http://www.mirknig.com/)

8. [http: // www.turklib.ru/;](http://www.turklib.ru/)

9. [http: // www.rsl.ru/;](http://www.rsl.ru/)

10. [http: // www.ziyounet.uz/.](http://www.ziyounet.uz/)

***Мавзу: Энг қадимги одамларнинг вужудга келиши (Ното).***

***Режа:***

***1. Африка ва Евросиё қитъаларидан топилган палеоантропологик топилмалар.***

***2. Энг қадимги одамларнинг меҳнат фаолияти ва турмуш тарзи.***

### **3. Олдувай маданияти. Даврлаштириш ва хронология. Ўрганилиш тарихи.**

Африка ва Евросиё қитъаларидан топилган палеоантропологик топилмалар.

Одамнинг ҳам, горилла ва шимпанзеларнинг яқин умумий аждоди ҳисобланган одамсимон ҳазилма маймунлар дриопитеклар 14-20 миллион йиллар илгари миоцен даврида, жанубий Осиё, жанубий Европа ва Африкада тарқалган эди. Булардан яна бири Дарвин дриопитеки бўлиб, унинг қолдиқлари Австриянинг ўрта миоцен ётқизиқларидан топилган.

Одам аждодига яқинроқ маймунлардан яна бири рамапитек бўлиб, уларнинг суяк қолдиқлари Шимолий ҳиндистондаги Сивалика тепалигининг қуйи плиоцен ётқизиқларидан топилган. Романитекларнинг қолдиқлари Шарқий Африкадаги Кениядан ҳам топилиб, уни кенияпитек ҳам деб аталади. Улар 14-10 миллион йил илгари яшаган мавжуддир. Романитик тропик ўрмонларда, дарахтлар устида яшаб, Ўсимликлар билан овқатланар ва у ҳам одамсимон маймуннинг ўзгинаси эди. Лекин баъзи олимлар романитекни нисбатан очиқ жойларда яшаб, икки оёқда юрган, деган фикрни илгари сурадиларк. Аммо бу қарашни кўп олимлар қўллаб қувватламайдилар. Бу жиҳатдан Сагаржи Ухобнопитеги ҳам диҳхатга сазовор бўлиб, унинг икки тиши, юқори жағ суягининг синиғи 1939 йили Шарқий Грузиянинг Сагаржи раёнидаги Удобно деган жойдан топилган. Удобнопитек миоценнинг охири, плестоценнинг бошларида-яъни 16-13 миллион йил муҳаддам яшаган. Удобнопитек тишларининг тузилишига қараб ҳукм чиқарилса, у кўп жиҳатдан дриопитек ва романипитекларга яқин бўлган. Олимларнинг таъкидлашича у қадимги каркидон, мастадан, гиппарион, жирафа ва гиена каби йирик сут емизувчи ҳайвонлар билан замондош бўлган одамсимон маймун эди.

Аммо австралопитек деб аталувчи ҳазилма маймун зоти романипитекка нисбатан ҳам одамга жуда яқин эди. Сўнги вақтда олиб борилган қидирув ишлари натижасида 400 дан ортиқ австралопитек

маймунларининг суяк қолдиқлари топилди. Уларнинг аксарияти Жанубий ва Шарқий Африкадан топилиб, икки уруғга мансубдир.

Бу Туанга, Макапансгате ва Стеркфонтеядан топилган Африка австралопитеги ҳамда Кромдрая ва Сваркрансадан топилган парантропдир. Уларнинг санаси 900 минг йилдан 3 миллион йилгача бориб тақалади. Булар парантроп ва бойс зинжонтропига мансуб бўлиб, Танзаниянинг Олдувай даражасидан, Кениянинг Туркона (Рудолф) кўли атрофидаги Канепой, Кооа-фора, Лотэгам, Илерет, Ефиопиянинг жанубидаги Омо дарёси водийсидан топиб ўрганлган. Шарқий Африка австралопитекларнинг санаси калий-аргон усули билан аниқланишига 5,5 билан 0,7 миллион йил билан чегараланади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки,. Шарқи-Жанубий ва Жанубий Осиёдан ҳам австралопитекка яқин бўлган мавжудодларнинг суяк қолдиқлари топилган. Хитойнинг Жанубидаги Топилгани БЛЕК гигантопитеги Шимолий ҳиндистондан топилган Биласпур гигантопитекнинг ҳамда Яванинг Сангирак дэган жойидан топилган қадимги Ява магентропларини шулар жумласидан киритиш мумкин.

**1891-1894 йй. Ява** оролидан голландиялик **Э. Дюбуа** қадимги одам қолдиқларини топади. У **питекантроп («маймун одам»)** номини олади. Бош чаноғида одам ва маймуннинг тузилишига яқинлик мавуд эди. Шу сабабли олимлар ушбу тур маймундан одамга ўтиш жараёнидаги форма деб ҳисоблайдилар. Маймунга яқинлик – гавда тузилишдаги соддалик, бош чаноғнинг ўзига хослиги ва бош чаноқ қутисининг калталиги, кўз косасининг кенглиги, пешона қиялиги, бош суягининг қалинлиги, мия катталиги 850-950 см. куб. Бош чаноқ ичидаги бўшлиқнинг йўл – йўл қирралари , питеканьропда диққат маркази ва хотира бўлмаганлигини кўрсатади. Бу эса, тафаккур қилишнинг етарли даражада бўлмай, эндигина шаклланаётганлигини кўрсатади. Явадан меҳнат қуроллари топилмаган, аммо, питекантропнинг физик ҳолати уларни тайёрлай ва ишлаата олишидан далолат беради.



1920 йилларда Хитойдаги Чжоукоудян ғорини қазиб ўрганиш бошланди ва Синантроплар топилди. Бу ердан 40 қа яқин ибтидоий одамлар склети топилди. Синантропнинг ўртабўй, кучли гавда тузилишига эга,қўл ҳаракатларининг ҳозирги одам қўл ҳаракатларига яқинлиги, бош чаноғи питекантропникидан кўра тараққий этган, аммо, кўз косасидаги кабартмалар сақланиб қолинган.пастки жағ иягининг туртиб чиққан жойи йўқолган. Тишларнинг тузилиши маймунларникига хос, мия ҳажми 1050 см. куб. (ўрганилган бош мияларнинг бири 1225 см. Куб бўлган), асимметрик тузилишга эга, мия шарининг бири иккинчисига қараганда тараққий этган. Пастки жағ тузилишига кўра питекантроп ва синантроплар турли товушлар чиқарсаларда, талафузга эга эмасдилар.уларнинг товуш чиқариш апаратлари ҳали примитив ва тараққий этмаган. Мураккаб товушлар талафуз қилиш ва аниқ ифодалаш даражасида эмасдилар. Синантроплар бурро, тушунарли сўзларни айтмаган бўлсаларда, товушлардан кўп фойдаланганлар ва шу орқали сўзлашганлар деб тушунтирилади. Товушлар табақалашган уларни тушунтириш учун мимика ва тана ҳаракатидан фойдаланилган. Меҳнат курулларининг тури, шакли анча кўп, табиий оловдан фойдаланиш бошланган. Синантроп одамига гейдельберг одами яқин туради.

1856 йилдан **Homo primigenius** ёки **неандерталь** одамининг суяк қолдиқлари топила бошланади. Кучли тана тузилиши, мушаклари бакувват кенг елкага эгалиги билан характерланади. Бўй баландлиги катта эмас, эркаклар 155-165 смгача,гавдаси калта умуртқа эгилганлиги сабабли, букчайиб юрганлар.қўл панжалари кенг ва қўпол бош чаноқ узунчоқ бўлмай калта ҳолатда,нишаб пешана, кўз косаси бўртиб чиққан, мия ҳажми 1300 - 1600 см. куб. Аммо, миянинг тузилиши примитив. Пешона қисм катталашган, бош суягининг тепа қисми йириклашган (психик фаолият маркази нуқтаси)мантиқий тафаккур чекланган,бу эса тез таъсирчан бўлганликларини англатади. Мия тузилишига кўра қадимги одамлар, яъни неандерталларгача ўзларининг ҳатти – ҳаракатларини назорат қила олмаганлар. Сунъий оловнинг кашф этилиши, кўмиш маросимлари (ўлим

ҳолатининг кўплиги текширилган барча неандерталлар 31 ёшдан ўтмаган)неандерталлар бир турли бўлмаган, фаластин, Европа, Африка ва бошқа ҳудудлардагилари бир – биридан фарқ қилган. Уларнинг эволюцияси турли йўللardan кетган.

фаластин **неандерталлари**. Неандерталликдан ҳозирги замон одами шаклига ўтиш фаластиндаги Кармел тоғидаги Эс – Схул ғоридаги ёдгорликда яққол кўринади. Унда ҳам неандерталлик ва ҳам кромоньонлик белгилари мавжуд. Бош чанок тузилишида янги ўзгаришлар бўлиб, асосийси бош чўзинчоқлиги ҳозирги одамникига яқинлашган ва тиклашган. Пешона бир қадар тиклашган. Асосий фарқлар эса, пастки жағ суяги ва умуртка тузилишида бўлиб, олимлар ҳозирги қиёфадги одамни шаклланган ҳудуди сифатида Ўрта ер денгизи ҳавзаси, олд ва Ўрта Осиё, Кавказ ва Қрим ҳудудлари деган янги ғояни илгари сурмоқдалар. Ушбу ҳудудлардаги яшаш шароити ва ўзаро алоқа қилиш имкони бунга асос қилиб кўрсатилмоқда.

### ***Энг қадимги одамларнинг меҳнат фаолияти ва турмуш тарзи.***

1890 – 1891 йилларда Явадан топилган бош суягининг тепа қисми ва оёқнинг пастки бўғин қисмини олимлар томонидан ўрганилиши, питекантропларни тик юра олишини кўрсатади шу сабабли уларни *Pithecantropus erectus* (тик юра оладиган маймунсимон одам) деб номланишига сабаб бўлди. аммо, бу фикрларга қўшилмаган олимлар ҳам бўлиб, улар бош чаноғини йирик гиббон маймунига тегишли деган фикрларни ҳам келтириб ўтадилар. Бу фикрлар қатор текширишларда ўз исботини топмади. Бундан ташқари XX асрнинг 30 – йилларида Явадан яна 20 га яқин шу тардаги суяк қолдиқлари топиб ўрганилди. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, бу даврда инсон аجدодларининг олд оёқлари тўлиқ қўлга айланиб бўлган бўлиб, унинг бош миясининг тараққий этиши қўл тараққиётида орқада қолган деб ҳулоса чиқариш мумкин. Гарчи питекантропнинг мия ҳажми  $900\text{ см}^3$  бўлсада, ва австралопитек мия ҳажмидан 1,5 баробар катта бўлиб, бош чаноғи бир қадар прогрессив бўлсада, бош суяги содда тузилишга эга бўлганлиги, унда маймунларга хос хусусиятларнинг ҳали кучлилигини кўриш мумкин. Бу бош

копқоғи баландлигининг ниҳоятда паст бўлиши, қош усти қабартмалари бўртиб чиқишида намоён бўлади. Олимлар ўртасида питекантропларнинг меҳнат қуроллари тайёрлай олиши бир муддат мунозараларга сабаб бўлди. аммо, кейинчалик питекантропларга оид ёдгорликларидан содда меҳнат қуролларнинг топилиши бу тортишувларга якун ясади.

Яна бир ажойиб топилма илк плейстоцен даврига оид 1954 – 1955 йилларда Шимолий Африкадан Ява оролидагидан кўра фрагментар (бир қисм деган маънони билдиради) топилма топилган бўлиб, унда фақатгина бош суягининг қуйи қисми тўлиқ сақланган эди. Бу фанда *atlantropus mavritanius* номи билан киради. Бош суягининг пастки қисми ва тишларининг тузилишига қараб олимлар атлантроп морфологик жиҳатдан Ява питекантроплари билан бир хил даражада туришини аниқлаганлар. Атлантроплар ёдгорлигидан топилган тош қуроллар шаклга эга эмас, қўпол ва йирик тошлардан иборат эди.

Худди шу геологик давр (илк плейстоцен) даврига оид Жанубий Африкадаги Австролопитеклар топилган манзилгоҳлардан 1949 йили питекантропларга яқин турувчи мавжудот топилган. Бош чаноғи ва тишларининг жойлашиши, морфологияси уни гоминидлар оиласидан эканлигини кўрсатади. Бу топилма *Telantropus capensis* деб номланди.

Хитойнинг Чжоукоудян ғоридан топилган инсон манзилгоҳларида энг қадимги гоминидларнинг меҳнат фаолияти хусусида қатор хулосалар чиқариш имконини беради. Бу ерда инсониятнинг асосий хўжалик машғулоти овчилик бўлганлигини исботловчи археологик материаллар кўплаб топилган. Шунингдек, 40 дан ортиқ эркак, аёл ва болаларнинг суяк қолдиклари ҳам топилган. Синантроп одамлар морфологик жиҳатдан бошқа мавжудотларга қараганда инсонга энг яқин ҳисобланади. Улар питекантропларга нисбатан кейинги даврларга хос бўлганлиги сабабли алоҳида тур сифатида эътироф этилган. Суяк қолдикларининг тўлиқ сақланганлиги, синантроп скелетининг тузилиши, уни мукаммал ўрганиб чиқиш имконини берди. Мия ҳажми  $900 - 1200 \text{ см}^3$  ўртачаси  $1050 \text{ см}^3$  ни

ташкил этади. Аммо, бош суяги қопқоғининг ҳали бир қадар примитив тузилишга эга эканлиги синантропни ҳайвоний хислатлар кучли сақланганлигидан далолат беради. Бош суяги қопқоғининг унчалик баланд бўлмаганлиги, қош усти суяқларининг бўртиб чиқганлиги, иякнинг пастки қисмининг ҳайвонларга хослиги, тишларнинг катталиги ва жойлашиш ўрни, инсондан кўра ҳайвонларга яқинлигини кўрсатади. Бош суяги қопқоғининг ички қисмида бўртма, қабриқлар, қопқоқнинг орқа қисмида чакка қисми мия тепасида жойлашган. Ушбу мия қисмлари тараққиёти, мия структураси ривожланиши хусусида қимматли маълумотлар беради. Унга кўра синантроплар тил нуқтаи – назаридан бўғинлардан фойдалана бошлаганлар деб хулоса қилинади. Ушбу фикрни синантропларнинг бир қадар мураккаб бўлган меҳнат қуроллари тайёрлаганликлари ҳам исботлайди. Синантропларнинг буғу, коркидон, ёввойи от каби йирик ҳайвонларни овлаганликлари, уларнинг маконларидан бу жонзотларнинг суяқлари топилганлиги ҳам уларнинг тараққий этган мавжудот эканликларини исботлайди. Олов узок вақт бир ерда ёниб турган ва унинг қалинлиги бир неча метрга этади. Бундан синантропларнинг бир ерда муқим яшаганликларини билиб олиш мумкин. Олов исиниш, ваҳший ҳайвонларни қўрқитиш, ҳайдаб ов қилишда, гўштни пиширишда ёрдам берган.

1907 йил Германиянинг Гейделберг шаҳри яқинидан топилган ибтидоий одам аждодининг бош суяги пастки қисми ўрганилганда тишларининг йириклигига қарамай инсонга яқин турганлигини кўриш мумкин. Морфологик нуқтаи – назардан гейделберг одами синантропга яқин турган.

1965 йил Венгриянинг Вертешсёллеш яқинидан топилган топилмани ўрганган олимлар дастлаб уни примитивлиги учун питекантропга яқин турувчи топилма деб хулоса қиладилар. Аммо, суяк қолдиқларининг тўлиқ бўлмаганлигига қарамай, унинг бош миясининг ҳажми  $1400\text{ см}^3$  эканлиги уни неандерталларга яқин мавжудотлигини кўрсатади. Олимлар Вертешсёллеш

топилмасини Европа неандертали ёки синантроп ва питекантропнинг неандерталга ўтиш формаси деб хулоса қиладилар.

Германиянинг Тюрингия ўлкасидаги Бильцингслебен шаҳарчаси яқинида 1972 – 1975 йилларда топилган ибтидоий инсон аждоди қолдиғи ёнидан меҳнат қуроллари қўлга киритилган. Пешана ва энсага оид суяк қолдиқлари қисмлари топилган. Кўзусти қисмининг кучли бўртиб чиққанлигига қарб бу топилма эҳтимол Европа питекантропи бўлса керак деб хулоса қилинган.

Маймунсимон одамлар ҳисобланган питекантроп, синантроп, атлантроп, гейделберг одамлари иссиқ иқлимли минтақаларда яшаганлар. Уларнинг антропологик тараққиёт даражаси замонавий одамларга яқинлашиб қолган эди. Улар тайёрлаган оддий меҳнат қуроллари қўл чопқиси бўлиб, унинг бир томони ясси (тухумсимон) бир томонининг икки чети ҳам уруиб тўғрилаш йўли билан тайёрланган кесишга ва чопишга мослашган. Меҳнат қуроллари, чакмоқтош, базалт, оҳактош, кварцит кабилардан тайёрланган. Олдувай даврида қайроқтош, қумтошлардан фойдаланилган. Шел даври қуролларидан ашел даври қуроллари силлиқланганлиги ва бир қадар ҳажмининг қисқарганлиги билан фарқ қилади.

### **Даврлаштириш ва хронология. Ўрганилиш тарихи.**

1931 йили инглиз олими Луис Лики Олдувай дарасида зинжантроплар қолдиқларини топишга муяссар бўлади. Унинг ишини кейинчалик(Л. Лики 1972 йил вафот этади) рафиқаси Мери Лики ва ўғли Ричард Лики давом эттирадилар. 1959 йили Луис ва Мери Ликилар Олдувай дарасидан австралопитеклардан фарқ қилмайдиган маймунсимон мавжудоднинг калла суягини топишга муваффақ бўлдилар. Бир йил ўтгач 1960 йил "зинжантантроп" топилган жойдан, фақатгина бироз чуқурроқда "зинтрантроп"га нисбатан ҳам тараққий этган мавжудоднинг суяк қолдиқлари топилган. Олимлар унга "презинжантроп" деб ном беришди

Калий-оргон усули бўйича ва бошқа далилларга асосланиб ишбилармон киши, 1,75-185 млн йил илгари яшаган. Гомо хабиллиснинг бўйи 122-140 см бўлиб, икки оёқда юрган, мия қутисининг ҳажми 675-680 см<sup>3</sup> ни ташкил этган. Юқори ва қуйи жағлари австролопитекоарникидан кичикрох, питэкантроп ва ҳозирги замон одамникига, анча яқин бўлган. Унинг бармоқ ва бўғинлари одамникига жуда ўхшаб.

1961 йили Чад Республикасининг Нджамен дэган жойидан 600 км шимолий-шарқий ердан чадантроп калла суягининг парчаси топилган бўлиб 1 миллион йил қадимийликка эга. Чадантропнинг жисмоний тузилишида австролопитекнинг ҳам олдувай питэкантропининг ҳали белгилари мавжуд. Олдувай дарасида ажойиб кашфиётлар 60 - 70 йилларда Кенияда ва Ефиопияда Туркона кўли қирғоқларида ҳам археологик қидирув ва қазил ишларини кенг кўламда олиб бориш учун туртки бўлди.

1970 йили Кениядаги Кооби-Фор дэган жойдан шундай маданий қатлам топилдайки, ундаги олдувай даврига мансуб тош қуроллар калий-оргон усули билан ҳисобланган. 3-3,5 миллион йил илгари ясалганлиги маълум бўлди. Бу инсон яратган энг қадимги ва дастлабки тош қуроли эди.

Эфиопиянинг Омо дарёси дарасидан қадимги олдувай даврига мансуб қуроллар топилиб, санаси 1,9-2,2 миллион йилга бориб тақалади.

Инсон эволюциясининг иккинчи босқичи архантроплар билан боғлиқ бўлиб, улар энг дастлабки илк одамларга нисбатан ер юзида анча кенг тарқалган. Питэкантроп (грекча питкос-"маймун" "одам" яъни маймун одам), синатроп (лотинча сина-"Хитой", яъни хитой одам), атлантроп работ одами, гейдел берг,. Одамларини архантропларга киритиш мумкин.

Питэкантроп- Осиёнинг энг қадимги ҳазилма одамлар группаси ҳисобланган ахантроплар вакилидир. 1890-1891 йилларда голланд врачлари Е. Дюбуа томонидан Индонезиянинг Ява оролидаги Соло дарёси бўйидаги бўлган Тринил яқинидан қандайдир мавжудоднинг бош суяк ҳопҳоғи иккита

жағ тиши ва болдир суяги топилган. Кейинги йилларда Кенигсвалд ва бошқа олимлар томонидан Явада олиб борилган қазилмалар натижасида яна еттита питэкантопга мансуб суяклар топилган.

1937 йилда немис полеонтологи Ралффон Кёнигсвалд Явадан питэкантропнинг бош мия қопқоғи суягини топган. Кейинги вақтларгача Явадаги Можокертидан тўрта катта ёшдаги ва битта ёшгина питэкантропнинг бош мия қопқоғи, олтита сон суяги, учта жағ суяги топилди. 1961-1972 йилларда эса Индонезия мутахассислари Явадан яна питэкантропнинг тўрта бош суяги ва иккита пастки жағ суягини топишганлар. Явадан топилган питэкантроп суяклари ораисда Можокертидан топилган бола суягининг санаси энг қадимий бўлиб, уни калий-аргон усули билан аниқланишига 1,5 млн – 1,9 млн йил деб ҳисобланади.

Питэкантропларнинг жисмоний тузилишига қараб улар мунтазам равишда қуроллар ясай олганлар, деб фараз қилиш мумкин. Шунини айтиш керакки, Кенигсвалд Жанубий Яванинг Патжитан қишлоғи атрофида қазилмалар олиб бориб, тўртламчи геологик қатламдан жуда хўпол ишланган оддий тош қуроллар топилган. Бу қуролларни питэкантроплар ёки уларнинг унча узоқ бўлмаган авлодлари тайёрлаган бўлиши мумкин.

Синантроп-Хитой одами ҳам энг қадимги ҳазилма одамлар вакили ҳисобланади. 1918-1923 йилларда Швед геологи Г. Андерсон Пекиндан 45-50 км жанубий-ғарбдаги Чмоукаутян деган жойида қазилмалар олиб бораётиб, аввал тош қурол, сўнгра ҳайвонлар суяги билан бирга одам тишини топади. ҳазилма ишларига қанада олими Д. Блек ҳам жалб қилинади. 1927 йили Блекнинг ассистенти Пен Вен-чжун мазкур жойдаги Костетонг ғоридан энг қадимги хитой одамнинг калла суягини топишга муяссар бўлиди. қазилмалар ишлари хитой олимлари томонидан давом еттирилиб, натижада мазкур жойдан яна 60 яқин одам суяги топилиб, шундан 15 таси ёш болаларники эканлиги аниқланди. Шу нарса муҳимки ғордан синантроп қолдиқлари билан бир қатламда тош қуроллар, гулхан қолдиқлари йирик ва майда

хайвонларнинг синдирилган ҳамда куйган суяклари топилган. Бу ҳол синатропларнинг питэкантроп ва олдувайдаги "ишбилармон одамга" нисбатан анча тараққий этганлигини кўрсатади. Синатропларнинг бўйи 144-156 см бўлиб, пешонаси паст қия бўлган. Питэкантроп мия қутисининг ҳажми 850-950 см<sup>3</sup> бўлса, синатропнинг эса 1050-1200см<sup>3</sup> га тенг. Демак синантроп миясининг ҳажми питэкантроп миясининг ҳажмидан катта, лекин ҳозирга замон одами мия қутисини ҳажмидан эса кичикрохдир.

1963-1964 йилларда хитой археологлари Пекиндан 900 км жануби-ғарбийдаги Лантян дэган жойдан лантян синантропи, деб аталган ҳазилма одам ҳолдиғини топганлар. Европа архантроплари. Кўпчилик олимларнинг фикрларига кўра қитъага энг қадимги одамлар илк тош асрида - бундан 1,8 млн илгари Африкадан кириб келган экан.

Кейинги вақтда Франсиядаги Сан Валс дэган жойдан қадимийлиги 2,3-2,5 миллион йилликларга мансуб макон ва тош қуроллари топилган. Франсиянинг Ли Рош Ламбер дэган жойидан эса 1,5 миллион йил қадимилик майдаланган ҳайвон суяклари, кварст ва чаҳмоҳ тош парчалари топилган. Яна Франсиянинг Шийяк дэган жойидан дарёнинг қайроқ тошларидан ясалган қурол ва ҳайвон суяклари топилган. Унинг санаси бундан 1 миллион 800 минг йил қадимийликка эга экан.

Югославиянинг Шандаля дэган ғор маконидан 1 миллион 600 минг йил қадимийликка мансуб оддий қурол, энг қадимги одамнинг тиши, сут емизувчи ҳайвонларнинг, кўпроқ миқдорда ёввойи от-Стенон, каркидон, тўнғиз ва бошқа ҳайвонларнинг суяклари топилган бўлиб, суяклар ўтда куйган. Европада қуйи плейстонстентнинг иккинчи ярмида 1,5 миллион билан 700 минг йил илгари яшаган энг қадимги одам яшаганлиги ҳақида маълумот берувчи ашёлар топилган. Хусусан Франциянинг Синдел дэган жойидан виллафранк дарврига мансуб ҳайвон суяклари топилган. Худди шу ёки ундан ҳам қадимийроқ даврга мансуб буюмлар Чехославакиянинг Пржезлетиста дэган жойидан ҳам топилган. Палеомагнит усули билан



аниқланишига унинг санаси 890-750- минг йилликлар роасидаги даврга мансуб экан. Ундан меҳнат қуроллари, тош, қадимги ўчоҳдан эга қўмир ва ҳайвонларнинг қуйган суяклари топилган. ҳайвон суяклари орасида мамонт, от, ешак, бизон ва асл буғуларни қўпчилиги ташкил этади. Европада питэкантроп синантроп ва лентян синантропига яқин бўлган архантроплар энг қадимги одамлар ҳолдиғи 1907 йилда Германиянинг Гейделберг шаҳри яқинидан топилган. Гейделберг одами қўп жаҳатдан питэкантроп ва синантропга яқин туради. Баъзи олимлар уни гюнст-миндел даврида яъни 600-900 минг йил илгари яшаган деб фараз қилмоқдалар. Лекин Гейделберг одами топилган жойдан ҳеч қандай маданий қатлам борилиги аниқлаган емас. Гарчи гейделберг одамининг жағ суяғи чиққан жойдан сунбий тарзда тайёрланган меҳнат қуроллари топилмаган бўлса ҳам, у шубҳасиз энг қадимги одамнинг типик вакили эди, чунки гейделберг одамида одамга хос хусусиятлар қўп бўлиб,. У қурол яшаш ҳобилиятига эга бўлган.

Вэнгриянинг пойтахти Будапешт шаҳридан 50 км ғарбда жойлашган Вертешсёллеш манзилгоҳидан Л. Вертеш томонидан 1963-1965 йилларда архантроп бош миясининг бўлакчаси қадимги одамлар томонидан ёйилган ҳайвон суяклари, ҳилма-хил тош қуроллари ва гулхан қолдиқларининг топилиши диҳҳатга сазовардир. Вертешселлош манзилгоҳидан топилган одам бош мия қопқоғининг бўлакчаси қўп жихатдан синантропга яқин туради, унинг санаси эса 500 минг йил билан белгиланган.

### **Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар**

1. 14-20 миллион йиллар илгари миоцен даврида, жанубий Осиё, жанубий Европа ва Африкада тарқалган мавжудотларни биласизми?
2. Рамапитек, Кенияпитек, Удобнопитекнинг антропологик қиёфасини тавсифланг?
3. Блэк гигантропи, Биласпур гагантопитеги, Ява мегантропи ҳақида нималарни биласиз?

4. Европа, Африка ва Осиё неандерталларининг бир – биридан фарқларини тушунтиринг?
5. Синантроп, ва неандерталларнинг меҳнат ва ижтимоий ҳаётидаги фарқларни тушунтиринг?
6. Гейделберг Вертепсёллеш Бильцингслебен топилмаларини тавсифланг?
7. Чадантропнинг анатомик тузилиши ўзига хослик?
8. Питэкантропларнинг жисмоний тузилишига қараб улар мунтазам равишда қуруллар ясай олишлари мумкин деб ҳулоса қилиш мумкинми, асосланг?

### **Адабиётлар.**

1. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990.
2. Алексеев В. П. Становление человечество. – М.: Наука, 1984.
3. Алексеев В. П. Историческая антропология: учеб. пособие. – М.: Высш школа 1979. – 216 с.
4. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества – М.: Наука, 1980. – 239 с.
5. Вишняцкий Л.Б. “Человек в лабиринте эволюции” - М. 2004
6. [http: // www. mirknig.com/;](http://www.mirknig.com/)
7. [http: // www.turklib.ru/;](http://www.turklib.ru/)
8. [http: // www.rsl.ru/;](http://www.rsl.ru/)
9. [http: // www.ziyonet.uz/.](http://www.ziyonet.uz/)

### **Замонавий қиёфадаги одамнинг вужудга келиши ва антропогенез жараёнинг тугалланиши (Homo sapiens). (4 соат)**

#### **Режа:**

1. Плейстоцен даврининг преодизацияси ва умумий тавсифи.
2. Африка ва Евроосиёдан топилган антропологик топилмаларнинг таҳлили.

3. **Тешиктошдан топилган антропологик топилмалар.**
4. **Homo sapiens нинг вужудга келган жойи ва вақти. Моно ва плеоцентризм назариялари.**
5. **Ирқларнинг вужудга келиши. Даврлаштириш ва хронология. ўрганилиш тарихи.**

*Плейстоцен даврининг преодизацияси ва умумий тавсифи.*

Плестоцен даври ер юзаси геологик даврларининг тўртламчи даврига хос бўлиб, бу давр инсоният шаклланиш тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлиб ҳисобланади. Инсониятнинг пайдо бўлиб бориши учламчи даврнинг сўнгида Олиоген (40 млн йилларгача бўлган хронология) давридан бошланган бўлса. Учламчи даврнинг 15 млн йилликларига тўғри келадиган Миоцен даврида дриопитектларнинг вужудга келиши яна бир олға қадам бўлган эди.

Кейинги давр учламчи даврнинг сўнги ва тўртламчи даврнинг бошларида зинжантроплар филлафранк деб аталувчи ер геологик тарихи даврида яшадилар. Тўртламчи даврнинг илк босқичи Плестоцен даври бўлиб, геологлар бу даврни уч босқичга тахминан 650 – 360 минг йилликларгача бўлган даврини қуйи ёки илк плестоцен даври, 200 – 40 минг йилликлар оралиғини ўрта плестоцен даври ва 40 минг йилликлардан музликнинг тугашигача бўлган даврни юқори ёки сўнги плейстоцен даврларига бўлиб ўрганадилар.

Плестоцен даврининг илк ва ўрта босқичининг дастлабки даврларида ер юзасининг иссиқ иқлимга эга бўлганлиги билан тавсифлаш мумкин. Аммо, ўрта плестоцен икинчи босқичида ер юзасининг совуб бориши кузатилади. Аслини олганда бу ерзасининг биринчи бор совуши бўлмай Полейстоцендан олдинги давр эоплейстоцен (2 млн – 700 минг йилликларни ўз ичига олади) даврида ҳам музлик ва илиқликлар ўзаро давр алмашилиб турган. Кайназой эрасининг геологик бўлиниши

|                               |         |                        |
|-------------------------------|---------|------------------------|
| Тўртламчи давр ёки антропоген | Галоген | 10 минг йиллар один ан |
|-------------------------------|---------|------------------------|

|                |              |                            |
|----------------|--------------|----------------------------|
|                | Плейстоцен   | 0,7 – 10 минг йиллар олдин |
|                | Эоплейстоцен | 1,8 млн – 0,7 минг йиллар  |
| Неоген даври   | Плиоцен      | 15 млн – 2 млн йиллар      |
|                | Миоцен       | 24 – 15 млн йиллар         |
| Палеоген даври | Олиоген      | 40 -24 млн йиллар          |
|                | Эоцен        | 55 – 40 млн йиллар         |
|                | Плеоген      | 60 – 70 млн йиллар         |

Плейстоцен даври музланиши қор ва музларнинг бир қадар кўплиги билан характерланади. Музликларнинг маркази субарктика ва Европа, Американинг тоғлари бўлиб ҳисобланади. Шу ердан музликлар қуриқлик томон сурилиб келиб, Америка ва Евроасиёнинг 30% қисмини эгаллаганлар. Бир вақтнинг ўзида музликлар Алп, Пиреней, Кавказ, Ҳимолай тоғликларида ҳам сурилиб тушиб кела бошлаган. Музлик даврининг тўрт босқичга бўлинишини XX аср бошларида Пенк ва Брюкнерлар Гюнц, Миндель Рисс ва Вюрм деб номлаган эдилар. Тўрт музлик даври оралиғида учта илиш даври ҳам мавжуд бўлиб, улар; Гюнц – Миндель, Миндель – Рисс ва Рисс – Вюрм илиқлик даври деб номланади.

Эоплейстоцен даври музланиши икки бора қайд этилган. Бу дунай ва гюнц музланиш давлари деб номланган. Бу даврларда музлик эмас, аслида иқлимнинг совуқлашиб бориши кузатилади. Шимолга яқин минтақларда чўл – дашт фаунаси тарқалади. Дунай ва гюнц орсигадаги илиқлик (интерстадиал) даврда ўрмон фаунаси кенг тарқалган. Бутун эоплейстоцен даврида Европада хусусан Италия, Франция ва Ўрта ер денгизи минтақаларида иқлим иссиқ бўлиб, виллафранк фаунаси кенг тарқалган. Жумладан гиппопотам, иссиқсевр филлар, Стенон оти, бегимот, кийик, туя, қличтиш йўлбарс, макака каби жонзотлар яшаган.

Ер юзаси Миндель (эльстер, окс, канзасс) давридан бошлаб каттик музлай бошлаган. Бу давр музликлари Германиянинг тоғли минтақаларига қадар сурилиб келади. Ўрта ер денгизи хавзаси фаунаси эоплестоцен даври

фаунадан унчалик фарқ қилмаган (Мосбах ва Тирасполь фауна комплекси мисолида ўрганилган) мосбах фаунасининг музликларга яқин қисмида жунли хўкизқўй, шимол буғусига ўхшаш совуксевар жониворлар ҳам пайдо бўла бошлаган эди.

Қисқа вақт миндель – рисс илиқлик давридан сўнг Рисс (Заал, Днепр, Иллинойс) даври музланиши бошланади. Бу музланиш даврида Европанинг Киев, Днепропетровский, Скандинавия, Дания, Голландия, Германиянинг бир қисми, Англиянинг Лондонгача бўлган қисмларини муз босади. Иқлим пасайиб борган аммо, барибир бир қадар юмшоқлиги сақланиб қолган. Бу даврда бегимотлар, каркидонлар, филлар ё музлаб қолди ёки жануб томонга кетади. Уларнинг ўрнини совуққа мослашган мамонтлар, ёввойи отлар, бизонлар, зубрлар, ибтидоий хўкизлар (туралар), ғор айиғи, ғор қиличтиш йўлбарси, ғор гиенаси кабилар эгаллайди.

Қисқа Рисс – вюрм илиқлик давридан сўнг, охириги музланиш даври Вюрм музланиш даври (Вила, Валдай, Висконсин) бошланади. Ушбу музланиш даври бошқаларидан кўра камроқ ҳудудни эгаллаган. Европада скандинавия ва Болтиқ денгизи ҳавзаси атрофлари, Англиянинг шимолий қисми музлаган. Аммо, бу даврда иқлим кескин континетал бўлиб, ҳавонинг совуб кетиши натижасида тундралар, совуқ чўллар ва қисман ўрмон табиати шаклланади. Фаунада мамонтлар, ёввойи отлар, бизонлар, зубрлар, ибтидоий хўкизлар (туралар) мавжуд бўлиб, шимол буғуси Пиреней ва Апенин ярим ороллари ҳудудларида ҳам яшаган. Мамонтлар Рим шаҳри ҳудудларига қадар жанубга сурилиб борганлар.

Сўнгги вюрм даври музланиши даври фаунасида тундра зоналарида жунли хўкизқўй, росомаха яшаган бўлса, ўтлар бир қадар баландроқ ўсадиган дашт минтақаларида бизон, кийик, ёввойи отлар яшаганлар. Тоғ ва тоғолди ҳудудларида эчки алп суркаси, чўлларда эса сайғоқлар яшаганлар. Вюрм музланиш даврининг энг кучайган даври 23 – 17 минг йилликлар бўлиб ҳисобланади. Плестоцен давридаги бу музланишлар ва айниқса унинг

сўнггиси тугагандан сўнг ер юзининг ҳозирги ландшафти вужудга келди. Аммо, музлик даврида экватор ва унга яқин минтақаларда иқлимнинг ўзгача бўлганлигини кўришимиз мумкин. Плейстоцен даврining иккинчи босқичида экватор ва унга яқин минтақаларда плювиал (ёмғирлар) даври бўлиб, ҳозирги Сахройи каби яшил ўтлоқлар, саваналар ва серсув дарёларга мўл, инсон аجدодлари яшаши учун қулай макон бўлган. Галоген даври (тахминан 12 – 10 минг йиллар олдин) бошланиши билан музлик даври ва Плейстоцен даври тугайди.

Қуйидаги жадвалда плестоцен даврining музликлар ва қисман илишига қараб даврлаштирилиши келтирилади.

| Ёш, йиллар                 | Қатламларга бўлиниш |                       |            |                                |
|----------------------------|---------------------|-----------------------|------------|--------------------------------|
|                            | Галоген             |                       |            |                                |
| 10 минггача<br>80 минггача | Вюрм<br>Рисс – вюрм | Юқори<br>плейстоцен   |            | Тўртламчи давр<br>(антропоген) |
| 120<br>минггача            | Рисс                | Ўрта плейстоцен       | Плейстоцен |                                |
| 200 гача                   | Миндель – рисс      |                       |            |                                |
| 350<br>минггача            | Миндель             | Қуйи плейстоцен       |            |                                |
| 700 – 500<br>минггача      | Гюнц – миндель      |                       |            |                                |
| 1 млн                      | Гюнц                | Юқори<br>эоплейстоцен |            |                                |
| 2 – 1,8 млн                | Дунай               | Қуйи<br>эоплейстоцен  |            |                                |

Қуйидаги жндавлда тўртламчи давр геологияси қатламларining ва Палеолит даврлари билан қиёсланади.

| Тўртламчи давр геологияси |             | йиллар       | Палеолит даври маданиятлари |                     |
|---------------------------|-------------|--------------|-----------------------------|---------------------|
| галоген                   |             | 10<br><br>80 | Сўнгги палеолит             |                     |
| плейс<br>тоцен            | Вюрм        |              | Қади<br>мги                 | мустье              |
|                           | Рисс – Вюрм |              | палео                       | Ўрта ва кечки Ашель |

|                  |                |           |  |                                |
|------------------|----------------|-----------|--|--------------------------------|
|                  | Рисс           | 120       |  | Қадимги Ашель, Аббевиль, Шелль |
|                  | Миндель – рисс | 200       |  |                                |
|                  | Миндел         | 500 – 350 |  |                                |
| Эоплейс<br>тоцен | Гюнц – миндель | 700       |  | Олдувай (Дошелль)              |
|                  | Гюнц           | 1000      |  |                                |
|                  | Дунай          | 2000      |  |                                |
| неоген           |                | 2600      |  |                                |

### ***Африка ва Евроосийёдан топилган антропологик топилмаланинг таҳлили.***

Ашел даврининг сўнгги босқичи ёки ўрта плейстоцен даврида Архантроп (*Homo erectus*) ларни палеоантроп (вадимги одам) ларга трансформациялашув жараёни содир бўлган. Бу инсон аجدодлари *Homo sapiens neanderthalensis* ёки неандертал одамлар номи остида фанга киритилган.

Неандерталларнинг *Homo sapiens sapiens* ёки замонавий кийёфадаги инсонлардан физиологик жиҳатдан фарқлари унча катта эмас. Архантроплардан кўра тараққий этган физиологик хусусиятларга эга бўлсада, неандерталларда ҳали примитив хусусиятлар ҳам етарли даражада бўлган. Неандерталларнинг бош чаноғи кўз усти қабариклари сақланиб қолинган, юзи катталашган, жағнинг ияк қисми олдинга туртиб чиқан, бош мия ҳажми  $1200 - 1600 \text{ см}^3$  гача етган. Неандерталларнинг архантроплардан асосий фарқи унинг мия тараққиётида деб қаралади.

1927 йилда илк бора Синантроп одами ва унинг ҳозирги замон жисмоний типдаги одамдан фарқли яна бир мавжудод борлиги, унинг морфологик ва физиологик типлари тўғрисидаги назария яратилди. Бунинг учун немис олими Густав Швальбе тадқиқотлари асосий аҳамиятга эга бўлди. айнан унинг хизматлари туфайли олимлар неандертал водийсидан топилган одамни алоҳида тур эканлигини тан оладилар. Унгача неандерталдан

топилган суяк қолдиқлари суяк касалига учраган одамники деган қарашлар устун эди.

Буффия деган ғордан (Шапель – о – Сен шаҳарчаси) топилган қазилма ёдгорлик (неандертал) ларнинг морфологик тузилишини диққат билан ўрганган яна бир олим Марселен Бул тадқиқотларидан сўнг неандертал одамларининг мавжуд бўлганлиги тўлиқ исботланди.

Неандерталь аجدодларнинг илк бора топилган жойи Германиянинг Дюсельдорф шаҳри яқинида бўлиб, 1856 йилда топилган бу топилмани дастлаб олимлар Питекантроп одами қолдиқлари деган хулосаларга келадилар. Аммо, кўпчилик олимлар суяк қолдиқларини ўрганиб, уни паталогик касалликка йўлиққан кишининг суяклари деган фикрга келадилар. Аммо, Гибралтар қояларидан топилган ва 1865 йилга қадар ўрганилган худди шу турдаги инсон аجدодлари қолдиқлари ўрганилгандан кейин уни *Homo primigenius* – неандертал одами деб атаёт бошлайдилар.

Кейинчалик неандертал одамларининг суяклари Англия, Белгия, Германия, Франция, Испания, Италия, Швецария, Чехия, Венгрия, Қрим, Африка, Осиё, Фаластин, Ўрта Осиё, Эрон, Ироқ, Хитой каби дунёнинг кўплаб минтақаларидан топиб ўрганилган. Уларни топиш ва тадқиқ этиш ҳали – ҳануз тугаган эмас. Топилмаларнинг кўпчилиги ғорлардаги маданий қатламлардан топилган бўлиб, неандертал одамларнинг очиқ майдондаги маконлари камроқ учрайди.

Неандерталларнинг морфологик хусусияти бошқа қазилма ёдгорликлардан кўра яхшироқ ўрганилган. Суяк қолдиқларини ўрганиш орқали неандерталларнинг ўрта бўйли, кучли тана тузилишига эга ва ҳозирги қиёфадаги одамлардан бир неча бора кучли эканлиги аниқланган. Уларнинг мускуллари кучли тараққий этган бўлиб, бу неандерталларнинг чаққон ва йирик, кучли ҳайвонларни овлашга мослашганлигини кўрсатади. Панжалари ҳозирги одамларникидан фарқ қилган бўлиб, улар қўпол, кенг ва нозик ҳаракатлар қилиши чекланган.



Неандерталларнинг бош миянинг 1200 – 1600 см<sup>3</sup> гача бўлиши ҳозирги қиёфадаги одамларникига яқинлашганлигини кўрсатади. Амо, миянинг ички тузилиши ҳозирги одамникига нисбатан примитив бўлиб қолган. Миянинг пешана қисми Ассоциотив (тасаввур, ҳис – туйғуларни бир – бирини эслатадиган ўзаро боғланиш) марказлари етарли даражада тараққий этмаган, бу марказлар тафаккур ва тормозланиш маркази функциялари учун муҳим аҳамиятга эга. Бир сўз билан айтганда неандертал одамларининг нутқи ва мантикий фикрлаши ҳозирги қиёфадаги инсонникига қараганда анча паст даражада бўлган. Неандерталларнинг ҳатти –ҳаракатларида қўполлик ва кескинлик, тафаккурнинг етарли даражада тараққий этмаган, улар коллективида тез – тез ўзаро жанжаллар чиқиб туришига олиб келган деган илмий хулосаларга келинган.

Неандерталларнинг бош суягида ҳам маймунга хос хусусиятлар талайгина бўлган. Бош чаноғининг қопқоғи етарли даражада баландликда бўлмаган, қош усти суяклари бўртиб чиқанияк суягининг тузилиши ҳам ҳозирги замон одамлариникидан фарқ қилган.

Неандерталларнинг ҳозирга қадар бир қатор турлари аниқланган бўлиб, уларни асосан Европа, Африка ва Осиё неандерталларига бўлиб ўрганадилар. Бу турдаги инсон аجدодларининг Африка типи бир қатор морфологик спецификаси билан ажралиб турган. Жумладан, бош мия ҳажмининг кичикроқ бўлиши, бош чаноқ қопқоғининг примитивлиги Африка неандерталларига хос хусусиятдир.

Олимлар Африка неандерталларини Европа неандерталларнинг аجدоди деган хулосага келадилар. Аммо, геологик нуқтаи – назаридан Европа Неандерталлари, Африкада топилган ёдгорликларидан қадимийроқдир. Бу ерда неандерталлар тараққиёти минтақанинг табиий спецификаси билан боғлиқ бўлса керак.

Осиё неандерталлари морфологик жиҳатдан турли – туманлиги билан ажралиб туради. Осиё неандерталлари орасида морфологик жиҳатдан энг содда ва тараққий этганлари ҳам мавжуд.

Осиё неандерталларининг суяк қолдиқлари энг яхши сақланган ёдгорликлар Шанидар (Ироқ), Амуда (Фаластин) бўлиб ҳисобланади. Бош мия катталиги, юзларининг кенлиги бу ердаги скелетларни Европа неандерталларига яқинлаштиради. Аммо, уларнинг Европа неандерталларига ўхшамаган хусусиятлари ҳам мавжуд бўлиб, бу ерда Неандерталлар ўзига хос локал хусусиятларга қараб тараққий этганлигини кўрсатади.

Осиё неандерталлари орасида Фаластиндан топилган ёдгорликлар алоҳида аҳамиятга эга бўлиб ҳисобланади. Мугарэт эс – Сухл (арабчадан таржима қилинганда эчки ғори) ёдгорлигидан 1931 – 1932 йилларда неандерталларнинг бир неча ўзига хос скелет қолдиқлари топилди. Бу ёдгорлик дастлаб бошқа неандерталлар билан бир хилдаги археологик ёдгорлик деб фараз қилинди. Бундан ташқари геологик жиҳатдан ҳам бошқа неандерталлар билан бир геологик даврга оид маълумотларни берди. Аммо, уларни физиологик ва морфологик жиҳатдан ўрганилганда, улар бош мияси пешана қисмининг кучли ривожланганлиги, бош суягининг тиклиги, қош усти қабарикларининг деярли сезилмаслиги, ияк суякларининг тузилиши неандерталларнинг бу типини ҳозирги замон қиёфасидаги инсонларга яқинлаштирганлигини аниқлаганлар.

Фаластиннинг Кафзех ғоридан топилган неандертал одамларининг суяк қолдиқлари инсонга морфологик жиҳатдан янаям яқин бўлиб, физиологик тузилишга кўра кўз усти қабариклари билангина фарқланган.

Қазилма одамларнинг неандертал ёдгорлиги типи антрополог олимларнинг фикрига кўра доимий эволюция жараёнини бошдан кечирган. Олимларнинг фикрига кўра Европа неандерталларини физиологик жиҳатдан икки гуруҳга бўлиш мумкин.

1. Дастлабки давр неандерталлари (Эрингсдорф)
2. Кечки ёки сўнгги давр неандерталлари (Шапелль)

Дастлабки давр неандерталлари бош миянинг бир қадар тараққий этган тузилишга эга эканлиги, кўз усти қабарикларининг камроқ бўртиб чиқиши

билан характерланиб, ҳозирги замон кишиларига физиологик ва морфологик жиҳатдан нча яқин турган. Аммо, шунда ҳам Фаластин неандерталларидан кўра примитивроқ бўлганлар.

Кечки ёки сўнгги давр неандерталари эса примитив физиология ва морфологик тузилиши билан кўпроқ илк ва ўрта плейстоцен даври гомининларини эслатиб юборган. Палеоантропологик адабиётларда бу икки гуруҳ Европа неандерталларнинг Эрингсдорф ва Шапелль гуруҳлари деб номланади. Олимларнинг фикрича, бир қадар тараққий этган Эрингсдорф неандерталлари ҳозирги қиёфадаги инсонларнинг вужудга келшида фаол иштирок этган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Эрингсдорф неандерталлари бир қатор хусусиятлари билан замонавий қиёфадаги одамга Шпaelь неандерталларидан кўра яқинроқ турган.

Шапелль Ғарбий Европанинг ўрта плейстоценнинг сўнгги ва юқори плейстоценнинг илк босқичларидаги музликлар таъсирида тараққий этмаган ва ҳаттоки регрессив (тескари ривожланиш) йўлидан борган деган назарияларни келтириб ўтадилар. Шапелль гуруҳига кирувчи неандерталларни фанда “Классик неандерталлар” атамаси билан атайдилар. Бу типдаги неандерталларнинг йўқолиб кетишига уларнинг авлод қолдирмаганлиги деган фикрлар ҳам олимлар орасида илгари сурилган.

Неандертал одамлар ҳозирги замон жисмоний типдаги одамларнинг аجدодлари деган назарияни илк бора АҚШлик чех антрополог олими Алеш Хрдличка илгари суради. Неандерталлардан сўнг ҳозирга қадар бирор бошқа оралиқ форма мавжуд эмаслиги ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди. Бундан ташқари неандерталларнинг физиологик ва морфологик тузилишлари ҳам ҳозирги замон инсонларига жуда яқинлашиб қолган эди.

Неандерталларнинг айримларида ирқ белгилари кузатилади. Кўпгина олимларнинг фикрича ирқларнинг вужудга келиши палеоантроплар (неандерталлар) яшаган даврга тўғри келади. Олимларнинг айримлари ҳатто,

неандерталлардан олдинроқ ҳам ирқлар мавжуд бўлган деган фикрларни илгари сурадилар.

Африканинг асосан Шимолий ва Марказий қисмидан кўпроқ неандертал суяклари топиб ўрганилган. Жумладан, Замбиянинг Брокен – Хилл деган мавзеидан топиб ўрганилган неандерталь одамларининг суяк қолдиқлари бир вақтнинг ўзида примитив ва прогрессив хусусиятга эга эканлигини кўрсатади. Худди шундай хусусиятга эга бўлган топилмалар Индонезиянинг Ява оролидаги Нгандонг мавзеидан ҳам топиб ўрганилган.

Мустье даврида яшаган неандертал одамлари канибализ – одамхўрлик билан ҳам шуғулланишга мажбур бўлганлар. Сербиянинг Карапин ғоридан топилган суяк қолдиқларини ўрганиш натижасида системали тарзда одамхўрлик қилингани аниқланган. Одамхўрликка сабаб, мустье даврида об – ҳавонинг ов қилиш учун ноқулай бўлиши ва очлик сабаб бўлган деб хулоса қилиш мумкин. Неандерталлар дастлаб касал ва нимжон тўда вакиллари эгандлар. Аммо, неандерталларда раҳм шафқат ҳислари ҳам мавжуд бўлиб, Ироқдаги Шанидар ёдгорлигини қазиб ўрганган олим Р. Солецкий топилган суяк қолдиқларини ўрганиб, бу ерда ёши катта неандертал одамининг ёшлигида ўнг қўли тирсаккача ампутант (кесиб ташланган) бўлганлиги ва узоқ (40 ёшгача) яшаганлигини аниқлаган.

Неандерталлар даврида олимларнинг ҳисоб китобларига қараганда Франция ҳудудида 60 минг ибтидоий одам аجدодлари яшаган. Дунё миқёсида эса уларнинг сони 1 млн кишига етиши ҳисобланган.

Буларнинг барчаси қадимги инсон аجدодларининг турли – туман тараққиёт жараёнини босиб ўтганлиги, табиий иқлимий шароитларга мослашиш жараёнлари, неандерталларнинг тезда ўзагравчан хусусиятга эга бўлганларини кўрсатиб беради.

Ашел даврининг сўнгги босқичи ёки ўрта плейстоцен даврида Архантрон (*Homo erectus*) ларни палеоантрон (вадимги одам) ларга

трансформациялашув жараёни содир бўлган. Бу инсон аجدодлари *Homo sapiens neanderthalensis* ёки неандертал одамлар номи остида фанга киритилган.

Неандерталларнинг *Homo sapiens sapiens* ёки замонавий қиёфадаги инсонлардан физиологик жиҳатдан фарқлари унча катта эмас. Архантроплардан кўра тараққий этган физиологик хусусиятларга эга бўлсада, неандерталларда ҳали примитив хусусиятлар ҳам етарли даражада бўлган. Неандерталларнинг бош чаногни кўз усти қабариқлари сақланиб қолинган, юзи катталашган, жағнинг ияк қисми олдинга туртиб чиқан, бош мия ҳажми 1200 – 1600 см<sup>3</sup> гача етган. Неандерталларнинг архантроплардан асосий фарқи унинг мия тараққиётида деб қаралади.

### ***Тешиктошдан топилган антропологик топилмалар.***

Тешиктош ғоридан топилган неандертал инсон аجدодлари манзилгоҳи Марказий Осиё минтақасидаги энг яхши сақланган ва тадқиқ этилган мустъе даври ёдгорликларидан бири бўлиб ҳисобланади. Бу макон Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилояти Бойсун туманидаги Бойсун тоғининг жанубий ёнбағридаги Тургандарёнинг Завталашгансой дарасида жойлашган. Ғор шимолий – шарққа қараган бўлиб, кенглиги олд қимида 20 метр, чуқурлиги 21 метр ва баландлиги 9 метрдир. Тадқиқотлар натижасида 5 та маданий қатлам борлиги аниқланган. Маданий қатламлардан 2859 та тошдан ясалган меҳнат қуроллари топилган.

1938 йилда собиқ СССР фанлар академияси жанубий Ўзбекистонга А. П. Окладников бошчилигида илмий экспедиция юборади. Бунгача Г. В. Пофенов Ўзбекистоннинг жанубий – ғарбий ҳудудларидан тош даври ёдгорликлари ва меҳнат қуролларини топган бўлиб, ҳали ибтидоий одамлар яшаган маконлар топилмаган эди. А. П. Окладников экспедицияси иши мувоффақиятли бўлиб, улар тешиктош ғоридан мустъе даври манзилгоҳини топадилар ва ушбу экспедиция 1938 – 1939 йиллар давомида ушбу ибтидоий

инсонлар маконини тадқиқ этиш билан шуғулланиб кўплаб илмий янгиликларни кашф этади.

Тешиктош ғори Бойсундан 18 км узоқликдаги сирпанчиқ дарада жойлашган. Ғорда топилган бешта маданий қатламларнинг барчаси бир – биридан унчалик фарқ қилмайди. Қатламларда олов қолдиқлари, кремнийли оҳактошдан тайёрланган нуклеуслар, уриб синдирилгн меҳнат қуроллари, найза учлари, турли – туман кескич турлари топиб ўрганилган. Ушбу буюмларнинг деярли барчаси левалуа маданиятига хос техника билан тайёрланган. Меҳнат қуролларининг кўплаб топилишига сабаб қилиб, кремнийли оҳактош ғордан унча узоқ бўлмаган жойда жойлашганлиги деб келтирилади. Бундан ташқари тошларни қовлаб олиш ва уларни сиқишда фойдаланилган суякдан тайёрланган меҳнат қуроллари ҳам топиб ўрганилган.

Тешиктош ғоридан топилган маданий қатлам характери мустье даврининг тараққий этган босқичига тўғри келиши аниқланган. Мустье даврининг тараққий этган босқичида ибтидоий одамлар аجدодлари исиниш учун ўзлари овлаган ҳайвон суяқларини ёққанлари маълум. Аммо, тешиктош ғори ибтидоий одамлари суяқларни деярли ёқмаганлар. Олимларнинг фикрича бунга унчалик зарурат бўлмаган чунки, ғор яқинидаги дарахзор, бутазорнинг бўлиши ёғоч муаммосини ҳал қилган деган фаразлар мавжуд.

Мустье даврида тешиктошда яшаган ибтидоий одамлар ҳозирги иқлимий шароитга яқин бўлган иқлимда яшаганлар. Ҳозиргига нисбатан совуқроқ ва намлик анча кучли бўлган, аммо, барибир бу минтақаларда иқлим кескин континентал бўлмаганлиги аниқланган. Флора ва фаунадаги ўзгаришларда ҳам унчалик катта фарқ кўзга ташланмайди.

Неандерталь одамлари Тешиктош ғорида овлаган ҳайвонлари суяқлари ҳам сақланиб қолинган бўлиб, сақланиб қолинган суяқларнинг кўпчилиги Сибир тоғ эчкисига тегишли бўлиб ҳисобланади. Тешиктошдан бу турдаги эчкиларнинг 38 та суяк қолдиқлари топилган. Бундан ташқари отлар, кийик, айиқ, қоплон, турли – туман қушларнинг суяқлари топилган. Текширишларга

караганда Тешиктош неандерталлари овлаган ҳайвонларини бўлаклаганлари ва ғорга ўзларига маъқул бўлган ёғли, сөгўшт қисмлари олиб келганлар, суякли ва мазали эмас деб ҳисобланган қисмларни ташлаб келганлар деган хулосалар мавжуд.

Тешиктош ғорининг энг юқори қатламида неандертл 8 – 9 ёшли боланинг суяк қолдиқлари топилган. Бу ерда неандерталларга хос бўлган (канибализм) одамхўрлик эмас, балки, диний тасаввурларнинг мавжудлигини исботловчи далиллар топилган. Майит атрофини тоғ эчкиларининг шохлари билан айлана ҳолатда ўраб олинган ҳолда қадалишига караб олимлар, неандерталлар бу ишлари билан ёвуз руҳларни ҳайдашга уринган деган хулосаларни берганлар. Нима бўлган тақдирда ҳам бу вужудга келаётган дафн этиш культининг кўринишларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Тешиктошдан топилган боланинг ташқи кўринишини антрополог олим М. М. Герасимов қайта тиклаган. Ушбу неандертал бола суяклари устида Г. Ф. Дебец, М. А. Гремяцкий, Н. А. Синельников, В. В. Бунаклар илмий тадқиқот олиб борганлар. Улар боланинг бош суяги катта ва кучли тузилишга эга бўлганлиги, бош чаноқ қопқоғи қалин (ҳозирги болаларнинг бош чаноқ қопқоғи суягига нисбатан 1,5 марта қалин) пешана суяги кучли қияликка эга, энса тик йўналишга мойилқош усти қабариғи тараққий этган, ияги ҳозирги замон одаминикига жуда яқин, аммо, тишлари катталиги унинг инсондан фарқланишига сабаб бўлади.

Тешиктош неандерталлари дунё миқёсида олимлар ўртасида кучли мунозараларга сабаб бўлмоқда. Дастлаб кўпчилик олимлар Тешиктош ибтидоий инсон аجدодларини Европа неандерталларининг Шапель (“Классик неандертал”) гуруҳига киритиш лозим деб ҳисоблаган эдилар. Аммо, кейинги даврларда палеоантропологлар Тешиктош неандерталларини неандерталларнинг прогрессив тармоқлари ҳисобланган Эрингсдорф ёки Фаластин неандерталлари сирасига киритишни лозим деган фикрларни келтириб ўтмоқдалар.

Тешиктошдан унчалик узоқ бўлмаган Амир Темур ғори ҳам неандертал одамларининг макони сифатида маълум. 1939 йилда А. П. Окладников томонидан бу ерда ҳам изланишлар олиб борилиб, мустье даври ёдгорлиги топилган. Бу ерда ҳам кремнийли оҳактошдан тайёрланган кўплаб меҳнат қуроллари, тоғ эчкиларининг суяк ва шох қолдиқлари топилган. Аммо, амир Темур ғори Тешиктош ғори сингари ибтидоий инсон аجدодлари яшашга мос бўлмаганлиги сабабли, бу ерда ҳаёт излари Тешиктош ғоридаги сингари аниқ кўзга ташланмайди.

1947 – 1957 йилларда Ўзбекистоннинг Самарқанд шаҳридан 40 км жанубда Омон – қўтон ғориди Д. Н. Лев мустье даври ёдгорлигини топади. Ғорнинг тор унчалик балан бўлмаганлиги сабабли, ибтидоий одамлар нафақат ғорнинг оғзи ёнида балки унинг ичкарасида ҳам яшаганлар. Тадқиқотлар натижасида олов қолдиқлари, меҳнат қуроллари, муфлон (тоғ қўчқори), айиқ каби ҳайвонларнинг суяк қолдиқларини топганлар.

Бундан ташқари Тошкентдан 70 км шимолий – шарқ томонда Чирчиқ дарёсининг чап қирғоғида Ҳожикент деган жойдаги икки унчалик катталиқда бўлмаган ғорда, ундан 8 км узоқликда дарё қирғоғи бўйида Оби Раҳмат ғорида мустье даври ёдгорликлари топиб ўрганилган. Оби Раҳмат Марказий Осиёдаги энг муҳим ёдгорликлардан бири бўлиб ҳисобланади. Уни қазиш ишлари 1962 – 1970 йилларда Р. Ҳ. Сулаймонов бошчилигида олиб борилди. Унга М. М. Герасимов илмий консультантлик қилган.

Ғор оғзи унчалик катта бўлмаган айланасимон кенглиги 20 метр, баландлиги 11 – 12 метрни ташкил этади. Ғорнинг оғзи жанубга қараган бўлиб, қуёш нурлари уни ёритиши ва исситиш имконига эга. Ғорнинг эркин юриш узунлиги 10 метрни ташкил этади. Бу ерда археологлар 21 та қатламни топиб ўрганганлар. Барча қатламлар бир – бири билан меҳнат қуроллари тайёрлаш техникаси, хўжалик, ижтимоий ҳаёт нуқтаи – назаридан боғлиқ бўлиб, уларнинг барчаси Мустье даврининг сўнгги босқичи ва сўнгги палеолит даврига тўғри келади.



Тешиктош одамлари сингари Обираҳмат ибтидоий одамлари ҳам асосан тоғ эчкиларини овлаганлар. Шунингдек, кийик, жайра, чўчка, ғор йўлбарси каби жониворларни овлаганлар. Обираҳматдан 30 мингдан ортиқ палеолит даври меҳнат қуроллари топиб ўрганилган. Меҳнат қуроллари асосан оҳактошдан тайёрланган бўлиб, дисксимон ва левалуа маданиятига хос бўлган нуклеус қуролларни учратиш мумкин.

Обираҳмат ғори учун ўзига хос бўлган меҳнат қуроллари бу сўнгги палеолит даврига хос бўлган призмасимон нуклеуслар ва платиналарнинг узунлашиб борганлигидир. Қуйи қатламлардан юқори қатламларга боргани сари призмасимон нуклеуслар ва тош пластиналарнинг меҳнат қуролларидаги салмоғи ошиб боради.

Самарқанддан 100 км ғарбда жойлашган Қўтирбулоқ ҳам ўзига хос мустье даври ёдгорлиги бўлиб ҳисобланади. Ушбу ёдгорликни 1971 – 1973 йилларда Н. Х. Тошкенбоев тадқиқ этади. Бу ерда бир – бирига жуда ўхшаш бешта маданий қатлам топиб ўрганилади.

Марказий Осиёда ўзига хос мустье даври ёдгорлиги бўлиб ҳисобланадиган Қўлбулоқ мавзеида неандертал одамларининг очиқ майдондаги манзилгоҳлари топиб ўрганилган. Бу ердаги қазилар 1963 йилда М. Р. Қосимов бошлаган эди. Манзилгоҳдан жами 9 та маданий қатлам топилган бўлиб, уларнинг учтаси сўнгги палеолит даврига мансуб бўлса, 5 таси мустье даврига оид. 1 таси эҳтимол Ашель даврининг сўнгги босқичига мансуб деган фикрлар ҳам мавжуд.

***Номо sapiens нинг вужудга келган жойи ва вақти. Моно ва полецентризм назариялари.***

Илк ва ўрта плейстоцен даврида гоминидлар оиласининг эволюцияси замонавий қиёфадаги инсон вужудга келишига қулай имкониёт яратди. Homo оиласининг қадимги вакили бўлиб ҳисобланадиган неандертал одами замонавий қиёфадаги инсонга зарур бўлган барча физиологик ва морфологик

кўринишларга (катта бош мия, эркин ҳарактланадиган қўллар, тик юра олиш, бўғинлар ва қиска сўзларни ишлата олиш) эга эди.

Аммо, аввалги маърузаларда таъкидлаб ўтилганидек, уларнинг бир кадар примитив хусусиятлари (бош миянинг примитивлиги, қўлларни орқага айлантира олмаслиги, нутқ ва тафаккурнинг узвий эмаслиги) ҳам сақланиб қолинган эди. Шу сабабли неандерталлар коллективи жамоа даражасига ўсиб чиқиш даражасига етмай қолди.

Таниқли антрополог олим Я. Я. Рогинскийнинг фикрича бош миянинг олд қисмлари тараққиёти ҳозирги замон қиёфасидаги одамларнинг вужудга келишида муҳим рол ўйнаб, уларнинг ижтимоий сифатларини ошишига ва уруғ ташкилотининг вужудга келишида катта аҳамиятга эга бўлган. Бош чаноғи қопқоғининг кўтарилиб (тик, вертикаллашиб) бориши, бош миянинг олд қисмларининг ривожланиб бориши, охир – оқибатда пешана суягининг тик бўлиши, кўз усти қабартмасининг йўқолиши каби морфологик ўзига хослик табиий танланиш орқали авлоддан – авлодга яхши хусусиятларни ўтиб келиши билан замонавий қиёфадаги одамлар шаклланган деган назарияни илгари суради.

Бош чаноғининг ўзгариши, ўз тузилишига ҳам катта таъсир кўрсатган. Ниҳоят нутқ учун нутқ апаратининг такомиллашуви ижтимоий тартиблар ва ишлаб чиқаришнинг тараққий этиши билан боғлиқ эди.

Ҳозирги замон қиёфасидаги одамларнинг вужудга келиши сўнгги плейстоценнинг охирида ва сўнгги палеолит бошларига тўғри келади. Аммо, шуни унитмаслик лозимки, сўнгги палеолит манзилгоҳларида ҳам неандертал одамларининг ёдгорликлари мавжуд. Мустье даври ёдгорликларида замонавий қиёфадаги одамларнинг ёдгорликлари мавжудми? Деган табиий савол туғилади. Бундай ёдгорлик 1953 йилда Қримда А. А. Формозов томонидан сўнгги мустье даври ёдгорликларидан топилган.

Археологик ва геологик адабиётларда *Homo sapiens* (ақл идрокли одам) ўрта ва ҳатто, илк плейстоцен даври ёдгорликларида топилганлиги билан боғлиқ маълумотлар мавжуд. Аммо, уларнинг кўпчилиги геологик

даврлаштириш борасида адашишлари ҳам кузатилган. Аммо, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, замонавий қиёфадаги одамнинг вужудга келиши ва уларнинг дастлабки даврларда неандертал одамлари билан ёнма – ён яшаганликлари тарихий ҳақиқатдир.

Дунё олимлари орасида ханузгача замонавий қиёфадаги инсоннинг дастлабки ватани ва вужудга келган вақти, макони қизғин баҳсларга сабаб бўлмоқда. Мавжуд назариялардан бири ҳозирги қиёфадаги замонавий одамларда учрайдиган турли ирқлар турли минтақаларда яшаган неандерталларнинг ҳозирги қиёфадаги одамларга айланиши оқибатида вужудга келган.

Ушбу назарияга қарайдиган бўлсак, эски дунё деб аталадиган Африка, Осиё ва Европа қитъаси ҳудудларида неандерталларнинг замонавий қиёфадаги одамларга, яъни *Homo sapiens* (ақл идрокли одам) га айланиши жараёни содир бўлган. Ушбу назария антропологик адабиётларда полицентрик (бирваракайига, бир неча ерда) назария деб аталиб, унинг вужудга келган даври 1939 йил бўлиб ҳисобланади.

Ушбу назарияни Хитойда ишлаган немис антропологи Франц Вайденрайх томонидан таклиф этилган бўлиб, унинг фикрича Европоид ирқи Европа неандерталларидан, негроид ирқи Африка неандерталларидан ва Монголоид ирқи Синантроплардан тарқалган деган гояга асосланар эди.

Моноцентризм (иноният аجدодларини ягона, бир жойда вужудга келган деган назария) 1947 йилда рус антрополог олими Я. Я. Рогинский томонидан яратилган. Унинг фикрича, Олд Осиё ва Ўрта ер денгизи ҳавзаси турли неандерталлар типларининг ўзаро қўшилиши нуқтаси бўлиб, айнан шу ер инсониятнинг ватани бўлиб ҳисобланади. Ушбу гояни асослаш учун Фаластин ҳудудларидан топилган неандерталларнинг энг прогрессив тип эканлиги қилиб кўрсатилади. Моноцентризм назарияга кўра ирқлар замонавий қиёфадаги инсонлар вужудга келгандан кейин инсонлар яшайдиган табиий шароитларга кўра аста – секинлик билан ўзгариб борган.

Бир сўз билан айтганда замонавий қиёфадаги инсоннинг вужудга келган макони хусусидаги фикрлар ҳали баҳсли, мунозараларга бой мавзу бўлиб ҳисобланади. Аммо, кўпгина олимлар барибир полицентрик назария тарафдори бўлиб, уларнинг фикрича, неандерталларнинг инсон ойкуменаси ҳудуди бўйлаб кенг тарқалганлиги, неандерталларда ирқ кўринишларининг мавжудлиги улар гипотезаси учун хизмат қилади.

Сўнгги палеолит даври одамларининг специфик ва морфологик ўзига хослиги ҳар икки гипотезага мос келган ҳолда улар орасидан қайси бири устун мавкега эгаллигига оид маълумотлар бермайди. Жумладан, бурунларнинг қуш тумшугига хослиги юқори палеолит Европа одамларига хос анатомик хусусият бўлиб, еропоид одамлари ҳам бу ҳол сезилиб туради.

Кенг бурун негроид иркининг қадимги ва замонавий қиёфадаги одамлари учун ҳам хосдир. Қисик кўзлилиқ ва кенг юзлилиқ монголоид иркининг қадимги ва ҳозирги замон қиёфалари учун ҳам хос белги бўлиб ҳисобланади. Бу факт полицентрик назария ва унинг тарафдорлари томонидан илгари сурилади.

***Ирқларнинг вужудга келиши. Даврлаштириш ва хронология. ўрганилиш тарихи.***

Мавжуд назариялардан бири ҳозирги қиёфадаги замонавий одамларда учрайдиган турли ирқлар турли минтақаларда яшаган неандерталларнинг ҳозирги қиёфадаги одамларга айланиши оқибатида вужудга келган. Ушбу назарияга қарайдиган бўлсак, эски дунё деб аталадиган Африка, Осиё ва Европа қитъаси ҳудудларида неандерталларнинг замонавий қиёфадаги одамларга, яъни *Homo sapiens* (ақл идрокли одам) га айланиш жараёни содир бўлган. Ушбу назария антропологик адабиётларда полицентрик (бирваракайига, бир неча ерда) назария деб аталиб, унинг вужудга келган даври 1939 йил бўлиб ҳисобланади. ушбу назарияни Хитойда ишлаган немис антропологи Франц Вайденрайх томонидан таклиф этилган бўлиб, унинг фикрича Еропоид ирқи Европа неандерталларидан, негроид ирқи Африка

неандерталларидан ва Монголоид ирқи Синантроплардан тарқалган деган зояга асосланар эди.

Моноцентриз (иноният аждодларини ягона, бир жойда вужудга келган деган назария) 1947 йилда рус антрополог олими Я. Я. Рогинский томонидан яратилган. Унинг фикрича, Олд Осиё ва Ўрта ер денгизи ҳавзаси турли неандерталлар типларининг ўзаро қўшилиш нуқтаси бўлиб, айнан шу ер инсониятнинг ватани бўлиб ҳисобланади. Ушбу зояни асослаш учун Фаластин ҳудудларидан топилган неандерталларнинг энг прогрессив тип эканлиги қилиб кўрсатилади. Моноцентрик назарияга кўра ирқлар замонавий қиёфадаги инсонлар вужудга келгандан кейин инсонлар яшайдиган табиий шароитларга кўра аста – секинлик билан ўзгариб борган.

Бир сўз билан айтганда замонавий қиёфадаги инсоннинг вужудга келган макони хусусидаги фикрлар ҳали баҳсли, мунозараларга бой мавзу бўлиб ҳисобланади. Аммо, кўпгина олимлар барибир полицентрик назария тарафдори бўлиб, уларнинг фикрича, неандерталларнинг инсон ойкуменаси ҳудуди бўйлаб кенг тарқалганлиги, неандерталларда ирқ кўринишларининг мавжудлиги улар гипотезаси учун хизмат қилади.

Сўнгги палеолит даври одамларининг специфик ва морфологик ўзига хослиги ҳар икки гипотезага мос келган ҳолда улар орасидан қайси бири устун мавқега эгаллигига оид маълумотлар бермайди. Жумладан, бурунларнинг куш тумшуғига хослиги юқори палеолит Европа одамларига хос анатомик хусусият бўлиб, еропоид одамлари ҳам бу ҳол сезилиб туради. Кенг бурун негроид ирқининг қадимги ва замонавий қиёфадаги одамлари учун ҳам хосдир. Қиқик кўзлилики ва кенг юзлилики монголоид ирқининг қадимги ва ҳозирги замон қиёфалари учун ҳам хос белги бўлиб ҳисбланади. Бу факт полицентрик назария ва унинг тарафдорлари томонидан илгари сурилади.

Ибтидоий одамларнинг ойкуменаси кенг тарқалиб бориши билан инсоннинг ирқий дифференцияси масаласини ҳам вужудга келтирди. Сўнгги палеолит даври ёдгорликларини тадқиқ этиш натижасида ўша даврларда

яшаган одамларнинг ирқий жиҳатдан бир неча гуруҳга бўлинганликларини кўриш мумкин. Бу ирқий бўлинишлар ҳозиргидан кўра кучсиз бўлсада мавжуд бўлмаганлигини ҳам рад этиб бўлмайди.

Ирқларнинг пайдо бўлган жойи ҳам айрим жузъий ўзгаришларга карамай материклар жойлашувига мос тушади. Европоид ирқи Европада, Монголоид – Осиёда, негроид – Африкада шаклланган. Ўрта ер денгизи ҳавзаси ўзига хос бўлиб, денгизнинг Европа қирғоқларида негроид, ва аксинча Африка қирғоқларида европоид ирқлар аралаш ҳолатда тарқалган. Кавказ ва Марказий Осиё минтақсида европоид ирқига ўхшаш оид инсон аجدодлари тарқалган. Жанубий ва жанубий – шарқий Осиёда негроид ирқига оид инсон аجدодлари европоид ирқига яқин инсон аجدодлари ва монголоид ирқи билан аралаш ҳолда тарқалганлигини кўриш мумкин.

Шундай қилиб айтиш мумкинки, инсониятнинг учта катта ирқи орасидаги морфологик фарқлар асосан икки факторга мос равишда шаклланган. Турли материкларга тарқалиб кетган инсон аجدодларининг кенг ҳудудларда бир – биридан изоляцион ҳолатга келиб қолиши ва изоляциялашган минтақаларда қолиб кетган инсон аجدодларининг табиий – иқлимий шароитларга мослашуви натижасида вужудга келган деган қарашлар тарихий адабиётларда келтириб ўтилади.

Қуйида инсониятнинг мавжуд учта катта ирқлари ва уларнинг ўзига хосликлари хусусида фикр юритилади.

- Негроид ирқи. Териси рангининг қоралиги, сочларининг жингалак ёки жингалакка мойиллиги, бурун катакларининг кенглиги, қалин ва бурамага мойил лабларнинг мавжудлиги бўлиб ҳисобланади. Физиологик жиҳатдан негроид ирқининг бундай кўринишга келишига негроид ирқи тарқалган минтақаларда ҳавонинг иссиқлиги, ҳавода намликнинг юқори бўлиши сабаб қилиб кўрсатилади. Тропик иқлим минтақасига келиб қолган европалик одамлар тез орада чарчайди, маълум бир муддат яшаса, касалликларга чалинишга мойил бўлади. Уларни тропик минтақада иссиқ уруши ва намликнинг кўплигидан ҳаво етишмаслик касали қийнайди. Агар

Африкада яшовчи негроид irqига мансуб инсонлар иссиқ ва намликка чдамли бўлиб, улар учун бу ерларда яшаш одатий ҳол бўлиб кўринади. Чунки, негроид irqидаги одамларнинг танаси қора бўлганлиги сабабли уларнинг танасини қуёш иссиқлиги уриши эҳтимолдан узоқ ҳодисадир. Бошқа irqларда ҳам қорачалик аломатлари мавжуд ва улардан ҳам қуйиш аломатлари бир қадар паст даражада бўлади. Бурун катакларининг кенглиги негроид irqи вакилларига ҳаво алмаштиришда имкон берса, сочларининг жингалак бўлиши бошни офтоб олишидан сақлайди. Жингалак сочлар орасидаги ҳаво тезда исиб кетиш олдини олади.

- Монголоид irqи иссиқ аммо, қуруқ континентал иқлимли минтақаларда вужудга келган. Ярим чўл ва чўл ландшафти ва бу минтақаларда бўладиган қуруқ ва иссиқ шамол, совуқ ва изғиринли шамоллар кум ва қор учқунларини инсоннинг юзи ва кўзига изғиринли уриши натижасида инсон кўз қабарикларини қисиб кўзга кириши мумкин бўлган зарралардан ўзини ҳимоя қилишга уринади. Шу сабабли кўз қабариклари доимий қисилиб туриши натижасида қабарикларда ёғ қатлами вужудга келиб қолади. Монголоид irqи вакилларининг танаси буғдойранг бўлганлиги ҳам уларнинг бошқа irqлардан алоҳида фарқи бўлиб ҳисобланади. Монголоид irqи вакилларининг юз қиёфасида ва қабаригидаги ёғ қатлами европоид ва негроид irqига нисбатан кўпроқ бўлади. Аммо иқлимий шароитлар бошқа irqларда ҳам кўзи қиксиқлик бўлиши кўрсатади. Жумладан, жанубий Африканинг Намибия саҳроларида яшовчи Готентот ва Бушмен қабилалари одамларининг ҳам кўзларида қисиклик аломатлари мавжуд.

- Европоид irqи вакилларининг асосий алоҳида ўзига хосликлари қуйидагилар бурунларнинг қуштумшуғига мойиллиги бўлиб, буруннинг бу шаклга келишида Европа иқлимининг совуқ бўлиши, музликнинг чекиниш жараёнида бу irqнинг шаклланиб бориши ва совуқ ҳавонинг бурун орқали ичкарига киришига тўсқинлик қилиши билан характерланади. Танасининг тери ранги оқлиги, сочларининг сариқ ёки оловранг бўлиши, кўзларининг

кўк рангда бўлиши кабилар европоид ирқининг асосий ўзига хослиги бўлиб ҳисобланади.

Шундай қилиб инсоннинг вужудга келиш жараёнида ирқлар ҳам шаклланиб бориб, замонавий қиёфадаги инсонларнинг дастлабки даврда бир – бирларидан узоқ бўлган минтақаларда яшашлари ва локал аҳамиятга эга бўлган жамоаларда яшай бошлаганлари, бундан ташқари турли минтақаларнинг табиий – иқлимий шароитининг турлича бўлганлиги каби катор сабабларга кўра шаклланди дейишга барча асослар етарли.

Ирқларнинг табиий – иқлимий шароитларда ўзгарувчанлигини ҳам унитмаслик лозим. Палеоантропологик ва археологик маълумотларга кўра йирик учта ирқ орасида бўлинишлар (оралиқ ирқлар) мезолит давридаёқ вужудга кела бошлаган. Жумладан европоид ирқи ичида унинг шимолий ва жанубий тармоқлари вужудга келганлигини кўришимиз мумкин. Монголоид ирқининг ичида эса Осиё ва Америка тармоқлари оралиқ ирқлари вужудга келган. Негроид типи ичида эса икки йирик ва ҳар бири яна бир неча гуруҳга бўлинадиган ирқ гуруҳлари вужудга келган. Асосий гуруҳлар Африка ва Австралия негроид ирқ гуруҳларига бўлинади. Ўзаро муносабатлар давомий бўлган минтақаларда метис ирқи (Африка ва Австралия ирқларининг умумийлиги асосида) ҳам шаклланган.

Кўпгина оралиқ ирқлар локал аҳамиятга эга бўлиб қолганлиги сабабли вужудга келган деган фикрлар фанда устун мавқега эга. Бу кўп ҳолларда Австралия ва Америка оралиқ ирқ типларига таълуқли бўлиб ҳисобланади.

Мавжуд назариялардан бири ҳозирги қиёфадаги замонавий одамларда учрайдиган турли ирқлар турли минтақаларда яшаган неандерталларнинг ҳозирги қиёфадаги одамларга айланиши оқибатида вужудга келган. Ушбу назарияга қарайдиган бўлсак, эски дунё деб аталадиган Африка, Осиё ва Европа қитъаси ҳудудларида неандерталларнинг замонавий қиёфадаги одамларга, яъни *Homo sapiens* (ақл идрокли одам) га айланиши жараёни содир бўлган. Ушбу назария антропологик



адабиётларда полицентрик (бирваракайига, бир неча ерда) назария деб аталиб, унинг вужудга келган даври 1939 йил бўлиб ҳисобланади. Ушбу назарияни Хитойда ишлаган немис антропологи Франц Вайденайх томонидан таклиф этилган бўлиб, унинг фикрича Европоид ирқи Европа неандерталларидан, негроид ирқи Африка неандерталларидан ва Монголоид ирқи Синантроплардан тарқалган деган гояга асосланар эди.

Моноцентризм (иноният аجدодларини ягона, бир жойда вужудга келган деган назария) 1947 йилда рус антрополог олими Я. Я. Рогинский томонидан яратилган. Унинг фикрича, Олд Осий ва Ўрта ер денгизи ҳавзаси турли неандерталлар типларининг ўзаро қўшилиш нуқтаси бўлиб, айнан шу ер инсониятнинг ватани бўлиб ҳисобланади. Ушбу гояни асослаш учун Фаластин ҳудудларидан топилган неандерталларнинг энг прогрессив тип эканлиги қилиб кўрсатилади. Моноцентризм назарияга кўра ирқлар замонавий қиёфадаги инсонлар вужудга келгандан кейин инсонлар яшайдиган табиий шароитларга кўра аста – секинлик билан ўзгариб борган.

Бир сўз билан айтганда замонавий қиёфадаги инсоннинг вужудга келган макони хусусидаги фикрлар ҳали баҳсли, мунозараларга бой мавзу бўлиб ҳисобланади. Аммо, кўпгина олимлар барибир полицентрик назария тарафдори бўлиб, уларнинг фикрича, неандерталларнинг инсон ойкуменаси ҳудуди бўйлаб кенг тарқалганлиги, неандерталларда ирқ кўринишларининг мавжудлиги улар гипотезаси учун хизмат қилади.

Сўнгги палеолит даври одамларининг специфик ва морфологик ўзига хослиги ҳар икки гипотезага мос келган ҳолда улар орасидан қайси бири устун мавқега эгаллигига оид маълумотлар бермайди. Жумладан, бурунларнинг қуш тумшугига хослиги юқори палеолит Европа одамларига хос анатомик хусусият бўлиб, еропоид одамлари ҳам бу ҳол сезилиб туради. Кенг бурун негроид ирқининг қадимги ва замонавий қиёфадаги одамлари учун ҳам хосдир. Қиқик кўзлилики ва кенг юзлилики монголоид ирқининг қадимги ва ҳозирги замон қиёфалари учун ҳам хос белги бўлиб ҳисбланади.

Бу факт полицентрик назария ва унинг тарафдорлари томонидан илгари сурилади.

Сўнгги палеолит даври одамларининг специфик ва морфологик ўзига хослиги ҳар икки гипотезага мос келган ҳолда улар орасидан қайси бири устун мавқега эгаллигига оид маълумотлар бермайди. Жумладан, бурунларнинг қуш тумшугига хослиги юқори палеолит Европа одамларига хос анатомик хусусият бўлиб, еропоид одамлари ҳам бу ҳол сезилиб туради.

Кенг бурун негроид иркининг қадимги ва замонавий киёфадаги одамлари учун ҳам хосдир. Қисик кўзлилиқ ва кенг юзлилиқ монголоид иркининг қадимги ва ҳозирги замон киёфалари учун ҳам хос белги бўлиб хисбланади. Бу факт полицентрик назария ва унинг тарафдорлари томонидан илгари сурилади.

Ирқларнинг табиий – иқлимий шароитларда ўзгарувчанлигини ҳам унитмаслик лозим. Палеоантропологик ва археологик маълумотларга кўра йирик учта ирқ орасида бўлинишлар (оралиқ ирқлар) мезолит давридаёқ вужудга кела бошлаган. Жумладан европоид ирқи ичида унинг шимолий ва жанубий тармоқлари вужудга келганлигини кўришимиз мумкин. Монголоид иркининг ичида эса Осиё ва Америка тармоқлари оралиқ ирқлари вужудга келган. Негроид типи ичида эса икки йирик ва ҳар бири яна бир неча гуруҳга бўлинадиган ирқ гуруҳлари вужудга келган. Асосий гуруҳлар Африка ва Австралия негроид ирқ гуруҳларига бўлинади. Ўзаро муносабатлар давомий бўлган минтақаларда метис ирқи (Африка ва Австралия ирқларининг умумийлиги асосида) ҳам шаклланган.

Кўпгина оралиқ ирқлар локал аҳамиятга эга бўлиб қолганлиги сабабли вужудга келган деган фикрлар фанда устун мавқега эга. Бу кўп ҳолларда Австралия ва Америка оралиқ

### **Мавзунини устаҳкамлаш учун саволлар**

1. Плейстоцен даврига умумий тавсиф беринг?
2. Кайназой эрасининг геологик бўлинишини тушунтиринг?

3. музлик даври босқичлари ва қисман илиш даврларига таъриф беринг?
4. Музлик даври флора ва фаунаси ҳақида гапиринг?
5. миндель – рус илиқлик даври табиати ҳақида нималарни биласиз?
6. Қисқа Рисс – вюрм илиқлик даври ҳақида гапиринг?
7. сўнгги Вюр музлашининг бошқа музланишлардан фарқи нимада?
8. Плювиал даври қаерда содир бўлган эди?
9. Густав Швалбенинг тадқиқотлари ҳақида нималарни биласиз?
10. Буффия деган ғордан (Шапель – о – Сен шахарчаси) топилган казилма ёдгорлик (неандертал) ларнинг морфологик тузилишини диққат билан ўрганган олим?
11. Неандерталларнинг морфологик хусусияти ҳақида гапиринг?
12. Инсон морфологиясига яқин бўлган неандерталлар ёдгорликлари?
13. Классик неандерталларни таърифланг?
14. Эрингсдорф ва Шапель неандерталларининг фарли жиҳатлари?
15. Мустье давридаги канибализм билан боғлиқ фикрлар?
16. неандерталлар даврида дунё аҳолиси демографияси?
17. Тешиктош топилмалари ҳақида гапиринг?
18. моноцентризм ва полицентризм назарияларини биласизми?
19. Иркларнинг вужудга келиши билан боғлиқ назариялар?
20. локал, метис ирклари ҳақида нималарни биласиз?

### **Адабиётлар**

1. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990.
3. Алексеев В. П. Становление человечество. – М.: Наука, 1984.
4. Алексеев В. П. Историческая антропология: учеб. пособие. – М.: Высш школа 1979. – 216 с.

5. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества – М.: Наука, 1980. – 239 с.
6. Вишняцкий Л.Б. “Человек в лабиринте эволюции” - М. 2004
7. Нестурх М. Ф. Одамзод ирқлари. Қайта ишланган учинчи нашридан таржима. – Т.: ўқитувчи, 1976. – 112 б.
8. [http: // www. mirknig.com/;](http://www.mirknig.com/)
9. [http: // www.turklib.ru/;](http://www.turklib.ru/)
10. [http: // www.rsl.ru/;](http://www.rsl.ru/)
11. [http: // www.ziyonet.uz/.](http://www.ziyonet.uz/)

### **Мавзу: Одамнинг вужудга келишининг ижтимоий аспекти. (2 соат)**

#### **Режа:**

1. **Социогенезнинг илк босқичи. Замонавий одам ва эволюция**
2. **Замонавий антропологик типларнинг тарқалиши.**
3. **Миграция ва одамлар миграциялари.**

#### **Социогенезнинг илк босқичи. Замонавий одам ва эволюция.**

Социогенезнинг илк босқичи сифатида ибтидоий тўда даври тилга олинади. Инсоният ҳайвонот олаидан ажралиб чиқиб антропогенез жараёнини босиб ўтди. Бу, шубҳасиз жуда катта даврни ўз ичига олган жараён эди. Ўз ўзидан савол туғиладики, мазкур давр ичида одамлар коллективи қандай эди Маълумки, Энг қадимги одамларнинг аجدодлари-қазилма маймунлар, австролопитеклар пода ёки гала бўлиб яшаганлар. Иккинчи томондан, одамнинг қуроллар ишлати фақат коллектив ичидагина пайдо бўлганини ётироф қилиш зарур.

Киши организмнинг, хусусан қўлнинг тараққий қилиши натижасида, меҳнат натижасида табиат устидан бошланган ҳукмронлик илгарига қараб босилган ҳар бир қадам борган сайин одамнинг билим даражасини

кенгаётириб борди. Меҳнатнинг ривожланиши зарурияти орқасида жамият аъзоларининг янада яқинроқ жипслашувича ёрдам берди, чунки шунинг орқасидан бир-бирларга ёрдам қилиш, биргалашиб ишлаш тез-тез учрайдиган ходиса бўлиб ҳолди. Биргалашиб ишлашнинг фойдасини англаш эса жамиятнинг ҳар бир аъзоси учун равшан бўлиб ҳолди. Дастлабки одамлар коллективи шундай гуруҳ эдики, ундаги аълоҳа биргаликда овқат топиш ва ташқи хавфдан биргаликда саҳланишга асосланган эди. Лекин инсон ўз ҳаётининг у илк даврида турмуш воситалари билан жуда кам таъминланган эди. Тирикчилик воситаларини қўлга киритиш ижодий характерга эга эди. Ҳам одамлар орасида онгли равишда уюшган мустанкам ва доимий гуруҳлар йўқ ва бўлиши мумкин эмас эди.

Одамлар коллективи турли жойлардаги маҳаллий шарт-шароитга ва турмуш кечириш имконияти, мавсум ва бошқа сабабларга боғлиқ ҳолда катта ёки кичик бўлган, унинг тартиби доимо ўзгариб борган, уларнинг тарҳалиб кетиши ва яна қайтадан қўшилиши мумкин эди. Демак шундай экан, кишиликнинг бу коллективни нима деб атамоқ керак. Биз уларни қандай атамайлик барибир одамлар коллективи ҳали одамларнинг бир-бири билан алоҳа қилишининг илк табиий шаклидан иборат бўлган "ҳақиқий" одамлар коллективи эмасди. Ўша даврдаги кишилик ижтимоий аҳволининг яна бир хусусияти шундан иборатки, бу даврда кишилари гуруҳи ўртасида доимий алоҳа бўлмаган. Улар бир-бирларидан ажралган ҳолда яшаган бўлишлари мумкин. Демак, кишиликнинг бошланғич ижтимоий аҳволидаги бу хусусиятлар ишлаб чиқариш кучларининг жуда паст даражада эканлигидан дарак беради.

Лекин дастлабки кишилик гуруҳларининг ўзаро муносабатлари тўғрисида аниқ бир фикр айтиш қийин албатта. Еҳтимол ҳар бир коллектив ёки гуруҳларнинг ўз йўлбошчиси, етакчиси бўлгандир. Мазкур группанинг етакчиси эркак бўлганми, ёки аёлми, бу бизга маълум эмас.

Узоқ ўтмишда яъни кишиликнинг гўдаклик даврида эркак билан аёл жинслари ўртасида ҳеч қандай мустаҳкам алоқа, маълум маънодаги тартиб-қоида ёки чекланишлар бўлмаган. Шунинг учун ҳам жинсий алоқа никоҳнинг бошланғич ҳолатини аралаш умумий ёки тартибсиз муомила деб аташ маҳсадга мувофиқдир. Буни фанда промисуитет деб аталган.

Гоминидлар **оиласи** эволюцияси жараёнида илк ва ўрта плейстоценда эволюциянинг якунига етиши учун қулай шароит вужудга келди. Неандерталлар бир қатор физиологик хусусиятлар тик юриш, бош мия ҳажмининг катталиги, қўлларнинг эркин ҳаракат қилиши каби белгиларга эга бўлсаларда, уларда тафаккур ва нут, қўл ҳаракатининг бир қадар чекланганлиги, неандерталларнинг жамоа бўлиб, бундан прогрессивроқ жамият тузишлари учун асосий тўсиқ эди.

Ўрта палеолит ва сўнгги палеолит даврлари орасида ўзига хос алоқалар бўлиб. Улар энг аввало ибтидоий одамларнинг физиологик хусусиятлари, уларни меҳнат қуроллари тайёрлаш техникасидаги умумийлик, хўжалик ҳаётдаги умумийликлари мавжуд эди. Мустье даври ёдгорликларини тадқиқ этиш орқали неандерталлар турмуш тарзининг секин асталик билан сўнгги палеолит даври маданиятига яқинлашганлиги аниқланган.

Ҳозирги замон археология ва палеоантропологиясида сўнгги палеолит даври ҳақли равишда инсониятнинг вужудга келиш арафасидаги давр эканлигига етарлича маълумотлар мавжуд. Ибтидоий тўда даври давомида меҳнат қуроллари тайёрлаш техникаси ва овчилик хўжалигининг паст даражада тараққий этганлигини кўришимиз мумкин. Аммо, мустье даври босқичида бу жараёнлар тезлашиб, овчилик, териб – термичлашнинг мураккаблашуви, сунъий турар жойларнинг вужудга келиши каби янги хўжалик типлари вужудга кела бошлаган эди.

### **Замонавий антропологик типларнинг тарқалиши.**

Ер юзининг каттагина қисмига тарқала бошлаган паленатроплар-яъни неандерталлар шу хилма – хил табиий шароит ва ижтимоий меҳнат жараёни натижасида аста-секинлик билан ривожланишда давом этдилар. Оқибат натижада ҳозирги жисмоний типдаги «янги одам» неантроп даражасигача этиб келгунча катта тарихий даврни босиб ўтдилар. Неонтроплар ўзларининг жисмоний ва ақлий қобилиятлари билан энг қадимги ва қадимги одамлардан сифат жиҳатдан тубдан фарқ қилар эдилар. Шунинг учун ҳам уни «ақл-идрокли» одам-номо сапиенс, деб атаганлар. Улар ўзларининг ташқи қиёфаси жиҳатдан ҳозирги замон одамларига жуда ўхшаб кетадилар. Мутахассисларнинг фикрича Неонтроплар бундан 40-35 минг йил муқаддам сўнги тош асрининг бошларидан пайдо бўлган ва дастлабки эски дунё бўйлаб кенг тарқала бошлаганлар. Уларнинг скелетлари, суяк парчалари, моддий-маданий қолдиқлари Африка, европа ва Осиёнинг кўпгина жойларидан топилган.

Ақл-идрокли деб аталган одамлар дастлабки Ўрта эр, Қора Каспий денгизи ва унга туташ бўлган жойларда пайдо бўлиб, шу эрдан Марказий, Шарқий. Жануби-шарқий Осиёга, Шарқий, жанубий Африкага ғарбий ва жанубий европага тарқалганлар. Неонтроплар тарқалган жойлар шартли равишда қуйидги географик ўлкаларга бўлинади.

1. Европа музлик ўлкаси.
2. Ўртаер денгизи ўлкаси.
3. Жанубий Африка ўлкаси.
4. Сибир-мўғул ўлкаси.
5. Ҳинд - ҳимолайўлкаси.
6. Малая правинстияси-(жанубий Хитой, ҳинди-хитой ярим ороли ва унинг атрофлари) ўлкаси.

Мазкур жойлардан неонтроплар қолдирган жуда кўп манзилгоҳлар, манзилгоҳлардан эса улар қолдирган моддий-маданий қолдиқлар ва ўша маданиятни яратган кишиларнинг суяк қолдиқлари, бутун-бутун скелетлари кўплаб топилди ва топилмоқда.

Франсияда Кро-Манон, Комб-Капелл, Ориняк Шанселяд, Италиядаги «Долалар ғори», Грималди, Кавилон, Барма Грандс, Бауссо де Торро ғорларидан Англиядаги Павиланд ғоридан неонтропларнинг скелетлари ва уларнинг моддий-маданиятига оид буюмлар кўплаб топилган.

Палеонтопология материаллар қадимий Африкада ҳам неонтроплар яшамаганидан дарак беради. Неонтропларнинг манзилгоҳлари, меҳнат қуроллари ва скелетлари Африканинг Афалубу-руммел, Макта-ал-Араби, Науру Ассиляр, элентейт, Боскон, Стияикома, элизабет, Скилдергат, Фиш-Хук, Кения ва Танзанинанинг кўп жойларидан топилган одам суяги ҳам неонтропларга мансубдир.

Россияда ҳам «ақл-идрокли одам»нинг суяк ва скелетлари ва суяклари Мурзак-Кюба, Фотма Коба, Костенка П, Сибирдаги Малта, Бурет, Афонт ғори яқинидан, Дон, Десна дарёлари бўйидан, Костёнка қишлоғи яқинидан топилган.

Сўнги вақтда археология ва антропология соҳасида қўлга киритилган материаллар неонтропларнинг эски дунёнинг катта қисмида кенг тарқалганлигини кўрсатди.

«Ақл-идрокли одамлар» деб аталмиш инсон аждоди ўзининг ташқи қиёфаси, фикрлаш қобилияти, яшаш тарзи, моддий маданияти ва мафкураси жиҳатдан қадимги одам неандерталлардан тубдан фарқ қилар эди.

Бу фарқ аввало уларнинг бош мия тузилишида кўзга ташланади. Бу тип одам мия қутисининг ҳажми 1400-1560см<sup>3</sup> га тенг бўлиб, пешанаси кенг, бош суягининг юқори қисми анча баланд бўлган. Уларда миянинг энг



прогрессив учацкалари яъни бошнинг тепа қисми икки чекка, айниқса пешона катталашган эди.

Неоантроп одамларнинг башараси неандерталларники сингари олдинга чиқиб кетмаган. Унда қош-қовоқ усти қабартма суяги йўқ бўлиб, пастки жақида бизники каби дўмбоқ ияги бўлган. Неонтропларнинг юз тузилиши неандерталларга нисбатан чиройлироқ бўлган.

Бу давр кишиларининг қадди-қомати ҳозирги замон одаминики сингари бўлиб, тўппа-тўғри юрганлар. Уларнинг қўл-оёқлари, тана тузилиши бир-бирларига мутаносиб бўлиб, тез чопа олган, мўлжални тўғри ура олган.

Агар неонтроп билан ҳозирги замон одамининг суяқларининг бир-бирига қиёс қилинса уларни жисмоний тузилиши жиҳатдан бир-бирига ўхшашлигини кўриш мумкин. Шундай қилиб қадимги полеолитнинг сўғи полеолитга ўтишда охирги ва сўнги полеолитнинг бошларига келиб неандерталлардан ҳозирги замон жисмоний типигадаги одам пайдо бўлди ва шу билан антропогенез жараёни асосан тугалланди, одам ўз биоиллогик ривожланишини якунлади. Бу тарихий жиҳатдан уруғчилик тузумининг илк босқичи эди.

### **Миграция ва одамлар миграциялари.**

Сўнги палеолит одамлари неандерталларга нисбатан камроқ ҳолда локал жойлашув ҳосил қилганлар. Уларнинг меҳнат қуроллари ва уни тайёрлаш техникаси неандерталларга нисбатан тараққий этган бўлиб, улар нафақат кийим – бош, балки, мураккаб тузилишга эга бўлган сунъий турар жойларни ҳам барпо эта олганлар. Бу уларни ноқулай иқлимий шароитларда ҳам яшаб кетишларига имкон берган. Сўнги палеолит одамлар шу сабабли неандерталлардан кўра кенгроқ минтақаларга тарқала олганлар.

Одамлар ов ҳайвонлари орқасидан бориб, узоқ шимол минтақаларини ҳам забт эта олдилар. Аммо, одамларнинг барча минтақаларга бир вақтда

тарқалди деб бўлмайди. Маслан, ҳозирги Ёкутистон, Камчатка, Чукотка худудлирига ибтидоий одамлар бундан 14 – 13 минг йиллар олдин тарқалганлар.

Ёкутисдондаги Алдан дарёси бўйидаги Дюктой ёдгорлиги (юқори катламлари 13 – 12 минг йилликка тегишли), юқори ва қуйи Троицкий ёдгорликлари (18 – 14 минг йилликларга тенг) археологик текширишлар бу минтакаларда ибтидоий одамлар 35 минг йилликлардан бошлаб яшай бошлаганини кўрсатади.

Камчаткадаги Ушков ёдгорлиги бу ерга ибтидоий одамларнинг кириб келишини бундан 14 – 10 минг йиллар олдин содир бўлганлигини кўрсатади. Демак чукоткага ҳам ибтидоий одамлар худди шу вақтларда кириб келганлар.

Америка қитъасига одамларнинг кириб бориши.

Одамлар миграциясининг Америка қитъасига бориб қолиши хусусида баҳслар турли – туман бўлиб келган. Яратилган назариялардан энг тўғриси АҚШлик олим А. Хрдличка назарияси бўлиб ҳисобланади.

АҚШ олими Алеш Хрдличка Аляскадаги сўнгги ўнинчи илмий экспедицияни олим ўзининг 70 ёшида 1938 – йили ўтказди. Олим ушбу экспедициялар натижасида Америкага одамлар Осиёдан кўчиб келган деган хулосаларга келади. Унинг фикрича, одамлар Америкага Осиё қитъасидан бундан 11 – 14 минг йиллар олдин келганлар<sup>7</sup>. Инсониятнинг келиб чиқиш муаммоси ва Осиёдан Америкага одамларнинг кўчиб келишига оид маълумотларни аниқлаш ва текшириш учун Алеш Хрдличка 1939 – йили собиқ СССР антропология Окладников билан бирга Ангара дарёси бўйларида илмий экспедицияда ҳамкорликда изланишлар олиб борган<sup>8</sup>.

Шу вафатгача, Америка қитъасига одамларнинг кириб келиши билан боғлиқ қарашлар ва назариялар мавжуд эди. Аммо, уларнинг бирортасида

---

<sup>7</sup> Борисковский И. П. Древнейшее прошлое человечества (2 –е переработанное и дополненное издание) – М.: “Наука” 1980. – С. 201 – 202.

<sup>8</sup> 100 лет со дня рождения А. Грдлички // вопросы антропологи – М.: 1962. № 33. – С. 3 – 15

аниқ исбот ва далиллар етишмас эди. Энг аввало, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, олимларнинг бир гуруҳи Америка қитъасига одамларнинг кўчиб келишини қадимги дунё тарихидаги афсоналарга этиб боғлашга ҳаракат қилар эдилар. Айрим олимлар Марказий Америкадаги ҳиндуларнинг Африкадаги қадимги цивилизацияларга алоқадаорлиги исботлашга уринишлар, қарашлар ва назариялар мавжуд эди. Аммо, биз юқорида Алеш Хрдличка тадқиқотларини келтириб ўтиб, бу қарашларнинг хатолигини исботлашга ҳаракат қилидк. Алеш Хрдличка фикрлари ва антропологик тадқиқотлари, шунингдек, назарияларининг тўғрилигини, яъни ибтидоий одамларнинг Беринг бўғози орқали Америка қитъасига кириб борганлигини бугунги кунда, тўртламчи геология ва археологиянинг ютуқлари ҳам исботлаб турибди<sup>9</sup>.

Америка қитъасига ибтидоий одамларнинг кириб бориши хусусида Алеш Хрдличкага қадар кўплаб назариялар яратилган эди. Шу назария ва қарашлардан яна бири Француз олими Поль Рив назарияси бўлиб, унинг фикрича, ибтидоий одамлар Америка қитъасига жанубий – шарқий Осиёдан кириб борганлар. Поль Рив этнолог олим бўлиб, у узоқ йиллар давомида Жанубимй Америка ва жанубий – шарқий Осиё халқларининг тили ва маданиятидаги умумийлик масалаларини тадқиқ этган. Тилдаги ва моддий маданиятдаги қатор умумийликни мисол қилиб Поль Рив бир неча ўн млн йил олдин ва музлик даврида одамлар Тинч океани ороллари орқали Жанубий – Шарқий Осиё Америка қитъаси билан уланган ва ибтидоий одамлар ороллар занжири орқали америкага бориб қолганлар деган фикрларни илгари суради<sup>10</sup>. Аммо, унинг назарияси кенг илмий жамоатчилик томонидан қўллаб – қувватланмаган.

---

<sup>9</sup> Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества: учеб. Для вузов по спец. «История». – М.: Высш. Шк., 1990. – С. 176.

<sup>10</sup> Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества: учеб. Для вузов по спец. «История». – М.: Высш. Шк., 1990. – С. 175.

Америка қитъасига ибтидоий одамларнинг кириб бориши хусусидаги яна бир назария, Шимолий Америка хиндуларининг антропологик тузилиши билан боғлиқ бўлиб, айтиш мумкинки, Шимолий Америка хиндуларининг тана тузилиши Жанубий Америка хиндуларининг тана тузилишидан анчагина фарқ қилган. Бир қатор олимлар Шимолий Америка хиндуларининг тана тузилиши Европоид ирқига яқин туришини ҳисобга олиб, Шимолий америка хиндуларининг илк ўрта асрларда Скандинавия Нормандлари авлодлари деб ҳисоблаганлар<sup>11</sup>. Уларнинг фикрича эса, одамлар Британия ороллари, ирландия ва Исландия, шунингдек, Гренландия орқали Шимолий Америкага келиб қолганлар деган назария ҳам олимлар орасида машҳур бўлган. Ана шундай кўпдан – кўп қарашлар ва назариялардан бирортаси ўзининг тўлиқ исботини топган эмасди. Шунинг учун Алеш Хрдличка бир қатор илмий изланишларини хусусан ўнлаб илмий экспедицияларини Беринг бўғози орқали Осиёдан одамларнинг Америкага кириб келганлиги билан боғлиқ назариясини исботлашга ҳаракат қилди. Ушбу изланишлар натижасида унинг назарияси бошқа назарияларга нисбатан илмий асосланганлиги ва далил исботларнинг етарли даражада эканлиги ўз тасдиғини топади. Кейинчалик, олимнинг назариясини замонавий археология ва тўртламчи антроплогия фанлари ҳам исботлади. Чунки, ҳозирги кунда Беринг бўғозининг эни 14 км бўлиб, музлик даврида океан сувининг муз ҳолатида шимолий минтақада тўпланиши ва бунинг устига денгиз сувининг музланиши Америка ва Осиё минтақасининг қуриқлик орқали бир – бири билан боғлаган. Шу сабабли, музлик даврининг сўнгги босқичида одамлар ер юзининг барча қитъасига тарқалишга улгурганлар. Бу Алеш Хрдличка қилган кашфиётлардан бири бўлиб ҳисобланади<sup>12</sup>.

Австралияга ибтидоий одамларнинг кириб бориши

---

<sup>11</sup> [www.педагог.уз](http://www.педагог.уз)

<sup>12</sup> 100 лет со дня рождения А. Грдлички // вопросы антропологи – М.: 1962. № 33. – С. 3 – 15

Жанубий – Шарқий Осиё Малая, Индонезия архипелаги билан биргаликда инсоннинг вужудга келиш маконларининг дастлабки ҳудудларидан бири бўлиб ҳисобланади. Геологик маълумотларга кўра плейстоцен даврининг айрим босқичларида Хайнан, Суматра, Калимантан, Ява каби қатор ороллар қуруқли орқали Ҳиндихитой билан бирлашган эканлар. Аммо, шунда ҳам Австралия ва осиёни бирлаштириб турувчи қуруқлик йўли плейстоцен даврида ҳам умуман бўлмаган. Олимларнинг фикрича плейстоцен даврида сунда деб номланган кенг қуриқлик массиви (Осиё континентал шелфи) мавжуд бўлган. Ундн жанубий – шарқ томонда геолог олимлар Сахул деб ном берган материк мавжуд бўлган. Сахул ўзига плейстоцен даврида Тасмания, Австралия, Янги Гвинея каби ҳудудларни қўшиб олган бўлиб, Сунда қуриқлик массиви билан ороллар тизими орқали боғланган бўлган.

Олиб борилган археологик изланишлардан топилган ашёларнинг ёши ҳам ушбу фикрни исботлайди. Янги Гвинеягача бўлган ҳудудларда топиб ўрганилган ёдгорликлар сўнгги палеолит даври ёдгорликларига Малая ёдгорликларига оидлиги исботланган. Фақатгина Филиппин оролларида бир неча қадимги палеолит даври ёдгорликлари мавжуд. Жумладан, Табон, Пиландук (Палаван ороли) бундан мустасно.бу ердан топилган ашёларнинг ёши радиоуглерод усулидан аниқланишича 30 – 28 минг йилликларга тенг.

Тимор орлида ҳам палеолит даври ёдгорликлари топилган бўлиб, Уай – Бобо II ёдгорлиги сўнгги палеолит даври ёдгорлиги ҳисобланади. Радиоуглерод ёрдамида унинг ёши аниқланганда 13.400 йилни ташкил этади.

Янги Гвинеянинг жанубий – шарқидаги Косипе ёдгорлигидаги топилмаларнинг ёши радиоуглерод ёрдамида аниқлангандан сўнг 26 минг йилликка мансублиги аниқланди. Яъни сўнгги палеолит ёдгорлиги бўлиб ҳисобланади. Полинезия, Микронезия ва Меланезия оролларида ибтидоий одамлар биндан 4 – 3 минг йиллар олдин кириб борганиклар археологик

тадқиқотларда аниқланган. Фактгина Янги Ирландия ороллари сирасига кирувчи Бисмарк архипелагидаги ёдгорликларнинг ёши бундан 8 минг йил олдинга таълуқли бўлиб ҳисобланади.

Австралия қитъасига ибтидий одамларнинг кириб бориши яқин вақтларгача худди Америка қитъаси сингари бундан 10 минг минг йиллар олдин ибтидий одамлар кириб борган деган қрашлар мавжуд эди. Аммо, кейинги вақтларда олиб борилган изланишлар натижасида Австралия қитъасига ибтидий одамлар анча барвақт борганликларини исботлайди. Австралияга ибтидий одамларнинг кириб бориши тарихи билан В. Р. Кабо, Ж. Малвени каби олимлар жиддий тадқиқотлар олиб борганлар. Уларнинг изланишлари натижасида Австралияга ибтидий одамлар бандан 35 – 30 минг йиллар олдин кириб борганлиги аниқланган. Сўнгги палеолит даври одамлари дарахт шохларидан тайёрланган ёғоч қайиқлар ёрдамида қадимги Сундадан Сахул томонга ўтганлар. Ўша вақтларда дунё океанининг сатҳи ҳозиргига нисбатан анча паст бўлганлигини геологлар ҳам тасдиқлайди.

Австралиянинг сўнгги палеолит ва мезолит даври ёдгорликлари Жанубий – Шарқий Осиёнинг шу давр ёдгорликларига жуда ўхшаш. Хусусан Ҳиндихитойдаги мезолит даври ёдгорлиги (Хаобин) га жуда ўхшайди. Австралиядаги энг қадимги ибтидий одамлар ёдгорлиги Манго (Сиднейдан 1 минг км ғарбда жойлашган) ёдгорлиги бўлиб ҳисобланиб, у 32 – 25 минг йилликларга таълуқлидир. Бундан ташқари бир неча ёдгорликлар топилган бўлиб, уларнинг ёши 26 – 10 минг йиллар оралиғини ташкил этади.

Австралиядаги карта, каперти, гамбир каби ёдгорликлар палеолит даврининг сўнгги босқичи ва мезолит даврининг бошларига тўғри келади. Австралиянинг қадимги ёдгорликлари унинг шимолида бўлмай балки жанубида кенг тарқалган. Шимолда оэнпелли (Арнхемленд ярим ороли) ёдгорлиги ёш нуқтаи – назаридан 24 – 19 минг йиликларга таълуқли бўлиб ҳисобланади. Бу ерда топилган тош қуроллар орасида силлиқланган тош болтанинг топилиши, тош қуроллар тайёрлаш техникасининг нодир

намунаси бўлиб ҳисобланади. Тасмания оролида эса энг қадимги ибтидоий одамлар ёдгорлиги 18 минг йилликни ташкил этади.

Кўпгина адабиётларда жанубий – шарқий Осиё минтақаси Европа ва Осиё минтақасидан тараққиёт даражасидан ортда қолган деган фикрлар устун. Аммо, бу фикрлар унчалик тўғри эмас, жумладан, Калимантан оролидаги Ниа ғорини ўрганиш натижасида бу ерда топилган замонавий қиёфадаги одамнинг суяк қолдиқларининг ёши 41 минг йилликка таълуқли эканлигини кўрсатади.

Бундан ташқари Таиланднинг шимоли – ғарбида 1966 йилда олиб борилган археологик қазилар ишлари даврида Рух ғоридан бундан 11 – 8 минг йилликларга оид ибтидоий деҳқончиликка оид археологик ашёлар топилган. Таиланднинг шимолий – шарқий қисмидаги ёдгорликлардан эса, дунёда энг қадимги металлургияга оид ашёлар топилган. Бу ерда бундан 5 минг йил олдин мисга ишлов берила бошланган эди.

### **Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар**

1. социогенезнинг илк босқичи ҳақида гапиринг?
2. эволюциянинг якунига етиши учун қулай шароит қайси геологик даврда вужудга келди?
3. Социогенезнинг мутъе даврида тезлаштирган омилларни айтинг?
4. Неонтроплар тарқалган жойлар шартли равишда қандай географик ўлкаларга бўлинади?
5. Ёкутистон, Камчатка, Чукотка ҳудудлирига ибтидоий одамларнинг тарқалиши ҳақида гапиринг?
6. Амеирика қитъасига одамларнинг кириб бориши, назаиялар ва фактларни айтинг?
7. Австралия қитъасига одамларнинг кириб бориши, назаиялар ва фактларни айтинг?

1. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990.
2. Алексеев В. П. Становление человечества. – М.: Наука, 1984.
3. Алексеев В. П. Историческая антропология: учеб. пособие. – М.: Высш школа 1979. – 216 с.
4. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества – М.: Наука, 1980. – 239 с.
5. Вишняцкий Л.Б. “Человек в лабиринте эволюции” - М. 2004
6. [http: // www. mirknig.com/;](http://www.mirknig.com/)
7. [http: // www.turklib.ru/;](http://www.turklib.ru/)
8. [http: // www.rsl.ru/;](http://www.rsl.ru/)
9. [http: // www.ziyonet.uz/.](http://www.ziyonet.uz/)

### **Мавзу: Приматларнинг тўда давридаги ҳаёти. (4 соат)**

#### **Режа:**

1. Ибтидоий тўда энг қадимги ва қадимги одамларнинг эволюциясидаги улкан босқич сифатида, ибтидоий тўда ҳақидаги мунозаралар, унинг назарий асослари
2. ибтидоий тўда таракқиётида овчиликнинг роли ва аҳамияти, оловни ўзлаштирилиши, турар-жойларни барпо этилиши одамларнинг кенг тарқалиши,
3. ибтидоий тўдада ижтимоий муносабатлар
4. ибтидоий тўдада тафаккур ва нутқ
5. тўда даврида диний қарашларнинг шаклланиш илдизлари

*Ибтидоий тўда энг қадимги ва қадимги одамларнинг эволюциясидаги улкан босқич сифатида, ибтидоий тўда ҳақидаги мунозаралар, унинг назарий асослари*



Ибтидоий тўда даври кишилик жамиятининг вужудга келишидаги энг мураккаб ва мунозараларга бой мавзулардан бири бўлиб ҳисобланади. Ибтидоий тўда даври хусусида археологик, палеантропологик ва қисман этнографик маълумотлар асосида назарий илмий хулосалар чиқарилади ва шу сабабли у мавзу кўпдан – кўп муносазараларга сабаб бўлади. Ижтимоий жихатдан эса, инсоният тарихининг энг қадимги босқичи бўлиб ҳисобланади. Тўда даври инсониятнинг ижтимоий – иқтисодий формациясининг ҳам илк босқичи бўлиб ҳисобланади. Шунингдек, инсониятнинг ҳайвонот жамоасидан илк уруғчилик тартибларига ўтиш даври ҳамдир.

Ибтидоий тўда даври учун ишлаб чиқарувчи кучларнинг ва меҳнат куролларининг паст даражада тараққий этганлиги ўзига хос хусусият бўлиб ҳисобланади. Бундай шароитда ибтидоий одам аجدодлари табиат кучлари ва ваҳший ҳайвонлар олдида ожиз бўлиб, айнан уларнинг ожизлиги ибтидоий кишиларни тўдага бирлашишга биргаликда яшаш ва меҳнат қилишга мажбур қилади. Меҳнатдаги жамоавийлик эса озиқ – овқат тақсимоотида ҳам жамоавийликни талаб қилар эди.

Замонавий маймунлар ҳаётини тадқиқ этиш орқали ҳам ибтдоий одамларнинг сапиенсгача бўлган ҳаёти ҳақида назарий хулосаларга келинади. Кишиликнинг илк жамиятини фанда олимлар “Ибтидоий тўда”, “Ибтидоий пода” каби атамалар билан келтирадилар. Айрим олимлар ибтидоий тўда атамасини жамоагача бўлган давр деб аташни таклиф этадилар. Уларнинг фикрича, ибтидоий тўда даврида ҳам ўзаро ёрдам ва ибтидоий инсонларнинг биологик ўзгаришлари содир бўлиб, инсонни етукликка ўтишига хизмат қилган, бинобарин инсонаждодлари жамоаси шаклини тўда ва пода каби атамалардан кўра жамоагача бўлган давр деб аташни таклиф қиладилар.

Ибтидоий тўда даври хронологик жихатдан қайси даврларни ўз ичига олиши ҳам олимлар орасида мунозараларга сабаб бўлиб қолмоқда. Ҳозирда ибтидоий тўда даври инсониятнинг ҳайвонот олаmidан ажралиб чиқиш

жараёнининг бошланиши билан ибтидоий тўда даври бошланган деган карашлар устун мавқега эга. Ибтидоий тўда 2 млн йилдан зиёдрок вақтни ўзида камраб олади. Ибтидоий одамларнинг меҳнат фаолияти натижасида уларнинг нафақат табиатга балки, ибтидоий инсон жамоаси аъзоларига нисбатан ҳам муносабатларини ўзгартирган. Шундай экан айрим олимларнинг фикрига кўра, инсониятнинг дастлабки примитив шаклдаги меҳнат қуроллари ясай бошлаганидан ибтидоий тўда даври бошланган деган фикрлар ҳам мавжуд. Аммо, ибтидоий тўданинг тугаш хронологияси хусусида олимлар яқдиллик билан уруғ жамоаси шаклланган даврни (сўнгги палеолит) таъкидлайдилар. Ибтидоий тўда археологик даврлаштиришнинг илк ва ўрта палеолит даври босқичларига тўғри келади.

Ибтидоий тўданинг сўнгги палеолитда тугаши ва уруғчилик босқичининг бошланиши хусусида ўтган асрнинг 30 - йилларида П. П. Ефименко ва П. И. Борисковскийлар ўз назарияларини илгари сурган эдилар. Уларнинг назарияларини археологик ва антропологик маълумотлар тасдиқлади.

Тош қуроллари тайёрлашнинг прогрессив усуллари, инсоннинг физиологик хусусиятлари кабиларсиз ибтидоий уруғ жамоаси вужудга кела олмаган бўлар эди. Ибтидоий тўда бир хилда ва бир хил формалардан мавжуд бўлмаган. Шу сабабли олимлар ибтидоий тўдани илк, энг қадимги одамларнинг дастлабки жамоагача бўлган даври ва сўнгги бир қадар тараққий (неандерталлар даври) этган жамоагача бўлган даврларга бўлиб ўрганишни таклиф этадилар. Айрим олимлар эса. Неандерталлар даврини алоҳида атама “Ибтидоий жамоа” атамаси билан аташни таклиф этадилар. Аммо, бу атама илмий муамалада кенг қўлланилмайди.

Ибтидоий тўда кишилик аждодларининг унчалик катта бўлмаган гуруҳларини ўзида бирлаштирган. Олимларнинг фикрича ибтидоий даврнинг илк босқичларида меҳнат қуроллари тайёрлаш техникасининг етарли даражада тараққий этмаганлиги инсонлар жамоасининг катта гуруҳини ўзини

– ўзи овқат билан таъминлашини қийинлаштирганлиги сабабли инсонлар жамоаси кичик – кичик гуруҳлардан ташкил топган. Ибтидоий тўдада шахсий мулк хусусида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. Тўдада иерархик структура мавжуд бўлган деган назариялар ҳам мавжуд. Бу хулосага олимлар ҳайвонот оламини кузатиш орқали келганлар. Ҳайвонлар тўдсида бўлгани каби ибтидоий тўдада ҳам тўдабоши, насл қолдириш учун курашлар бўлиб турган. Ибтидоий тўдада эркак ва аёллар ўртасида ҳеч қандай мустаҳкам алоқа ва аниқ тартиб қоида ёки чегараланиш йўқ эди. Тўда даврида никоҳва жинсий муносабатларнинг тартибсиз шакли бўлиб, фанда бу тартибни promiscuus – лотинча сўздан олинган бўлиб умумий ёки аралаш, тартибсиз жинсий алоқа деб аталади.

Бундан ташқари териб – термичлаб овқат топиш катта куча ва кўп вақтни талаб қилиш билан баробарига топилган озиқ – овқатнинг паст каллорияда бўлиши, овчиликнинг катта куч талаб қилиши ва меҳнат қуроқларининг етарли даражада тараққий этмагани натижасида тўда ичида катта йўқотишларга сабаб бўлиши, шунда ҳам ов омадли бўлмаслиги каби қатор сабаблар ибтидоий инсон аجدодларини кичик гуруҳларда яшашини шарт қилиб қўйган. Юқоридаги сабабларга кўра олимларнинг фикрича, ибтидоий одамлар тўдаси 20 – 30 киши атрофида бўлган холос.

Тўданинг ўзига хос хусусиятларидан бири унинг доимий бўлмаганлигида ҳамдир. Тўда аъзолари тарқалиб кетиши ёки йўқ ердан пайдо бўлиши ҳам мумкин бўлган. Ибтидоий тўда дастлабки даврда озиқ овқат қидириб бир ердан иккинчи ерга кўчиб юривчи хусусиятга эга бўлган. Аммо, Чжоукоудян ғоридан топилган синантроплар жамоаси узок вақт бир ерда бир неча авлод ўтроқ ҳаёт кечирганлигини кўрсатади. Ибтидоий инсонларнинг бир ерда муқим яшаганлиги хусусидаги бу каби археологик маълумотлар ҳам талайгина. Шу сабабли ибтидоий тўда дайди турмуш кечирган ёки ўтроқ ҳаёт кечирганлиги минтақа хусусиятларига боғлиқ бўлганлигини кўришимиз мумкин.

Ибтидоий тўда одамлари дастлабки даврда бир кадар чекланган ҳудудларда яшаганлар. Олдувай давридаги тўда одамлари австролопитеклар давридаги аجدодлардан кўра кенгрок ҳудудларда турмуш кечирганликлари маълум. С. Уошборн фикрича, ибтидоий тўда кишилари кўчиб юрувчи ҳудудларнинг кенгайиши тўдада овчилик хўжалигининг тараққиёти билан боғлиқ. Тўртламчи даврнинг дастлабки босқичида дунёнинг кўпгина минтақаларидаги фауна ибтидоий одамлар тўдасига бир ерда муқим яшаш ва озиқ – овқат топиши имконини берганлиги палеогеологик маълумотлар асосида асосланган. Табиий ғорлар инсонларга тайёр бошпана бўлиб, табиати ҳайвонларга бой бўлган ҳудудларда ибтидоий тўда бир неча йил ва ҳатто, бир неча авлод яшаши имконига эга бўлган. Бундай жойларда ибтидоий одамлар ҳаётида овнинг аҳамияти катта бўлган.

Тўда даврининг дастлабки босқичида ибтидоий тўда одамлари шундай гуруҳ эдики, ундаги муносабатлар биргаликда овқат топиш ва ташқи хавфдан биргаликда ҳимояланиш муносабатларига асосланган эди. Бироқ тўда палеолит даврида ҳаёт воситалари билан кам таъминланган бўлиб, уни қўлга киритиш кўп ҳолларда тасодифий характерга эга эди. Шу сабабли ибтидоий тўда одамлари жамоаси мустхкам ва доимий бўлиши мумкин эмасди. Ибтидоий тўда одамлари турли минтақалардаги маҳаллий шароитлар ва турмуш кечириш имконияти мавсумий ўзгаришлар кабиомилларга қараб катта ёки кичикрок гуруҳлардан иборат бўлган ва тўданинг таркиби доимий равишда ўзагриб турган.

*ибтидоий тўда тараққиётида овчиликнинг роли ва аҳамияти, оловни ўзлаштирилиши, турар-жойларни барпо этилиши одамларнинг кенг тарқалиши,*

ибтидоий тўда ҳаётида овнинг аҳамияти катта бўлган бўлсада, териб – термичлаб овқат топишнинг аҳамияти тўда даврининг дастлабки босқичларида овчиликдан кам бўлмаган. Овчиликда меҳнат қуролиларининг паст даражада такомиллашганлиги юқорида таъкидлаб ўтилганидек, кўп

ҳолларда овда ўлжани қўлга киритилиши тасодифий аҳамиятга эга бўлган. Ов маҳсулотлари тўйимли ва оқсилларга бой бўлиб, коллорияси паст бўлган термачилик маҳсулотларидан кўра тўйимли ва мазали эканлиги билан ажралиб турган. Аммо, турли минтақалардаги фауна ва флорага кўра овчилик ёки термачилик хўжалигининг бири бу ҳудудларда яшаган ибтидоий тўда коллективида муҳим рол ўйнаган дейиш мумкин. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки айнан овчилик ибтидоий одамларни замонавий кўринишга олиб келган омиллардан бири бўлиб ҳисобланади.

Овчилик маҳсулотлари ҳам минтақа хусусиятидан келиб чиққанлигини археологик ёдгорликлардан топилган суяк қолдиқлари исботлаб турибди. Жумладан, тропик зоналарда, гиппопотам, антилопа ва ёввойи хўкизлар овчиликдаги асосий ўлжа бўлиб ҳисобланган. Ашель даври ёдгорликларида йирик сут эмизувчилардан бўлган филларнинг ҳам ов қилина бошланганлигини кўришимиз мумкин.

Тропик зоналардан бир қадар шимолроқ ҳудудлар, жумладан мўтадил минтақаларда ибтидоий тўда даври одамлари отлар, кийиклар, чўчқалар, зубрларни асосий ов ўлжаси сифатида билганлар. Аммо, айрим ҳолларда ғор айиғи, қиличтиш йўлбарс каби ҳайвонларни ҳам овлаганлиги қазилма ёдгорликлар асосида аниқланган.

Баланд тоғ минтақаларида ибтидоий тўданинг асосий ов маҳсулоти бу тоғ эчкилари бўлиб ҳисобланади. Неандерталларнинг Тешиктош ғоридан ва бошқа ёдгорликлардан топиб ўрганилган ёдгорликлари бунга мисол бўла олади. Бунай тоғ ғорларидаги ибтидоий одамлар тўдаси узоқ вақт, ҳатто, бир неча авлод ўтроқ яшаганлар. Ибтидоий тўда одамлари яшган то ғор манзилгоҳлардан бир неча қатамлардан юзлар ва минглаб жониворларнинг суяклари топилган.

Чжоукоудян ғорида кулнинг бир неча метр қалинликда бўлиши, кул қатламларида оловда куйдирилган ёғ парчалари, синантроплар давридан

бошлаб ибтидоий тўдада табиий оловдан фойдаланиш бошлангани ва ибтидоий аجدодлар гўшти оловда пишириб ея бошлаганликларини кўришимиз мумкин. Чжоукоудян ғори сингари ибтидоий одмларнинг узок вақт бир ерда муқим яшагини исботловчи ёдгорликлардан яна бири Испаниядаги Торралба ва Италиядаги Обсерватория ғори бўлиб ҳисобланади. Торалбадан топилган кўплаб жониворларнинг суяк қолдиқларидан тошқари фақатгина филларнинг 30 дан ортиқ суяклари топилган. Синантроплар даврига оид бу ёдгорликда ибтидоий тўда аъзоларининг узок яшаганлиги ва улар ҳаётида овчиликнинг роли қандай бўлганлигини кўриш мумкин.

Ибтидоий тўда даврининг дастлабки босқичларида овчилик, хусусан йирик жониворларни овлаш катта қийинчиликлар туғдирган. Оловдан фойдаланишни билган ибтидоий тўда одамлари йирик жониворларни жарлик, дара ва ўраларга кўрқитиб, ҳайдаб бориш орқали овлаган. Овчиликнинг бу усули бир қадар хавфсиз бўлиб ҳисобланган. Бундан ташқари ашель даврида ибтидоий тўда одамларининг ов қуроллари кучсиз бўлиб, йирик жониворларни ўлдириш имконини бермаган ва бу ҳолатда олов ёрдамида жониворларни кўрқитиб ҳайдаб ов қилиш энг қулай йўл ҳисобланган. Айрим ҳолларда ва албатта, бу ҳол тасодифий характерга эга бўлган бўлиб, ҳайвонлар подасидан касалманд ва нимжон жониворларнинг ажралиб қолиши натижасида ов ўлжасига айланиш ҳоллари ҳам учраб туради. Йирик ҳайвонларни кўрқитиб овлаш ва оқсилларга бой бўлган озукани топиш ҳам ибтидоий инсонларни тўдага бирлашишга мажбур этган омиллардан бири бўлиб ҳисобланади.

Тешиктош ғорини тадқиқ этган А. П. Окладниковнинг фикрича, неандерталь одамлари тўдаси овлаган тоғ эчкиларини энг гўштли қисмларини ўзлари билан олиб кетганлар. Окладников бундан неандерталлар давридан бошлаб, ибтидоий тўдада ўзаро ёрдам ва ғамхўрлик туйғулари шаклланган деган фикрга келади. Мустье даврида бир қадар ўтроқ турмуш кечирган тўда гўшти ўзлари яшаш манзилларига олиб кетишлари тўда

ичида касалманд, нимжон ва кекса аъзолар мавжудлигини исботлайди деган хулосага келади. Р. Солецский томонидан Шанидар (Ироқ) ғоридан топиб ўрганилган неандерталлар даври ибтидоий тўда одамлари орасида ёши кирқдан ўтган ва ёшлигида ўнг қўли тирсаккача аптутация касаллигига учраган неандертал одамларининг суяк қолдиғи топилиши неандерталлар даврида ўзаро ёрдам ва ғамхўрлик туйғуларининг бўлганлигини исботлайди.

Ибтидоий тўда даври одамларининг меҳнат қуроллари тараққий этмаганлиги, тўда аъзоларининг табиат ҳақидаги билим ва тасаввурларининг етарли даражада бўлмаганлиги, озиқ – овқат маҳсулотлари билан етарли даражада таъминланмаганликлари, тўда даври одамларининг овқатдан заарланишлари ҳолатларининг тез – тез учраб туриши кузатилади. Ҳатто, ўлим ҳолларининг ҳам учраши одатий ҳол эди. Г. Д. Рохлин тадқиқотлари натижасида ўсимликлар ва ҳайвонларнинг, турли замбруғларнинг қайси бири ёки қайси қисми инсон организмга зарар эканлигини билмаслик натижасида ибтидоий тўда аъзоларининг барчаси бутунлай қирилиб кетиш ҳоллари аниқланган. Г. Д. Рохлин ибтидоий тўда аъзоларининг овқат ассортиментини кўпайтиришга қаратилган ҳар галги уриниш оғир оқибатларга, кўпинча ўлимга олиб келган деган фикрларни келтириб ўтади.

Француз антропологи А. Валлуа ва рус антропологи В. П. Алексеевлар олиб борган тадқиқотларга кўра, (улар ўз давригача топилган ибтидоий тўда даври одамлари суякларини тадқиқ этганлар) тўда даврида инсон аجدодларининг ўртача умр кўриш даражаси паст бўлиб, улар текширган 22 та синантроп суяк қолдиқларидан 68,2 % зи 14 ёшга кирмай вафот этганлиги аниқланган. 13,6 % зи эса 15 – 30 ёш оралиғида вафот этган. Яна 13,6 % зи 40 – 50 ёшлар атрофигача яшагани маълум бўлган. Текширилган синантропларнинг фақатгина биттаси, яъни умумий фоизнинг 4,6% зи 50 ёшдан ортиқроқ яшаган.

Неандерталь одамларига таълуқли 39 та суяк қолдиқлари текширилганда, уларнинг 38,5 % зи 11 ёшга етмай вафот этганлиги

аниқланган. 10,3 % зи 12 – 20 ёшларгача яшаганлиги аниқланган. 15,4 % зи эса 21 – 30 ёшлар атрофида вафот этганлиги аниқланган. 25,6 % зи эса, 31 – 40 ёшлар оралиғида вафот этган. Ўрганилган неандертал одамларининг фақат биттаси, яъни 4,5 % зи 51 ёшдан ошқроқ яшагани маълум бўлган.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, ибтидоий тўда даври одамларининг яшаш давомийлиги, ўртача умр кўриши жуда паст бўлган. Ўлимнинг юқори даражада бўлиши энг аввало, турли касалликларнинг кўп бўлиши, озиқ – овқатдан заҳарланиш, овдаги жароҳатлар ва тўда ичидаги жанжаллар натижасида бўлган. Олимларнинг ҳисоб китобларига кўра нафақат ибтидоий тўда даври балки неолит даврига қадар ўртача умр кўриш 20 ёшни ташкил этган. Бу омил ибтидоий тўдада болалар ўлимнинг юқори даражада бўлганлигини кўрсатади.

Ибтидоий тўдада, кўп ҳолларда болалар ўлимига катталар ўртасида тўдабоши бўлиш учун бўлган жанжаллар ёки жуфт талашиб қилинган жанжаллар сабаб бўлган. Олимларнинг аниқлашларига қараганда ибтидоий тўда даврида аёлларнинг эрта вафот этиш ҳоллари ҳам юқори даражада бўлган. Текширилган неандертал одамларига таълуқли суяк қолдиқларидан бирортаси аёл жинсига мансуб бўлган суякларни 30 ёшдан ошқроқ яшамаганлиги хусусидаги илмий хулосаларга келишга сабаб бўлган. Пу кўрсаткич ҳатто сўнгги палеолит даврида ҳам ўзгармаган. Археологик ёдгорликлардан топилган суяк қолдиқларининг 40 ёшга тўлиб вафот этганларнинг деярли барчаси эркак жинсига мансуб бўлганлиги аниқланган.

Ибтидоий тўда ва ҳатто илк уруғ жамоаси даврида аёлларнинг эрта вафот этишларига асосий сабаблар қилиб, туғруқлар оралиғининг қисқалиги, яшаш жойларининг антисанитария ҳолати билан боғлиқ деб кўрсатилади. Айрим релект (тараққиётдан орқада қолиб кетган қабилалар) қабилаларда эркак ва аёлларнинг овда иштирок этиши, антик давр муаррихларининг ёзувларида, диний, ижтимоий тасаввурларида (масалан юнонларда Артемиданинг ов маъбудаси эканлиги, бобилликларда иштар,



шумерликларда инанналарнинг уруш маъбудаси бўлиши) аёлларнинг ҳам овда тўданининг ва кейинчалик уруғнинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида иштирок этиши, айниқса у ҳомиладорлик вақтида аёллар ўлимининг кўп бўлиши сабаблари сифатида тушунтирилади.

Ибтидоий тўда даври одамлари меҳнат қуроллариининг содда бўлиши, ов қилиш ва оғир шароитларда яшашлари уларни жисмонан кучли бўлишларини талаб қилар эди. Уларнинг эрта вафот этишлари эса кўп ҳолларда травматик жароҳатлар натижасида эди. Архантроплар, неандерталлар сўнгги палеолит даври одамларининг катта қисми травма ва ревматиз касалликлари натижасида вафот этганликлари текширишлар натижасида аниқланган.

Мустье даврида ибтидоий тўда даври одамларининг меҳнат қуроллари такомиллашуви овчилик ролининг ошиши натижасида ер юзи аҳолиси сони ошиб борган. Олимларнинг ҳисоб – китобларига кўра неандерталлар даврида ҳозирги Франция ҳудудида 60 минг аҳоли яшаган бўлса, бутун ер юзида уларнинг сони бир млн кишига етган.

Ибтидоий тўданинг сўнгги босқичларида секин – асталик билан бўлсада меҳнат тақсимооти кўринишлари вужудга кела бошлаган. Бу даврда меҳнат тақсимооти жинсга қараб бўлинган. Тўда даврининг илк босқичида эркаклар ва аёллар овчиликда ва термачиликда биргаликда меҳнат қилган бўлсалар, мустье давридан бошлаб тўдадаги эркаклар овчилик, аёллар эса термичлаб овқат топиш билан шуғуллана бошлаганлар. Аёлларнинг овдаги роли иккинчи даражага тушиб борган. Е. П. Ефименко мустье даври меҳнат қуроллариининг асоси тош болта ва найза эканлигига қараб меҳнатни жинсга қараб тақсимланганлиги тўғрисидаги фикрни илгари суради. Е. П. Ефименко ўз фикрини исботлаш учун XIX асрга оид Австралия аборигенлари ва эскимослар ҳаётидаги қўлланилган кесгичларнинг аёллар қуроли эканлиги, найза, ханжарлар эса эркаклар қуроли бўлганлигини мисол тариқасида келтиради.

Ибтидоий тўданинг илк давридаёқ, жумладан антропогенез жараёнининг илк босқичидаёқ одамлар жамоаси овқат топиш ва уни тақсимлаш учун тўдага бирлашишга мажбур бўлганлар. Табиий танланиш жараёнида эса тўдаларнинг ижтимоий муносабатлари ривожланганлари ва ўзаро ёрдам туйғулари шаклланганлари яшаб қолганлар.

*ибтидоий тўдада ижтимоий муносабатлар*

ибтидоий тўда коллективида нутқ белгилари, уларни ҳайвонлардан ажратиб турган муҳим белгилардан бири эди. Тафаккур эса нутқ белгилари билан биргаликда вужудга келиб, инсоният аجدодларини ахборот алмашишларига хизмат қилган. Ҳайдаб келиб ов қилиш, ваҳший ҳайвонлардан ўзларини ҳимоя қилиш, оловни сақлаб туриш кабилар ибтидоий тўдада дастлаб инстинктив кейинроқ эса анланган ижтимоий муносабатларни шаклланиши ва тараққий этиб боришини таъминлади.

Шанидар (Ироқ) ғоридан топиб ўрганилган неандерталлар даври ибтидоий тўда одамлари орасида ёши қирқдан ўтган ва ёшлигида ўнг қўли тирсаккача аптутация касаллигига учраган неандертал одамнинг суяк қолдиги топилиши неандерталлар даврида ўзаро ёрдам ва ғамхўрлик туйғуларининг бўлганлигини исботлайди. Ўзаро ёрдам ва ғамхўрлик туйғуларининг бўлганлиги ибтидоий тўда ичида ижтимоий муносабатларнинг тараққий этганлигини кўрсатади. Бу ҳол неандертал одамларининг илк палеолит даври одамларидан кўра физиологик ва морфологик жиҳатдан тараққий этганликлари билан ҳам боғлиқдир.

Ибтидоий тўдада, кўп ҳолларда болалар ўлимига катталар ўртасида тўдабоши бўлиш учун бўлган жанжаллар ёки жуфт талашиб қилинган жанжаллар сабаб бўлган Олимларнинг аниқлашларига қараганда ибтидоий тўда даврида аёлларнинг эрта вафот этиш ҳоллари ҳам юқори даражада бўлган. Текирилган неандертал одамларига таълуқли суяк қолдиқларидан бирортаси аёл жинсига мансуб бўлган суякларни 30 ёшдан ошикроқ яшамаганлиги хусусидаги илмий хулосаларга келишга сабаб бўлган. Пу

кўрсаткич ҳатто сўнги палеолит даврида ҳам ўзгармаган. Археологик ёдгорликлардан топилган суяк қолдиқларининг 40 ёшга тўлиб вафот этганларнинг деярли барчаси эркак жинсига мансуб бўлганлиги аниқланган.

Ибтидоий тўда ва ҳатто илк уруғ жамоаси даврида аёлларнинг эрта вафот этишларига асосий сабаблар қилиб, туғруқлар оралигининг қисқалиги, яшаш жойларининг антисанитария ҳолати билан боғлиқ деб кўрсатилади. Айрим релект (тараққиётдан орқада қолиб кетган қабилалар) қабилаларда эркак ва аёлларнинг овда иштирок этиши, антик давр муаррихларининг ёзувларида, диний, ижтимоий тасаввурларида (масалан юнонларда Артемиданинг ов маъбудаси эканлиги, бобилликларда иштар, шумерликларда инанналарнинг уруш маъбудаси бўлиши) аёлларнинг ҳам овда тўданининг ва кейинчалик уруғнинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида иштирок этиши, айниқса у ҳомиладорлик вақтида аёллар ўлимининг кўп бўлиши сабаблари сифатида тушунтирилади.

Ибтидоий одамлар туберкулёз, сифилиз, кариес каби касалликларни билмаганлар. Мустье даврида ҳавонинг совуқлиги канибализм – одамхўрликнинг авж олишига сабаб бўлган. Сербиядаги Карапини ғорини ўрганган Д. Горянович – Крамберг маълумотларига кўра канибализм мустье даврида эмас, балки сўнги палеолит даврида ҳам давом этган.

Ибтидоий тўда даврида ҳам ва ҳатто, сўнги палеолит даврида ҳам тўда, уруғ аъзоларининг ваҳшиёна ўлдирилганлигининг гувоҳи ҳам бўлинган. Ўрганилган питекантроп суякларининг бирида эркак жинсига мансуб мавжудотнинг суяклари йирик тош билан бир неча марта уриб синдирилиши оқибатида ўлдирилганлиги аниқланган. Синантропларга оид бир неча ҳолатларда ёғоч ва тош билан уриб ўлдирилган тўда аъзоларининг суяклари топиб ўрганилган. Бу ҳол тўда даврининг илк босқичида ҳам тўдада жанжаллар бўлиб турганлиги ва бунинг нтижаси ўлим билан ҳам тугаганлигини кўрсатиб беради.

Тош ва ёғоч билан уриб жароҳат етказиш орқали ўлдирилган палеоантроплар суяклари археологик ёдгорликларда тўда даврининг илк босқичига нисбатан кўпроқ учрайди. Масалан, Нгондонг (Ява оролидаги неандерталлар даврига оид ёдгорлик), Эрингсдорф (Германиядаги неандерталларга оид ёдгорлик) Шанидан (Ирок) ёдгорликларида ўткир тиглар орқали жароҳат етказиш натижасида ўлдирилган палеоантроплар суяклари топилган. Фаластиндаги Кармел тоғидаги ёдгорлигида эса, неандерталлардан бирининг ёғоч найзанинг ўткир тиғи орқали етказилган жароҳат натижасида ўлдирилганлиги аниқланган.

Ибтидоий тўдадаги ижтимоий муносабатларнинг ўзагини жинсий муносабатлари ташкил этади. Никоҳ муносабатларининг шакли, тури, умуман олганда тартиби мавжуд бўлмаганлиги ибтидоий тўда даври учун хос хусусиятлардан бири бўлиб ҳисобланади. Никоҳ муносабатларининг ижтимоий нормалари мавжуд бўлмаслиги ота – оналар ва болалар ўртасида жинсий муносабатларни чекламаган.

Тўдада иерархик структура мавжуд бўлган деган назариялар ҳам мавжуд. Бу хулосага олимлар ҳайвонот оламини кузатиш орқали келганлар. Ҳайвонлар тўдсида бўлгани каби ибтидоий тўдада ҳам тўдабоши, насл қолдириш учун курашлар бўлиб турган. Ибтидоий тўдада эркак ва аёллар ўртасида ҳеч қандай мустаҳкам алоқа ва аниқ тартиб қоида ёки чегараланиш йўқ эди. Тўда даврида никоҳва жинсий муносабатларнинг тартибсиз шакли бўлиб, фанда бу тартибни *promiscuus* – лотинча сўздан олинган бўлиб умумий ёки аралаш, тартибсиз жинсий алоқа деб аталади.

Ибтидоий тўдада жинсий муносабатлар масаласи тўда даврининг ўзи хусусида келтирилган назария ва гипотезалардан кўра ҳам мураккаб ва мунозараларга сабаб мавзу бўлиб ҳисобланади. Олимларнинг фикрича, жинсий муносабатларда ибтидоий тўда даврининг илк босқичида ҳайвоний хусусиятлар кўпроқ учрайди. Ҳайвоний муносабатларининг камайиб бориши тўдада ижтимоий муносабатларнинг тараққиёти билан боғлиқ эди.

Олимлар ибтидоий тўдада жинсий муносабатлар қай йўсинда кечганлигини ўрганиш мақсадида инсонга яқин турувчи жонзотлар приматларнинг турмуш тарзини ўрганиш орқали жавоб излаганлар. Ҳозирги замон приматларининг баъзи бир турлари жумладан, шимпензе ва горилла каби маймунлар жуфт оила бўлиб яшашлари аниқланган бўлса, бошқалари фанда ҳарам тартиби деб номланувчи тартибда яшашлари аниқланди. Ҳарам тартибидаги жонзотлар орасида энг кучли бўлгани ўнлаб аёл маймунларга (хотинларга) эгалик қили насл қолдириш имконига эга бўлади. Ҳарамда ёш эркак маймунлар ҳам яшаши мумкин аммо, уларнинг бирортаси мда жинси билан муносабатга киришиши мумкин эмас. Қачонки, бир неча оила бир ерга жам бўлиб, подани ташкил этган вақтларда тўдада мода жинсларга эгалик қилиш учун шафқатсиз курашлар бўлиб туради.

Олимлар ибтидоий тўда даврида ҳам шу каби ҳолатлар бўлган деган гипотезага приматлар ҳаётини ўнлаб йиллар кузатганларидан кейин келганлар. Бундай хулосага келиш фақатгина приматлар ҳаётини кузатиш орқали эмас, балки этнографик маълумотлар орқали ҳам шундай хулосага келинган. Тараққиёт даражасидан орқада қолиб кетган халқлар ҳаётини ўрганиш орқали ибтидоий тўда даврида бўлган ҳарам тартиблари релект қабиаларда ҳам мавжудлиги аниқланган. Ҳозирга қадар сақланиб қолинган релект қабиаларда промикуитетга хос оргиастик байрамлар мавжудлиги бунга мисол бўла олади. Бу хусусда илк уруғчилик даврига оид маълумотларда батафсил тўхталиб ўтамиз.

Ибтидоий тўда ўзидан олдинги маймунсимонлардан ҳарам тартибларини жинсий муносабатларни тартибга солиб турувчи омил сифатида қабул қилиб олган деган қарашлар ҳам мавжуд. Агар бу назарияга қўшиладиган бўлса, тўда бир нечта ҳарамдан ташкил топган бўлиши лозим ва вақт ўтиши билан ҳарамлар қайтадан гуруҳланган бўлишлари керак деган фикрлар ҳам мавжуд. Бу овдаги жароҳат, аёллар учун жанжаллар, етакчилик учун курашлардан кейин содир бўлган.

Ибтидоий тўда даври одамларининг меҳнат қуроли тараққий этмаганлиги, тўда аъзоларининг табиат ҳақидаги билим ва тасаввурларининг етарли даражада бўлмаганлиги, озиқ – овқат маҳсулотлари билан етарли даражада таъминланмаганликлари, тўда даври одамларининг овқатдан заарланишлари ҳолатларининг тез – тез учраб туришии кузатилади. Ҳатто, ўлим ҳолларининг ҳам учраши одатий ҳол эди. Г. Д. Рохлин тадқиқотлари натижасида ўсимликлар ва ҳайвонларнинг, турли замбруғларнинг қайси бири ёки қайси қисми инсон организмга зарар эканлигини билмаслик натижасида ибтидоий тўда аъзоларининг барчаси бутунлай қирилиб кетиши ҳоллари аниқланган. Г. Д. Рохлин ибтидоий тўда аъзоларининг овқат ассортиментини кўпайтиришига қаратилган ҳар галги уриниши оғир оқибатларга, кўпинча ўлимга олиб келган деган фикрларни келтириб ўтади.

#### *ибтидоий тўдада тафаккур ва нутқ*

ибтидоий тўда коллективида нутқ белгилари, уларни ҳайвонлардан ажратиб турган муҳим белгилардан бири эди. Тафаккур эса нутқ белгилари билан биргаликда вужудга келиб, инсоният аجدодларини ахборот алмашишларига хизмат қилган. Ҳайдаб келиб ов қилиш, ваҳший ҳайвонлардан ўзларини ҳимоя қилиш, оловни сақлаб туриш кабилар ибтидоий тўдада дастлаб инстинктив кейинроқ эса анланган ижтимоий муносабатларни шаклланиши ва тараққий этиб боришини таъминлади.

Француз психологи Леви – Брюль ибтидоий тўда даври одамлари фикрлаш қобилиятига эга бўлмаганлар деган фикрларни келтириб ўтган эди. У ибтидоий тўда даври одмлари турмуш тарзини мантикқача бўлган давр деган атама билан изоҳлашга уринади. Тафаккур ва тил тўда даврининг дастлабки босқичида қанчалик чегараланмаган бўлсин, маълум даражада тушунчалар, хулосалар ва тасаввурлар ифодаси бўлиб, кузатиш ва тажриба маҳсулидир. Мантикий тафаккурсиз ибтидоий қуроли ясалмаган бўлар эди. Шу сабабли,

тўда коллективида кузатиш, тажриба, онг, фикр, тил, билим кабиларнинг ҳаммаси ўзаро ажралмас алоқада бўлишни талаб қилар эди.

Тафакур ва тилнинг кузатиш, тажриба билан бевосита боғлиқлиги энг содда тилларнинг характерли хусусиятларида – уларнинг конкретлигида намоён бўлади. Бу ҳол тилнинг конкрет ном ва аниқловчиларга бойлиги ва умумлаштирувчи тушунчаларнинг ниҳоятда камбағаллиги билан ифодаланади. Тафаккур ва нутқнинг қоқлиги ҳозирги замон қоқ кабилаларининг барчасига хос хусусиятдир.

Бизга археологик тадқиқотлар натижасида топилган инсон аждодларининг суяк қолдиқлари ва уларнинг физиологик, морфологик хусусиятларини ўрганган палеоантрополог олимлар томонидан амалга оширилган кашфиётлар ибтидоий тўдада нутқ ва тафаккурнинг қай тарзда бўлганлиги тушиниб олиш имконини беради. Бундан ташқари австролопитеклар, питекантроплар ва неандерталлар орасидаги тафаккур ва нутқ белгиларнинг фарқланишини тушиниб олишимиз мумкин.

Барча ахборотлар инсоннинг миёсида шаклланиб, инсон бу ахборотларни ўзига мос равишда тартибга келтиради ва уларни шартли талафуз этиши ёки хотирада сақлаши мумкин. Тилсиз, нутқсиз тафаккур бўлмаганидек, тафаккурсиз нутқ ҳам бўлмайди. Тил тафаккурнинг шартли равишдаги товушлар ифодаси бўлиб ҳисобланади.

Тахминан бундан 90 йиллар олдин рус лингвисти, филологи, этнографи ва рахеология Николай Яковлевич Марр кинетик тил - маъноли товушлар тили ва у орқали кейинчалик ибтидоий даврларда аста – секинлик билан товушли тиллар вужудга келган деган назарияни илгари сурган эди. Ўша даврда Н. Я. Марр назариясини кўпчилик олимлар қўллаб – қувватламадилар. Кўпгина олимлар бу назарияни ўйлаб топилган илмий асосга эга эмас деб ҳисобладилар. Илмий жамоатчилик томонидан қўллаб – қувватланмаган бу назария узоқ вақт архивларда қолиб кетди.

Н. Я. Марр ва унга ҳамфикр бўлган кам сонли олимлар бу билан чекинишмади, улар этнографик маълумотларни тўплаш, уларни текшириш

орқали тил хусусиятлари ҳали ибтидоий бўлган ва релект қабилалар тилини ўрганиш орқали уларда ҳозирга қадар кинетик тил хусусиятлари сақланиб қолинганлигини аниқлайдилар. Уларнинг фикрларича тилнинг товуш чиқариш материали ўз тараққиёти учун даврни, вақтни талаб қилади. Аммо, вужудга келаётган жамоавий муносабатларга хизмат қилиш лозим бўлиб, маъноли товушлар бу ерда ёрдамга келади.

Марр ва унинг тарафдорлари товуш чиқариш апаратининг ривожланиши учун узоқ вақтлар зарурлиги асоссиз равишда кўрсатилмаган эди. Шунингдек, вужудга келаётган ижтимоий муносабатларда эса, маъноли товушлар хабар етказиш вазифасини бажарган. Ахборот ва маъноли товушлар вақт ўтиши билан ўзаро ёрдам ва ахборот беришдан ғоялар, тасаввурларни етказиш вазифасини бажара бошлаган. Марр ва унинг назарияси тарафдорлари барча халқларнинг тили нутқ ривожланиши давомида товушгача бўлган кинетик – маъноли қичқириқли даврни бошдан кечирганликларини исботлаб бердилар. Марр ва унинг гипотезасини тивожлантириб бориб, турли хил маъноли қичқириқлар турли тўдаларда турлича бўлганлигини аниқлаш мумкин.

Марр гипотезаси узоқ йиллар илмий жамоатчилик томонидан қабул қилинмай қолиб кетди. Ўтган асрнинг охирларида (80 - йилларда) бу гипотеза ўз исботини топди. Бир гуруҳ олимлар шимпанзе маймуни устида олиб борган илмий тажрибалари Марр гипотезасини ҳақлигини кўрсатиб берди. Олимлар шимпанзеларга кар ва соқовлар тилини ўргатишга уринадилар. Тажрибалар бир неча шимпанзелар устида олиб борилган ва унинг натижаси олимларни ҳайратга солган эди. Аввалги тажрибалардан шимпанзеларни гапиришга бўлган уринишларнинг барчаси зое кетган эди.

Бунинг асосий сабаби эса, шимпанзеларнинг товуш чиқариш апарати одамларнинг товуш чиқариш апаратидан ривожланиш жиҳатидан бир неча бора паст бўлганлигида эди. Шу сабабли улар инсонлар чиқарадиган товушларни талафуз қила олмас эдилар. Бу анатомик қийинчиликлар олиб ташлангач шимпанзелар иқтидорли шогирдлар чиқиб қолади. Шимпанзелар



бир ярим йил ичида олган таълимларидан сўнг юздан ортиқроқ сўз захирасига эга бўладилар. Бундан ташқари шимпанзелар ўз луғатларини турмуш шaroитларида кутилмаган тарзда қўллай бошлайдилар.

Кинетик тил – маъноли товуш ва ҳаакатларни ўрганган шимпанзеларни ушбу тилдан умуман беҳабар “гапира олмайдиган” турдошлари орасига қўшиш тажрибаси эса олимлар учун янада кутилмаган ҳолатларни кўрсатиб берди. Ўз турдошлари орасида маъноли тилни билган “билимдон” шимпанзелар улардан ўзларини олиб қочиб, бегоналашганликларини кўрсатадилар ва ўзларининг устида тажриба ўтказган олимларга илиқроқ муносабат кўрсатадилар. Ҳатто, бир она шимпанзе кинетик тилни маймун болаларига ўргатади. Кинетик тил назарияси амалда исботланади.

Ушбу гипотеза исботланганга қадар кўпгина олимлар тўда даври одамлари ҳайвонларни ҳайдаб келиб ов қилиш жараёнида тўда аъзолари ҳайвонларни қичқириқлар билан кўрқита олмаганлар, улар товуш чиқара олмаган деган тушунчага ҳам эга эдилар. Шимпанзелар устида олиб борилган тажрибалар тўда даврида барча ибтидоий турдаги инсон аجدодлари маълум маънода ҳайвонларни кўрқитишга қаратилган товушлар чиқарганлари исботланди.

Энг қадимги гоминидлар ҳам ўзига хос бўлган товушлар чиқарганлар, аммо, уларнинг товуш апарати узоқ тарихий даврларда тараққий этиб бориб товуш коммуникацияси вужудга келиш жараёни сўнгги палеолитда ниҳоясига етди. Қадимги гоминидлар даври учун тил товушлари хусусида фикр юритилса, бу вақтда тил товушларининг олий приматларга хос вокализация (товушни вояга етказиш) жараёнлари содир бўлаётган босқич деб қараш лозим.

Бу вокализация жараёни энг қадимги гоминидлар давридан бошланган бўлиб, дастлабки даврда бу жараённи икки гуруҳга бўлиш мақсадга мувофиқ. Биринчи гуруҳдаги маъноли товушларга, одатий товушлар, яъни, туғилаётган жавфни, кўрқувни, ғазабни ва бошқаларни (бундай товушлар 20 – 30 хил турли кўринишлари мавжудлиги аниқланган) англатадиган.

Иккинчиси эса, фанда ҳаётий шовқинлар деб номланадиган гуруҳдаги маъноли товушларга, маймунлар доимий равишда чиқарадиган шовқинли товушлар, эмоционал товушлар, овқатдан қониқиш ҳосил қилинганда чиқариладиган товушлар ва бошқалар киритилади. Олимларнинг фикрича бу каби товушлар аста – секинлик билан миллион йиллар давомида инсон аجدодларида товуш апаратининг ривожланиб бориши натижасида кинетик тилга ва ундан товушларга айланган.

Йирик рус антрополог олими В. В. Бунак тилнинг келиб чиқишига оид иккита тажриба ўтказди. Унинг фикрича ҳаётий қичқириқлар тараккий этиб бориши натижасида товуш орқали фикрни ифода этувчи нутқ вужудга келган. Аммо, ўтқизилган тажрибалар унинг тахминини оқламади. В. В. Бунак тажрибалари натижасида приматлар аниқ, реал босиб ортидан чиқарган товушлари кейинчалик нутқнинг вужудга келишида муҳим рол ўйнаган деган хулосаларга келади.

Нутқнинг вужудга келишни ибтидоий тўдадаги ижтимоий муносабатлар ҳам кун тартибига қўйган бўлиб, тўда ичида ўзаро ёрдам ва ҳамдарлик тасвурларнинг вужудга келиши тафаккур таракқиётига ва ўз навбатида нутқнинг ривожланишига катта туртки бўлган. Бу назария аммо, уни исботлаш имконсиз бир ҳолатдир. Нутқ тафаккурнинг товушли ифодаси бўлиб, уни иккинчи бир кишига етказиш воситаси ҳамдир.

### *тўда даврида диний қарашларнинг шаклланиш илдизлари*

Ибтидоий одамларда диннинг вужудга келиши хусусида католик дини руҳонийси В. Шмидт назариясига кўра дастлабки даврда яккахудолик тартиби мавжуд бўлган. Аммо бу фикр ўз исботини топган эмас. Олимлар ибтидоий тўда даврини катта қисмида инсон аجدодлари динсиз бўлган деган фикрни илгари сурадилар. Археологик нуқтаи назардан бу давр Олдувай, кадимги ашель, ўрта ва кечки ашель даврларининг катта қисмини ўз ичига олади. Археологик маълумотларга кўра дастлабки диний қарашларнинг

кўринишлари 400 минг йиллар олдин (Шарқий Германиядаги Бильценглебен ёдгорлиги) учрай бошлайди.

Тўдаданинг динсизлик даврини эса, материалистик қарашлар мавжуд бўлган давр деб ҳам бўлмайди. Чунки тўда даврининг дастлабки босқичларида ибтидоий одамлар меҳнат қуролларининг содда бўлиши, ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққий этамганлиги натижасида инсон аجدодларининг асосий машғулоти озиқ овқат топишдан иборат бўлиб, бу кўп вақтни ўз ичига олиши оқибатида диний тасаввурлар бўлганлигига оид бирор бир маълумот сақланиб қолинмаган.

Диний тасаввурлар мустъе давридан бошлаб вужудга кела бошлаган деган тушунча фанда қатъий ўрин эгалламоқда. Буни исботловчи кўплаб далиллар топиб ўрганилмоқда. Ҳозирги кунда Қримдаги Кийик Коба, Ўзбекистондаги Тешик тош, Белгиядаги Спи, Франциядаги Ла Ферраси, Ла Мустъе, Ла Шапель - о – Сен, Яқин Шарқдаги Мугарет - эт - Табун, Мугарет - эс – Схул каби ёдгорликлар неандерталларнинг дафн этиш маросимлари сақланиб қолган.

Мустъе даври мозорлари неандертал одамлар яшаш жойидаги ғорларнинг ўзида бўлиб, манзилгоҳлар чекасида дафн этиш ҳоллари учрамайди. Склетлар унчалик чуқур бўлмаган қабрларда жойлашган. Кўп ҳолларда майит ёнбошлатиб қўйилган. Майитларнинг боши шарқ ёки ғарб томонга қаратиб қўмилган. Майит бошини шимол ёки жанубга томонга қўйиб қўмиш ҳолатлари учрамайди. Мустъе даврида дафн этиш маросимлари эндигина бошланган бўлиб, бу ҳол у дунё ҳақидаги тасаввурлар, рух ҳақидаги тушунчалар шаклланиб бораётганлигини кўрсатади.

Айрим мустъе даври археологик ёдгорликлари (эҳтимол ашель даври сўнггида деган қарашлар ҳам мавжуд) дафн этиш маросими билан бирга ибтидоий диний қарашларнинг тотемиз ва фетишизм аломатлари ҳам вужудга кела бошлаганлигини исботлайди. Драхенлох, ва Петерсхёле

ёдгорликларидан айиқ суяклари махсус жойларга қўйилгани бундай хулосага келишга сабаб бўлган. Тешиктош ғори хусусида ҳам шундай хулосага келинган.

Ўтган асрнинг 60 йилларида Франциянинг жануби ғарбидаги Регурду ғорида тадқиқот олиб борган Е. Бонифе ва ГГ. Лаплас тошлардан қурилган бир неча айиқ суяклари кўмилган иншоотни очиб ўрганишган эди. Бир ҳолатда айиқнинг беш олтита суяги тошлардан ясалган деворлар ва усти қопланган иншоотда сақланган бўлса, яна бир ҳолатда айиқ суяклари тўртбурчакли ямада 850 кг ли 2 метр узунликдаги тош плита бостирилган ҳолда топилган. Учинчи бир ҳолатда эса, кўпол девор сиртига яланғоч тошларга айиқ бош суяги қўйилган. Драхенлох, Регурду, Петерсхёле, Тешиктош ёдгорликларидан топиб ўрганилган материаллар неандерталлар давридаёқ диний қарашлар ва овчиликка оид магия, тотемизм аломатлари вужудга кела бошлаганини кўрсатади.

Неандерталлар тўдаси замонавий қиёфадаги кромоньон одамлари сингари мураккаб ижтимоий ташкилотга, мураккаб культ эътиқоди, руҳлар тўғрисидаги, аجدодлар руҳига эътиқод каби тасаввурларга эга бўлганлар деган фикрлар замонавий фанда устун мақвега эга бўли бормоқда. Неандерталларнинг бош мия ички тузилишини ўрганиш орқали уларга хос бўлган ҳатти ҳаракатлар ва ҳаёт тарзини қисман ўрганиш имконини беради. Бу орқали неандерталларнинг ўзаро фикран боғлиқлиги ривожланиши, алоҳида ҳиссий органлар ривожланиш этаплари, нерв системаси ва мия фаолиятиривожланиш даражаси хусусида хулосаларга келинади. Бу борадаги асосий ахборотларни археологик маълумотлар беради.

Неандерталлардан олдинроқ яшаган гомининларнинг диний тасаввурлари тўғрисида археологик маълумотлар мавжуд эмас. Бундан фақатгина Шарқий Германиядаги Бильценглебен ёдгорлиги мустасно. Бильценглебен ёдгорлиги, археологик ва питекантроплар даври фаунасига оид бой маълумотларни беради. Бу ерда маданий қатламларнинг бирида ҳайвон

суякларига сунъий нақшсимон чизиклар қандайдир тартиб билан чизилганлигини кўриш мумкин. Бу неандерталлар давригача бўлган ва ҳозирга қадар ягона сунъий маданият излари бўлиб ҳисобланади. Айрим олимлар бу нақшлар нариги дунёга ишонишга оид белгилар бўлса керак деб ҳисобламоқдалар. Аммо, бу фикр фанда ўз тасдиғини топган эмас.

Фвқатгина неандерталлар даврида тўдаси мавжуд бўлиб турган даврда ўлган тўда аъзоларини дафн этишнинг кўринишлари вужудга кела бошлаган. Археологик ёдгорликларда майитнинг жойлаштирилиш тартиби, унинг дунё томонларига нисбатан қўйилиш ҳолати, айниқса, шарқ ва ғарб томонга қаратиб, ёнбошлатиб, букчайтриб қўйиш тартибларига амал қилиб дафн этиш Европа, Олд ва Ўрта Осиёдан топилган археологик ёдгорликлар мисолида кўринади. Тешиктош ғоридаги дафн этиш маросими хусусида олимлар неандертал одамлари қуёш культига эътиқод қилганлар деган хулосаларга келганлар. Майит атрофида тоғ эчкиларининг шохлари айлана шаклида терилганлиги бундай хулосаларга сабаб бўлган. Майитнинг қуёш ҳаракатига қараб қўйилиши, яъни боши ғарбга қўйилиши бу дунё билан ўликлар дўеси ўртасида қуёшнинг боғловчилик вазифаси борлиги хусусидаги илмий хулосаларга келишига сабаб бўлган.

Жанубий ғарбий Франциянинг Регурду ва Дранхелок ғорларидан, Швецариядаги Петерсхёле ёдгорликларидан топиб ўрганилган неандерталлар даври билан боғлиқ дафн этиш маросимлари ҳам диққатга сазовор. Алпдпги ёдгорликлар (биринчи навбатда Петерсхёле)да майит атрофида айиқнинг панжалари қўшиб дафн этилганлигини кўриш мумкин. Айиқ панжаларининг сергўшт эмаслиги бу ерда гўшт запас сифатида қўйилган деган фаразни рад этади. Регурду ёдгорлигида эса, айиқ суякларда қандайдир қиртишлаган нақшлар сунъий тарзда териб қўйилганлигини кўриш мумкин. Сўнгги йилларда олиб борилган тадқиқотлар натижасида олимлар бу сеҳр жодуга ишониш ва ўймакор нақш санъатининг вужудга келиши дастлабки кўринишлари деган хулосаларга келмоқдалар.

## **Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар**

1. сапиенсгача бўлган ҳаёт, “Ибтидоий тўда”, “Ибтидоий пода”, жамоагача бўлган давр атамаларини изоҳланг?
2. Ибтидоий тўдани хронологик жиҳатдан тавсифланг?
3. Тўда даврида никоҳ ва жинсий муносабатларга тавсиф беринг?
4. С. Уошборн фикрича, ибтидоий тўда кишилари кўчиб юрувчи ҳудудларнинг кенгайиши ҳақидаги фикрларини биласизми?
5. ибтидоий тўда таракқиётида овчиликнинг роли ва аҳамияти
6. оловни ўзлаштирилиши, турар-жойларни барпо этилиши одамларнинг кенг тарқалиши
7. Француз антропологи А. Валлуа ва рус антропологи В. П. Алексеевлар текширган қайси инсон аждоди суяк қолдиқларидан 68,2 % зи 14 ёшга кирмай вафот этганлиги аниқланган. 13,6 % зи эса 15 – 30 ёш оралиғида вафот этган. Яна 13,6 % зи 40 – 50 ёшлар атрофигача яшагани маълум бўлган. Текширилган синантропларнинг фақатгина биттаси, яъни умумий фоизнинг 4,6% зи 50 ёшдан ортиқроқ яшаган.
8. қайси инсон аждоди суяк қолдиғининг 39 таси текширилганда, уларнинг 38,5 % зи 11 ёшга етмай вафот этганлиги аниқланган. 10,3 % зи 12 – 20 ёшларгача яшаганлиги аниқланган. 15,4 % зи эса 21 – 30 ёшлар атрофида вафот этганлиги аниқланган. 25,6 % зи эса, 31 – 40 ёшлар оралиғида вафот этган. Ўрганилган неандертал одамларининг фақат биттаси, яъни 4,5 % зи 51 ёшдан ошқроқ яшагани маълум бўлган.
9. Ибтидоий тўдада ўлим ҳолатининг кўплигини мисоллар билан тушунтиринг?
10. Кинетик тил нима, ушбу назарияни яратилиши ҳақида нималар биласиз?
11. тўда даврида диний қарашларнинг шаклланиш илдизлари

## **Адабиётлар**

1. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990.
2. Алексеев В. П. Становление человечество. – М.: Наука, 1984.
3. Алексеев В. П. Историческая антропология: учеб. пособие. – М.: Высш школа 1979. – 216 с.
4. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества – М.: Наука, 1980. – 239 с.
5. Вишняцкий Л.Б. “Человек в лабиринте эволюции” - М. 2004
6. [http: // www. mirknig.com/;](http://www.mirknig.com/)
7. [http: // www.turklib.ru/;](http://www.turklib.ru/)
8. [http: // www.rsl.ru/;](http://www.rsl.ru/)
9. [http: // www.ziyonet.uz/.](http://www.ziyonet.uz/)

### **Ибтидоий ирқлар**

#### **Режа:**

1. *Ирқларнинг пайдо бўлиши ва сабаблари*
2. *Ирқларнинг пайдо бўлиш вақти*
3. *Ирқларнинг хусусиятлари ва тарқалиши. Аралаш ирқлар.*

#### *Ирқларнинг пайдо бўлиши*

Одамзод ирқларининг ривожланишига табиий шарт – шароитларнинг таъсири шак – шубҳасиздир. Одамлар ер юзига тарқалиб борар экан ҳар хил табиий шарт – шароитларга тушиб қолган. Турли инсон гуруҳлари эволюциясида кўпгина ирқий хусусиятлар, мослашиш маълум аҳамиятга эга бўлган. Бироқ, ижтимоий характердаги омиллар ролининг ошиб бориши ва табиий танланиш таъсирининг аста – секин сусайиб боришини кўришимиз мумкин.

Ирқларнинг ривожланиши учун янги минтақаларга тарқалиш катта аҳамиятга эга бўлган. Одамзод гуруҳлари турли табиий шароитларга тушиб

қолиб, узоқ муддат бир – биридан алоҳида яшаб қолганлар. Инсоният кўпайгач, ирқий гуруппалар бир – бирига тобора кўпроқ дуч келиб, улар чатиша бошлаган. Антропологик типлар бир – бирига аралашиб борган сари (контакт ва чатишма) ирқий гуруппалар қарор топиб борган. Ишғол этилмаган, бориш қийин бўлган минтақаларга одамлар тарқалиб борган ва яна географик изоляция бошланган. Бу эса антропологик типларнинг янгича дифференциациясига сабаб бўлган.

*Ирқларнинг шаклланиш тарихи деганда ирқларнинг бир қадар чекланган ареалда шу ирққа таъсир кўрсатиб, унинг ўзгаришини йўналтириб борган ҳар хил табиий ва ижтимоий шарт – шароитларнинг биргаликдаги таъсири остида келиб чиқиш ва ривожланиш йўлини тушунмоқ керак. Юзага келган белгилар шу туфайли бир – бири билан қўшилиб, янги комплексларни ҳосил қилади.*

Антропологик типларнинг тарқалиши, изоляцияси, кўпайиши, аралашуви, овқатланиш усулининг ўзгариши табиий ва жинсий танланиш билан бирга қўшилиб, қадимги гоминидларда ирқлар ривожланиши ёки ирқ генезининг асосий омиллари бўлган. Мана шу омиллар бир – бирига қўшилиб, ўзининг шиддати ва таъсири жиҳатидан ҳар хил тарзда ўзгариб бориб, инсониятнинг тарихий ривожланиш давомида ирқларнинг шаклланишида турлича таъсир кўрсатган. Ўша омиллар ирқларнинг дифференциациясига ва оралик формалар билан бир – бирига турли даражада боғланган антропологик типларнинг аввал сийрак, кейинчалик эса, анча қуюқ тўри ҳосил бўлишига олиб келган.

Юқори палеолит даврида инсоният кам сонли бўлиб, табиий шароитлари бир – биридан катта фарқ қиладиган ва кишиларнинг ўзаро алоқа боғлашига ҳалал берувчи турли тўсиқлари кўп катта минтақаларнинг ҳар хил томонларида яшаганлар. Ўша даврда географик изоляция омили шубҳасиз муҳим аҳамиятга эга бўлган. Ўтиб бўлмас тоғ тизмалари, чуқур ва кенг дарёлар, чўллар билан бир – биридан ажралиб қолган ирқий гуруппаларнинг тана тузилишига хос белгилари эволюцияда асосий аҳамиятга эга бўлган.



Палеолит дарида географик изоляция айрим антропологик типлар ирсиятларининг ўзгарувчанлигида айниқса катта рол ўйнаган. Бу эса қадимги ирқлар ичида дифференциацияни кучайтирган.

Одамда ирсий хусусиятларнинг кўпчилиги эмас, баъзиларининг мослашувчанлик аҳамиятга эга. Бироқ, адаптация асослари одамда ҳам, масалан, тери пигментацияси, устки қовоқ бурмасининг ривожланиши, лабларнинг қалинлиги, ёноқлар соҳасида тери ости ёғ клетчаткаси қатламининг қалинроқ бўлиши ва бошқа белгиларда яққол кўринади. Бироқ, одамларнинг тузилишидаги баъзи ирсий хусусиятлар табиий муҳит таъсири остида ҳозир ҳам ўзгариши масалан бошқа табиий иқлимли мамлакатга борганда тез ўзгаришларга учрашини кўриш мумкин. Табиий шароитларда яшаган одамларда моддалар алмашинуви жараёнлари бир хилда бўлмаган. Ижтимоий ва табиий муҳит шарт – шароитлари бир хил бўлиб тургани ҳолда одамларнинг наслдан – наслга ҳар хил тарзда овқатланиши ирқий белгидан баъзиларининг ривожланиб боришига ва бошқаларининг сусайишига таъсир кўрсатган. Ирқларнинг ижтимоий жиҳатдан ўзгарувчанлиги метисация жараёнида кескин кўзга ташланади. Бу хусусда қуйида тўхталиб ўтамиз.

### *Ирқларнинг пайдо бўлиш ва вақти*

Одамзод ирқларининг келиб чиқиши ва ривожланиши ҳаддан ташқари мураккаб бўлиб, уни тўлиқ таҳлил этишнинг деярли имкони йўқ. Я. Я. Рогинский фикрича неандерталь одамининг замонавий қиёфага ўтиши сўнгги босқичида Осиё қитъасининг ғарбий қисми ва унга туташ Европа, Африканинг айрим минтақаларида иккита асосий ирқ гуруппалари пайдо бўлган. Булар жанубий – ғарбий ва шимолий – шарқий гуруппалар. Жанубий – ғарбий тармоқ кейинчалик европоид ва негроид – австролоид катта ирқларини пайдо қилган. Бу тармоқнинг кичик ирқлари шимолий – шарқ томондан ташқари барча томонларга тарқалиб кетган.

Белгилари ҳали рўй – рост ифодаламаган катта монголоид ирқини ҳосил қилган шимолий – шарқ тармоқ кейинчалик бир қанча тармоққа

континентал ёки шимолий монголоид тармоққа, Тинч океани (жанубий монголоид) ва америка тармоғига парчаланиб кетган. Кейинчалик дифференциация ва чатишув давомида Осиё ва Америка қитъалари аҳолисининг ҳар хил антропологик типлари вужудга келган.

Ғарбий сибир ва Шимолий – Шарқий Европанинг Урал (уралопоноид аралаш ирқи) типлари гуруппаси орқали катта монголоид ирқи ҳозир европоид ирқи билан боғланган. Бироқ, мана шу ирқлар орасида афтидан анча қадимги ва чуқур алоқалар ҳам бўлган. Чунки улар энг азалги ватанида битта умумий манбадан келиб чиққан. Буларни ўша вақтлардаги аجدод гуруппаларини протомонголоид ва протоевропоид ирқлар деб аташ мумкин.

Немис олими Франц Вейденрайх Европа, Африка, Шарқий Осиё, Австралиянинг бир – биридан олис олис жойлашган минтақаларидаги баъзи замонавий ирқлар неандерталь одамларининг маҳаллий ирқларидан келиб чиққан деган фикрларни илгари сурган. Аммо, полицентризм назариясига қарши фикр билдирган Я. Я. Рогинский барча ирқлар бир турдан тарқалган деган фикрлар ҳам бўлиб, бу икки назариядан бирортаси ҳали ўз исботини топган эмас.

*Европоид ирқи.* Катта европоид ирқи дастлаб Жанубий – Ғарбий Осиё, Жанубий Европа ва Шимолий Африкада вужудга келган. Протоевропоидлар мана шу минтақадан дунёнинг турли томонларига кенг тарқалган бўлиб, бутун шимолий Европа, Африканинг Шимолий қисми, Ўрта ва олд Осиёнинг тоғ олди ва дашт минтақаларига қадар тарқалганлар. Европоид ирқларининг бу минтақаларга тарқалиши юқори палеолит ва ҳатто ундан кейинги замонларга ҳам қисман тўғри келади.

Европоидларга оид курил гуруппаси айрим олимларнинг назарияларига кўра европоидларнинг бу минтақага келиб қолган деган фикрларни илгари суришига сабаб бўлган. Аммо, изланишлар европоид катта ирқининг курил гуруппаси австролоидларга яқинлигини исботлаган. Иккинчи томондан полинезияликларни ҳам европоидлар жумласига киритиш ҳоллари бўлиб, бу уларнинг аجدодлари жанубий – шарқий йўналишда узоқ сафар

килганликлари (Ҳиндистон, Индонезия орқали Гавая, Самоа, Таити, Туамоту ороллариға), Полинезияни, жумладан Янги Зеландия ороллариғи эгаллаб олган деб ҳисоблашишади.

Бу ўринда энг аввало европоид ва негроид – австролоид ирқларинингумуман яхлит бўлганлиғини таъкидлаб ўтиш лозим. Ментона шахри (Франция) ва болалар (Италия) ғоридан (1906 йил) топилган юқори палеолитга мансуб қатламларданегроид характеридағи иккита скелетнинг (Грималди типи) топилганлиғи шундан дарак беради. Кейинчалик дастлабки иккита группа иккита катта ирққа бўлиниб кетган.

Бироқ, иккита катта ирқ типларининг ўртасида бир талай оралик ирқлар борки, буларни европоидлар ёки негроидлар жумласиға киритиш қийин. Ўрта ер денғизи, Шимолий – Шарқий африка ва жанубий Ҳиндистон минтақаларида бир талай оралик европоид – негроид (ёки негроид - европоид) гуруппалар негрлар билан европаликлар ўртасидағи тафовутни унитишға мажбур қилади. Эфиоплар европоид ва негроид ирқлари ўртасидағи контакт гуруппа ҳисобланади. Контакт гуруппалар яшайдиган яна бир минтақа Жанубий Ҳиндистон ва Шри Ланка ороли бўлиб ҳисобланади. Бу ерда дравидлар ва ўхшаш типларнинг вакиллари орасида комплекс ирқий белгиларни учратиш мумкин. Яъни, тери қоламининг буғдой ранг, ўртача жигар ранг тусда бўлиши, сочларининг қўнғироқ, бирмунча ингичка бўлиб, баданнинг учламчи жун қоламининг ўртача ривожланиши, пешонанинги бир оз қия ва анча кенг бўлиб, кўз усти равоқларининг яхши билиниб туриши, кўз косаларининг қиёсан пастрок туриши, ўртача ёки бирмунча кенгрок очилиб турадиган қўй кўзлар, юқори қовоқнинг бурмасизлиғи, қаншарининг паст бўлиб, бурун устининг тўри ёки сал ботиқ ҳамда бурун қанотларининг анча кенг бўлиши, лабларнинг бирмунча йўғон тортганлиғи, энгакнинг сал ёки ўртача туртиб чиқиб туриши, юзнинг анча чўзиб бўлиб, ёноқларнинг ўртача ривожланганлиғи, лекин бр оз прогнатизм (юқори жағнинг бир оз туртиб чиқиб туриши) борлиғи, бош анча чўзиқлилиғи (долихокефал бўлиши) бўйнинг ўртадан кўра тикрок, жуссанинги

мезо ёки долихоморф типдалиги каби белгилар Ҳиндистондаги баъзи гуруппаларни шарқий негроид – австролоид гуруппаларга яқинлаштириб кўяди.

Юқори палеолит даврига мансуб Гримальди, Кромоньон ва Комб – Капель (ориньяк одами) типдаги одамлар дастлабки ирқий белгиларни ташкил этган одамлар бўлиб ҳисобланади. Кромоньон одами типи бошқаларга караганда бирмунча кечроқ ривожланган. Шимолий Африканинг турли жойларидан топилган ва юқори палеолит даврига мансуб европоид типининг суяк қолдиқлари кромоньон типига ҳаммасидан кўра мосроқ келади. Юқори палеолит даврига оид топилмалардан ҳали кичик гуруҳларга оид белгиларни кўриш қийин. Неолит даврига оид топилмаларда эса қисман брахицефализациянинг кўп учраши кичик европоид ирқларга оид белгиларнинг ривожланишига сабаб бўлди.

Археологик ва антропологик маълумотларга кўра шимолий европоид ирқи тармоғи бирмунча кечроқ шаклланган.

#### *Ирқларнинг хусусиятлари ва тарқалиши. Аралаш ирқлар.*

Ирқларнинг қадимдан бошланган ва ҳозирда миқёсларда ёйилиб бораётган чатишув (метисация) жараёни ирқларга таъсир кўрсатаётган ижтимоий омиллардан бири бўлиб ҳисобланади. Америка, Осиё, Австралия, Африкада чатишган халқлар ва қабилалар ҳосил бўлганлигига талайгина мисоллар келтириш мумкин. Масалан, Бечуаналеддаги батухутсе қабиласи ўрта асрларда (IX – XII асрларда) бу минтақа билан денгиз савдоси орқали боғланган хитойликлар ва негр аёлларнинг авлодлари эканлиги ва бошқаларни келтириш мумкин. Мексика аҳолисининг 60 % зи, Колумбиянинг 40 % аҳолиси маҳаллий ҳиндулар ва европаликларнинг чатишувидан туғилган.

Катта ирқларнинг бир – бири билан тўқнашган минтақаларда узок метисация жараёни натижасида оралик гуруҳлар ҳосил бўлган. Мисол

тариқасида урал гуруҳларини айтиб ўтиш лозим (вакиллари манси ва хантилар) бу гуруҳ европоид ва монголоидларнинг чатишувидан вужудга келган. Лопарлар, самилар, марийлар ҳам шу гуруҳга яқин туради. Ирқий жиҳатдан олганда инсониятнинг ярмидан кўпроғи чатишиб кетган.

Ирқлар аралашishi натижасида белгиларнинг кўпчилиги оралик характерга эга бўлиб қолади. Вақт ўтиши билан эса, бу каби антропологик типларнинг барқарор гуруппалари ташкил топади. Бу гуруппалар аралаш ирқлар деб номланади. Аралаш ирқларга ўтиш жараёни ҳозирги кунда ҳам давом этмоқда ва замонавий дунёда Афроамерикаликлар бунга ёрқин мисол бўла олади.

Юқори палеолитдаёқ бошланиб тобора кучайиб бораётган метисация жараёни, сўнгги минг йилликларда оралик ирқлар сонини муттасил ошиб боришига ва инсоният ирқлари тана типларининг кўпроқ иккиламчи тартибда бир хил бўлиб қолишига олиб келмоқда. Шу билан бирга антропологик типларнинг масалан, арктик (эскимос), пигмей, австралия гуруппалари сингари узоқ муддат изоляция шароитларида қолиб келди ва бу уларга хос ирқий хусусиятларни кучайишига олиб келмоқда. Аммо, сўнгги беш юз йил мобайнида бу ирқлар ҳам метисация жараёнига тортилиб борди. Ҳозирги кунда ер юзида ирқчилар даъво қилганидек, “Тоза ирқ” умуман қолган эмас.

Ирқларнинг чатишиву қадимги даврларда ҳам содир бўлиб, неандерталлар замонидаёқ вужудга келганлигини археологик ва антропологик маълумотлар тасдиқлайди. Кармел (Фаластин) тоғидаги Схул ва Табун ғорларидан топиб ўрганилган неандерталь одамлари қолдиқлари шундай аралашув бўлганлигидан далолат беради. Бунда қадимги одамларга хос жисмоний типнинг анча хилма – хиллигини кўриш мумкин. Неандертал одамларнинг баъзилари замонавий типдаги тана тузилишига кириб келаётган одамлар гуруппалари билан ҳам чатишган бўлиши мумкин.

### **Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар**

1. Ирқларнинг шаклланишидаги асосий омилларни айтинг?
2. контакт ва чатишма ирқий гуруппалар қарор топиб боришини тушунтиринг?
3. Географик изоляция тушунчасини асосланг?
4. Ирқларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги назарияларни биласизми?
5. Я. Я. Рогинскийнинг ирқлар тўғрисидаги назариясини айтинг?
6. жанубий – ғарбий ва шимолий – шарқий гуруппа ирқлари тарихнинг қайси даврида шаклланди?
7. европоид ва негроид – австролоид катта ирқларини пайдо қилган дастлабки ирқ гуруппаларидан бири қайси?
8. континентал ёки шимолий тармоққа, Тинч океани (жанубий) ва америка тармоғига парчаланиб кетган дастлабки ирқ гуруппаи?
9. уралопоноид аралаш ирқи ҳақида нималарни биласиз?
10. Немис олими Франц Вейденрайх назариясини айтинг?
11. Европоид ирқига тавсиф беринг?
12. Монголоид ирқига тавсиф беринг?
13. Негроид ирқига тавсиф беринг?

### Адабиётлар

1. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990.
2. Алексеев В. П. Становление человечество. – М.: Наука, 1984.
3. Алексеев В. П. Историческая антропология: учеб. пособие. – М.: Высш школа 1979. – 216 с.
4. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества – М.: Наука, 1980. – 239 с.
5. Вишняцкий Л.Б. “Человек в лабиринте эволюции” - М. 2004
6. Нестурх М. Ф. Одамзод ирқлари. Қайта ишланган учинчи нашридан таржима. – Т.: ўқитувчи, 1976. – 112 б.
7. [http: // www. mirknig.com/;](http://www.mirknig.com/)
8. [http: // www.turklib.ru/;](http://www.turklib.ru/)
9. [http: // www.rsl.ru/;](http://www.rsl.ru/)
10. [http: // www.ziyonet.uz/.](http://www.ziyonet.uz/)

## Илк уруғ жамоаси (6 соат) 1- машғулот

### Режа:

*Уруғ жамоа тартибларининг вужудга келиши*

*Илк уруғ жамоасининг ўшизига хос хусусиятлари*

*Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши ва инсон ойкуменасининг кенгайиши.*

*Уруғ жамоа тартибларининг вужудга келиши*

Юқори паелолит даврининг бошланиши билан ибтидоий одамлар жамоаси хусусиятларида улкан ўзгаришлар содир бўлди. бу ўзгаришлар ишлаб чиқариш ва жамият ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлди. инсоннинг меҳнат қуроллари тайёрлаш техникасининг ўсиши, табиат кучларга қарши биргаликда курашиш, моддий неъматлар ишлаб чиқариш шартлари жамоа жипслиги мустаҳкамлашга хизмат қилди. Ибтидоий тўда структуравий тузилишига кўра инсонлар жамоасини даражасига ўсиб чиқа олмас эди.

Инсонларнинг янги жамоаси бир қанча ўзига хос хусусиятларга эга эди. Биринчидан, ўзидан олдинги ишлаб чиқарувчи кучларнинг паст даражадаги ривожланиш шартларидан янги инсонлар ташкилоти вужудга келди. Ижтимоий алоқалар эса, жамоанинг қизиқиш доиралари ва қон – қариндошлик алоқалари устида қурилган эди. Иккинчидан, жамоанинг стабил вакиллари қисми аёллар бўлиб, уларга авлодлар давомчиси ва хўжалик юритувчи куч сифатида қаралган. Учинчидан, ҳарам тартибларидаги никоҳ муносабатларининг доимий бўлмаслиги, болаларнинг отаси аниқ бўлмаслигидан авлодларни она томондан қон – қариндошчилик алоқаларини англашга ўтилди. Бу ўзгаришларнинг барчаси ибтидоий тўда жамосидан уруғ жамоасига ўтишни тезлаштирди.

Бир қатор олимлар фикрига кўра, дастлабки уруғчилик тартиблари филиация (лотинча – сўз бўлиб, *filius*, *filia* – ўғил ва қиз маъносини беради.

Қон – қариндошчиликни ота – оналарнинг бири томонидан англашинлиши) дан бошланган ва ота қон – қариндошчилик уруғидан ёки ҳам ота ва ҳам она уруғидан англашинилган. Аммо, бу фикр фанда ўз тасдиғини топган эмас. Бу фикрга қарши чиққан олимлардан биринчиси э. Тайлор бўлиб ҳисобланади. Релект қабилалар ҳаётини ўрганиган этнограф олимлар дастлабки вақтларда ибтидоий уруғчилик анъаналарига кўра қон – қариндошчилик она томондан англашинилганлигига оид кўплаб маълумотлар тўплаганлар.

Юқори палеолит даврида уруғчилик жамоасининг вужудга келишини археологик материаллар ҳам исботлайди. Ориньяк даври ёдгорликларида бир неча ўн, йрим ҳолларда юзлаб кв метрларга жайлашган инсонлар жамоаси манзилгоҳлари топилган. Ушбу ёдгорликлардан топилган инсон жамоаларига тегишли бўлган ибтидоий турар жойларни фақатгина мустаҳкам боғланган коллектив жамоаси кура олар эди. Европа ҳудудидан топилган Костенки ёдгорликлари (Костенки – I, Костенки - IV) дан топилган ибтидоий турар жойлар қурилиши этнографлар томонидан қайд этилган ирокезларнинг узун уйига ўхшаб кетади. Бу ерда топилган кўплаб археологик ашёлар уруғ жамоасида қон – қариндошчиликнинг она томонидан англашинилганлигини кўрсатади. Ориньяк ва салютре даврларига оид ёдгорликлар ҳисобланадиган бу ибтидоий инсонлар манзилгоҳидан топилган ва аёллар жинсий органлари бўрттириб ясалган кўпдан – кўп ҳайкалчалар фанда юқори палеолит венералари деб аталади. Дастлаб А. П. Ефименка ва ундан кейин кўпгина олимлар бу ҳолатни бошланғич она ибтидо култи дея баҳоладилар.

С. А. Токарев палеолит даври Венераларини она ибтидо култи эмас, балки, ўзида уруғ жамоаси ҳаётини мужассам этган уй, ўчоқ қўриқчиси маъносини англаган дейди. Иккинчи назария этнографик маълумотлар билан кўпроқ уйғун келади ва ҳақиқатга бир қадар яқинроқ деб ҳисобланади. Икки назариядан қайси бири ҳақиқат



бўлишидан қатъий назар уларнинг ҳар иккиси ҳам юқори палеолит даври жамиятида аёлларнинг мавқеи юқори даражада бўлганлигидан далолат беради.

Қариндошликнинг бир томонлама англашинилишидан ташқари илк уруғ жамоасининг асосий хусусиятларидан бири бу экзогамия (юнон тилидан олинган бўлиб – ехо ташқи ва gamos никоҳ маъносини билдиради. Ибтидоий никоҳ тартибларидан бири. Уруғ ичида никоҳ тартибларини чеклаш ва бошқа уруғ билан никоҳ муносабатларини ўрнатиш) бўлиб ҳисобланади. Олимларнинг фикрича экзогамиянинг қўлланилиши тўда жамоасини уруғ жамоасига айланишида муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Экзогамиянинг вужудга келиши хусусида кўплаб назария ва қарашлар мавжуд. Улардан биринчиси XIX асрнинг 60 – йилларида вужудга келган бўлиб, Мак – Леннанга тегишли бўлиб ҳисобланади. Айнан у фанга экзогамия тушунчасини киритган эди. У барча ибтидоий уруғ – қабилаларни экзогамия в эндогамия (никоҳ муносабатларининг бир уруғ ичида амалга оширилиш тартиби ёки паллали никоҳ) га бўлиб чиққан эди. Мак – Леннаннинг фикрича экзогамия ёввойилик даврида тўда эркакларининг аёлларни ўлдириши ва ўзларига хотин бошқа жамоалардан излашлари натижасида келиб чиққан.

Экзогамия институтининг келиб чиқиши хусусида, Бриффолт ва Б. Ф. Поршневлар овчи эркаклар ўз жамоасидаги аёлларни ташлаб овга чиқиб кетиши ва аёллари ташлаб кетилган бошқа жамоа аёлларига уйланиши натижасида келиб чиққан деган фикрларни берадилар.

Эмил Дюркгейм фикрича эса, эркакларнинг Дефлорация (лотинча – de - қўшилганжой, нуқсонни бартараф қилиш ва filios – ифбатлилиқ маъносини билдиради) ва Менструаль ҳолатларидан кўрқиб натижасида келиб чиққан дейди.

Л. Г. Морган экзогамиянинг вужудга келиши инсонлар орасида биологик нуқсон билан туғилиш ҳолатларини йўқотиш учун қон алмаштириш учун қилинган тadbир натижаси деган фикрни илгари суади ва бу энг тўғри назария бўлиб ҳисобланади. Фанда ҳам бу кейинроқ бўлсада ўз тасдиғини топган эди. Популяция (лотинча популус – сўзидан олинган бўлиб, ички никоҳ тартиблари амал қилинадиган инсонлар жамоасига айтилади) натижасида экзогамияга қараганда кўпроқ нуқсонли фарзандлар туғилиши қайд этилади. Аммо, Морган назариясига ҳам қарши фикрлар бўлиб, этнографик маълумотлар жумладан австралияликлар ҳаётида уруғ ичида никоҳнинг сақланиб қолингани, айрим ибтидоий халқларда қон – қариндошлар ичида никоҳни уруғ жамоаси албатта бўлиши лозим деган қарашларнинг мавжудлигини кўриш ҳам мумкин.

А. М. Золотарёв ва с. П. Токаревлар мустъе даври сўнггидан бошанган ва уруғчилик даврида авж олган ўзаро хўжалик алоқалари натижасида экзогамия вужудга келган деган фикрни илгари сурадилар. Ю. И. Семёнов фикрича эса, экзогамия уруғ ичида хўжалик ҳаётни тартибга солиш натижасида келиб чиққан. Тартибга солинмаган жинсий муносабатлар жанжалларга сабаб бўлиб, жамоани хўжалик ва ижтимоий ячейка сифатида заифлашиб қолишига сабаб бўлиган. Бу ҳолатдан ташвишга тушиб қолган жамоа аъзолари никоҳ муносабатларига чекловлар ўрната бошлаганлар ва охир – оқибат никоҳ муносабатлари уруғ ичида бутунлай чеклаб қўйилган.

Экзогамиянинг кўринишларидан бири дуал уруғ бўлиб, фанда тан олинган назарияга кўра, уруғлар орасидаги никоҳ муносабатлари ўзаро конфликтларни кучайтириши натижасида, бир уруғ эндогамия тартибида уруғни иккига бўлиниши орқали дуал уруғ шаклланган. Аҳоли сонининг ортиб бориши билан уруғ бир неча бўлақларга бўлиб, янги ташкил топган уруғлар ўзи ажралиб чиққан уруғ билан муносабатларини узмаган. Бу ҳолатни кузатган Л. Г. Морган уни фратрия (юнонча phratría – биродарлик маъносини беради. Бир уруғни сунъий равишда бўлинишидан ёки бир неча уруғнинг бирлашувида ташкил топган қабила. Қабила асосчиси икки

дастлабки уруғ хисобланади) атамаси билан атаган. Дуал уруғ қодиғи сифатида фратрия тартиблари кўплаб ибтидоий қабилалар ва халқларда мавжуд бўлган. Жумладан, Австралиянинг Ғарбий Виктория ҳудудида оқ ва қора қакаду, Янги Ирландиядаги (меланезияликлар) балиқчи бургут ва лочин, Бразилия ҳиндуларида Шарқ ва ғарб, Ирокез – Сенекаларда Айик ва кийик, селькупларда кедр ва бургут ва бошқаларни мисол тариқасида келтириб ўтиш мумкин. Айрим халқларда бошқа уруғларнинг икки уруғдан тарқалганликлари тўғрисида афсонавий қарашлар мавжуд бўлган. Масалан, сенека – ирокезларида, меланезияликларда, Об дарёси ҳавзасидаги угрларида кўришимиз мумкин.

Кўпгина цивилизациялашган халқлар хотирасида узоқ вақт ўзларининг дуал уруғ ташкилоти шаклида яшаганликлари сақланиб қолганлигини кўриш мумкин. Масалан қадимги Афиналикларнинг тўртта филаси, мидияликларнинг 6 та қабиласи, яҳудийларнинг 12 уруғи, ўғузларнинг 24 қабиласи, қадимги Миср ва Перунинг икки мамлакатга бўлиниши, Спарта, Рим ва Карфагенда 2 та подшонинг бўлиши в бошқаларни мисол қилиб келтириш мумкин. Худди шунга мос равишда қадимги халқларда икки дастлабки қаҳрамон, уруғ ёки халқнинг асосчисини ҳам кўриш мумкин. Масалан, римликларда Ромул ва Рем, арманларда Санасар ва Багдасар, бурятларда Эхирит ва Булагат, лезгинларда Гету – Шабан ва Баца – Каков ва бошқаларни мисол қилиш мумкин.

#### *Илк уруғ жамоасининг ўшзига хос хусусиятлари*

Илк уруғ жамоаси хўжалик нуқтаи – назаридан паст даражада ривожланган овчилар, балиқчилар ва термачилардан иборат бўлганлиги билан характерланади. Шунга мос равишда ижтимоий тартибларнинг ҳам примитив шакллари мавжуд эди. Аммо, бу кучсиз, етарли даражада тараққий этмаган хўжалик шакли ва ижтимоий муносабатлар 25 – 30 минг йиллар давомида такомиллашиб, ҳозирги кунда турли – туман ишлаб чиқариш шакллари вужудга келтирди.

Илк уруғчилик давридаёқ меҳнат қуролларининг ривожланиши 3 – 4 баробар ривожланди ва унинг турлари кўпайди. Ўқ – ёйнинг кашф этилиши инсоният тарихида айниқса муҳим аҳамиятга эга бўлди. дунёнинг айрим минтакаларида ибтидоий уруғчилик тартиблари асосида яшаган халқлар ўқ – ёйни билмаганлар улар унинг ўрнини босувчи бошқа қуролдан фойдаланганлар. Жанубий Америка, Океания, Жанубий – Шарқий Осиёдаги айрим халқлар ўқ – ёйни билмган ҳолда пуфлаб отиладиган труба (Осиё халқларида сарбакан деб номланган) дан фойдаланганлар.

Илк уруғчилик даври ҳисобланган сўнгги палеолит ва мезолит давларида ишлаб чиқаришда итларнинг хонакилаштирилиши, дастлабки сув транспорти қайиқларнинг пайдо бўлиши, балиқчиликда тўр ва қармоқлардан фойдаланишнинг бошланиши, денгиз жониворларини овлашнинг бошланиши (гарпунлардан фойдаланишнинг бошланиши) қабилар билан характерланади.

Овчиликнинг хусусиятлари ҳам ўзгарди. Ҳайдаб келиб ов қилиш музлик даври тугаши билан йўқолиб борди. Чунки, пода бўлиб яшайдиган йирик ҳайвонлар ўрнини майда, ҳаракатчан ва пода бўлиб яшамайдиган ҳайвонлар эгаллай бошлади. Натижада якка овчининг уруғ жамоасида аҳамияти ортиб борди. Айниқса, ўқ – ёйнинг кашф этилиши бу жараёни тезлаштирди. Аммо, шуни унитмаслик керакки уруғчилик тартибларида якка овчилик ҳайдаб ов қилишни бутунлай сиқиб чиқара олмас эди. Овнинг бу усули кўпинча хўжалик ҳаётга ёшларни тарбиялаш вазифасини ўтаган. Мавсумий жараёнларда ва озиқ – овқат захирасини яратишда барибир ҳайдаб ов қилишнинг аҳамияти юқорилигича қолаверган. Ҳайдаб ов қилиш тартиблари такомиллашиб, унда овни ташкиллаштирувчилар, ҳайвонларни ҳайдаб келувчилар, овчилар, ўлжани ташиб кетувчилар каби қатор функцияларни бажарувчи мураккат тартиблари вужудга келди. Ибтидоий тўда даврида жинсга қараб меҳнат тақсимооти қилинган бўлс, уруғчилик даврида бу

система янада такомиллашиб, уруғ ичида жинсдан ташқари ёшга қараб меҳнат тақсимоти тартиби ҳам шаклланди.

Уруғ жамоасида одатда эркаклар овчи, балиқчи бўлган бўлса, аёллар термачи ва ўчоқ эга бўлиб қолдилар. Болалар ва кексаларнинг меҳнатга лаёқатлилири эса уларга менат жараёнида ёрдамчи бўлиб қолдилар. Меҳнатнинг бундай тақсимланиши уруғ жамоасида барчани бир мақса йўлида бирлаштирган эди.

Уруғнинг яшаб қолиши эндиликда инсонлар жамоасини табиий шароитларга янада кўпроқ мослашишларини талаб қилди. Шимол минтақаларида яшовчи халқлар ҳаётида овчилик муҳим аҳамиятга эга бўлиб, уларда термачилик анъаналари унчалик даражада тараққий этмаган. Субтропик ва тропик минтақаларда эса овчилик ва термачилик бир хил даврга эга бўлганлигини кўриш мумкин. Шимолда меҳнат қуролларининг деярли барчасини тошдан тайёрлаган бўлсалар, тропик ва субтропик минтақаларда дарахт шохлари ва бамбуклардан тайёрлаш узоқ вақтларгача муҳим аҳамиятга эга эди. Шимолда турар жойлар қуриш ва уни узоқ муддат мустаҳкамлигини таъминлашга қаратилган вазифалар бажарилган бўлса, жанубда ибтидоий одамлар узоқ вақт турар – жойга эҳтиёж сезмадилар.

Замонавий қиёфадаги инсоннинг вужудга келиши ва илк уруғчилик тартиблари сақланиб қолingan релект қабилалар ҳаётини ўрганиш орқали биз сўнгги палеолит даври ва мезолит давридаги хўжалик ва ижтимоий тартиблар ҳақида хулосаларга эга бўламиз. Сўнгги палеолит даври ва мезолит даври босқичида яшаётган релект қабилалар Тасмания ва Австралиянинг ибтидоий халқлари, Филиппиндаги аэталар, Малаккадаги семанглар ва сеновларнинг бир қисми, андаман оролларидаги ўрмонларда яшовчи андаманликлар, Шри ланкадаги веддалар, Калахари саҳросидаги бушменлар, эскимосларнинг бир қисми, Жанубий Америкадаги оловли ерликлар ва Амазонка ўрмонларидаги қабилаларнинг айримлари сўнгги палеолит ва мезолит даври тараққиёт даражасида қолиб кетган архаик қабилалар бўлиб ҳисобланади.

Ушбу қабилалар ҳаётини ўрганиш орқали илк уруғчилик тартиблари, уларнинг вужудга келиш шартлари, уруғнинг хўжалик ҳаёти, ижтимоий муносабатлар, ижтимоий тартибларнинг вужудга келиш сабабалари каби катор масалаларга жавоб олишимиз мумкин бўлиб ҳисобланади.

*Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши ва инсон ойкуменасининг кенгайиши.*

Ҳозирги қиёфадаги инсоннинг вужудга келиши билан юқори палеолит даври тош қуроллари техникаси тараққиётининг сўнги босқичи бошланди. Бу эса, инсон жамоаларнинг сони ва аҳолининг кўпайиши, ишлаб чиқаришнинг тараққий этишига ва энг асосийси инсон ойкуменасининг кенгайишига сабаб бўлди. юқори палеолит ойкуменаси илк ва ўрта палеолит даври ойкуменасидан ёдгорликларнинг сони ва ҳудуди бўйича бир неча ўн маротаба устунроқдир.

Мустье даври учун хос бўлган дисксимон нуклеуслар, пластиналар кўпол ва аниқ формаган эга эмас эди. Уларнинг узунлиги қалинлиги бир хилда бўлмаган. Сўнгги палеолит даври платиналари призматик нуклеслар деб аталади. Бу тош қуроллар аниқ шаклга эга ва узунлиги билан эни ўзаро мутаносиб келишига ҳаракт қилинганлиги билан характерланади. Бу платиналар ён томонидан ва охиридан ретуш бериш йўли билан тайёрланиб, узинчоқ санчқилар, бигиз ва жуволдизлар, куракча ва қирғичлар, пичоқсимон пластиналар тайёрлаганлар. Бу меҳнат қуролларининг аниқ формаси, ўлчамлари мавжудлиги илк уруғ жамоаси даври меҳнат қуроллари учун хос хусусият бўлиб ҳисобланади. Бир неча қисмдан тайёрладиган қуролларда ёғоч ва суяклардан кенг миқёсда қўлланилганлигини кўришимиш мумкин. Ёғоч ва унинг пўстлоғи, тошдан иборат меҳнат қуроллари, найза, қўл болтаси қабилар такомиллашиб борди. Буларнинг барчаси овда жониворларни осон ва тез ўлдирилишини таъминларди.

Юқори палеолит даври учун турар – жойлар узоқ вақт бир ерда яшаш имконини берганлиги билан характерланади. Ўрганилган турар жойлар бир

неча ўн йилликлар инсонлар муқим яшаганлигини исботлайди. Франция, Чехия, Словакия, Россия ҳудудларидан топилган ёдгорликлар бунга яққол мисол бўла олади. Бу ерларда топилган турар жойларни бир неча ўн йилликларда мавжуд бўлиб турганлигига минглаб овланган жониворлар отлар, бизонлар, мамонтлар суякларига қараб ҳулоса қилинган.

Сўнгги музлаш даврининг ҳам юқори палеолит даврига тўғри келиши ва бу музлашнинг кескин континентал хусусиятга эга бўлганлиги боис ибтидоий одамлар турар жойларида ҳайвонларнинг териларидан иситиш мақсадида фойдаланиши ва кийим – кечаклар тайёрлашнинг ривожланишига сабаб бўлганлигини кўриш мумкин. Тоғли минтақаларда юқори палеолит даврида ғорларни ўзлаштириш янада авж олди. Эндиликда одамлар ғорларнинг ички қисмларини ҳам ўзлаштирганликларини кўриш мумкин. Испания, Франция, Швеция, Австрия, Болқон ярим ороли, Қрим, Ўрта Осиё ҳудудларида кўплаб ғор манзилгоҳлар топиб ўрганилган.

Текистлик минтақаларидаги ибтидоий турар – жойлар етарли даражада кенг қурилиб, жамоага мўлжалланганлиги яққол кўриниб туради. Бундай турар жойлар бир нечта ўчоқларга эга бўлиб, узунлиги 35 м, кенглиги 15 метргача етади. Бу турар жойларнинг қовурғаси сифатида йирик ҳайвонларнинг суяклари хизмат қилган. Усти эса, шох – шаба ва ов қилинган ҳайвонларнинг терилари билан ёпилган. Шу билан бир қаторда ярим ертўла турар – жойлар ҳам тайёрланиб, уларнинг майдони 200 м<sup>2</sup> гача етган. Бундай уйларнинг тепа қисмида тутун чиқиб турадиган ва ҳаво алмашинадиган бир неча туйниклар қўйиш шарт бўлган. Юқори плеолит даври одмлар ўзларини об – ҳаво ноқулайликларидан яхши ҳимоя қила олганлар ва узоқ вақт бир ерда ўтроқ яшай бошлаганлар. Бу даврга оид турар – жойларни қуриш учун катта куч сарфланмаган бўлиб, узоқ вақт фойдаланиш имконини берган. Аммо, инсон уйини тарк этганда у совуқ ва иссиқдан, ёмғир ва қордан ҳимояланган бўлиши лозим бўлиб, турар – жойларда ингна, бигиз, жуводизларнинг кўплаб топилиши кийим – кечак тайёрлаш даражасини

кўрсатиб беради. Тикиш кўпол бўлиб, ип сифатида ҳайвонларнинг ичаклари, ўсимликларнинг пўстлогидан тайёрланган.

Турар жойлар тўғрисидаги юқоридаги фикрлар асосан Европа минтақаси учун хосдир. Ибтидоий одамлар ўтроқлиги бир ҳудуддаги ҳайвонлар подаларини тугагунча ёки уларнинг кўчиб кетгунича бўлиб, кейин яна янги манзилгоҳ изланган. Бу кўпинча ҳайвонларнинг мавсумий кўчишлари билан ҳам боғлиқ бўлган. Ғарбий сибирнинг жанубий ҳудудларидан ярим кўчманчи ибтидоий одамларнинг икки лагери топилган.

Юқори палеолитнинг бошланиш нуктси сифатида олимлар 40 – 35 минг йилликларни кўрсатадилар. Унинг тугаши хусусида эса, олимлар яқдил фикрга эга эмаслар. Бир гуруҳ олимлар ўқ – ёйнинг кашф этилиши билан мезолит даври бошланган деса, иккинчи гуруҳ олимлар микролитлардан меҳнат қуроллари тайёрлай бошланиши билан деган фикрни илгари суради. Учинчи бир гуруҳ эса, тўртламчи давр фаунасидаги ўзгаришлар, йирик ҳайвонларнинг йўқолиб кетиши, алиқчилик ролининг ортиб бориши, қисқа муддатли турар жой лагерларининг вужудга келиши давларидан деб ҳисоблайди.

Аммо, шуни унитмаслик керакки, йирик ҳайвонларнинг қирилиб кетиши, микролитлардан тайёрланадиган меҳнат қуролларига эҳтиёжни оширди. Бу эса. Майда жониворлар ва қушларни овлаш имконини берди. Майда жониворларни овлаш инсондан чаққонлик, қунтни талаб қилди. Натижада ўқ – ёй пайдо бўлди. мезолит даври турар жойлари юқори палеолит даврига қараганда муқим аҳамиятга эга бўлмаган. Буларнинг барчаси бундан 12 – 10 минг йиллар олдин содир бўлди.

Европа тарихий адабиётларида ибтидоий даврни археологик давраштириш муҳим аҳамиятга эга. Юқори палеолит ҳам бир неча давларга бўлинган. Ориньяк, Салютре ва Мадлен. Буларнинг барчаси Францияда илк бора топилган шу номдаги шағарчалар номидан олинган. Салютре даври бошқа давлардан тош қуролларнинг икки томонлама ишланганлиги, ретуш бериш қуролнинг чиройли ва аниқ шаклга эга



бўлишига аҳамият берилган. Ориньяк даврига эса юқори палеолит даври курулларини тайёрлаш техникаси характерли хусусиятлари сезилиб туради.

Мадлен даври учун эса, тош куруллар билан биргаликда суяк индустрияси характерли хусусият ҳисобланади. Бу каби локал аҳамиятга эга бўлган маданиятларни юқори палеолит даврида Европа ҳудудларида ўнлаб келтириб ўтиш мумкин. Аммо, бир биридан фарқланиш жиҳатидан юқорида тилга олинган учта маданият бошқаларидан фарқ қилади. Европадаги юқори палеолит ёдгорликларини бошқа минтақадаги ёдгорликлардан кўра яхшироқ шарҳлаш мумкин.

Осиёнинг шимолий қисмида юқори палеолит даври ёдгорликлари камроқ учрайди. Бу ерда бизга асосан Мальта ва Бурети ёдгорликлари (Ангара дарёси ва унинг Оқ деб номланувчи ирмоғи) маълум. Ёдгорликларни М. М. Герасимов ва А. П. Окладниковлар ўрганишган. Ёдгорликлар бир – биридан 20 км масофада жойлашган. Ертўла шклидаги турар – жой суяк инвентарларга мўл, ҳайкалчалар, айниқса аёл ҳаёкалчалар суякдан тайёрланган. Шунингдек, тош куруллар тайёрлаш техникаси Европадан топилган ёдгорликларга жуда ўхшаш. Шунга қараб, А. П. Окладников шарққа ҳайвонлар ортидан Европалик овчилар борган деган фаразни илгари сурган. Шунинг ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, мальта ёдгорлигидан топилган аёллар статуэткаларидан бирида монголоид ирқи яққол ўз ифодасини топган. Шунга қарамай мальта ва берут ёдгорликлари ўзига хос локал аҳамиятга эга бўлиб, Шимолий Осиёнинг бир еридан бунга мос келувчи ёдгорликлар топилмаган. Бошқа ёдгорликлардан суяк индустрияси топилмаган, тош куруллар тайёрлаш техникаси архаик характерга эга.

Шарқий Осиё ва айниқса унинг шимолида микролитлар техникаси Европадан 20 минг йил олдин келганлиги ёдгорликлар мисолида ўрганилган. Африка қитъаси ҳам юқори палеолит даврида локал аҳамиятга эга бўлган минтақалардан бири саналади. Африка шимолида ўрта палеолит даврига хос хусусиятлар сақланиб қолинади. юқори палеолит даври куруллари ва ўрта

палеолит даври қуроллари ўртасида унчалик фарқ кўзга ташланмайди. Африканинг бошқа минтақаларида ҳам локал маданиятлар мавжуд бўлиб, улар ҳали системага солинмаганлиги сабабли, африканинг марказий ва жанубий қисмларида юқори палеолит даврини системалаштириш келажакдаги вазифалардан бири бўлиб ҳисобланади.

Америка қитъасидаги аҳолининг автохтон шаклланганлигини исботлашга уринишлар XIX асрда содир бўлиб, XX аср бошларидагина Америкага Осиёдан ибтидоий овчилар кўчиб келганлигини исботловчи далиллар топила бошланди. Дастлаб, одамлар Америкага Тинч океани орқали Жанубий – Шарқий Осиёдан кўчиб келган деган қарашларни Пол Рив илгари сурди. У Жанубий америка ҳиндулари ва Жанубий – Шарқий Осиё ва океания халқлари тили ва моддий маданиятидаги айрим ўхшаш жиҳатларга қараб шундай хулосага келади. Аммо, бу фикр фан оламида тан олинмади. Чунки Америкага океан орқали йўл Европадан ҳам бор бўлиб, 1960 йил “Замонавий антропология” журнали саҳифаларида Европа, англия, ирландия, исландия, Гренландия орқали ибтидоий одамларнинг америкага бориш назарияси илгари сурилади. Бундан ташқари Африка ва марказий Америкадаги илк давлатлар ва халқлар маданиятини ўзаро яқин деб, афсонавий Атлантида бу икки қитъа ўртасидаги қуруқлик кўприги бўлганлиги хусусидаги назария ҳам қўллаб - қувватланмади. Беринг бўғози орқали Америкага одамларнинг кириб бориши бундан 25 – 20 минг йиллар олдин содир бўлди. геологик ва палеогеографик маълумотлар бу даврларда Осиё ва Америка қуруқлик йўли билан боғланганлигини исботлайди.

Австралияга эса, ибтидоий одамлар олимларнинг фикрича зонд архипелаги атоллларида мавжуд бўлган қуруқлик йўли орқали кириб борганлар. Бу тахминан 40 минг йиллар илгари содир бўлган. Австралиядан топиб ўрганилган ёдгорликлар 40 – 35 минг йилликларга хос бўлса, янги гвинеядаги ёдгорликлар 25 минг йилликларга хосдир.

Мезолит даврида хўжалик ва моддий маданият маълум бир даражада ўзгарди. Мезолит бошланиши билан геологик жиҳатдан плейстоцен даврни тугаб, Голоцен даври бошланди. Бу музлик даврининг тугалланганлигини англатар эди. Шунингдек, иқлимий ўзгаришлар фауна ва флора дунёсида ҳам ўзгаришларга сабаб бўлди. ҳатто, музлик даврини бошдан кечирмаган Африка ва Австралияда ҳам. Овчиликда қатор ўзгаришлар содир бўлиб, найза ирғитгич, ўқ – ёй дан фойдаланиш билан қопқон, пойлаб ов қилиш каби усуллар вужудга келди. Мезолит даврида (айрим минтақаларда сўнгги палеолит даврида) овчиликда итлардан фойдаланиш бошланди. Денгиз жониворларини овлаш ривожланди. Термачиликда ерковлагич, куракчалардан кенг фойдаланила бошланди.

Микролитлардан фойдаланиш тош қуролларнинг оғирлигини камайтирди. Микролитлар одатда 1 – 2 см узунликда бўлиб, кремний, агат, обсидиан ва бошқалардан тайёрланган. Уларнинг формаси ромб, учбурчак, трапеция шаклларига эга бўлган. Улар камон учлари ёки ёғоч учларига ўрнатилган кескич ўрнида фойдаланилган. Бундай микролитлар юқори палеолт давридаёқ маълум бўлсада, улар мезолит даврида кенг оммалашган.

Мезолит даври ибтидоий уруғ аъзолари минтақа хусусиятига кўра мавсумий кўчманчи ёки дайди овчилик хўжалиги билан шуғулланганлар. Дарё ва денгиз бўйида яшовчилар эса, балиқчилик, денгиз жониворларини овлаш ва термачилик хўжалиги билан шуғулланиш натижасида ўтроқ ҳаёт кечирганлар.

Ғарбий Европада мезолит даври маданиятлари азийл, тарденуа, лингбилар бўлса, Шарқий Европада Свидер маданияти, Яқин Шарқда Кебара, Жанубий – Шарқий Осиёда хоабин маданиятлари мисолида ўрганилган. Австралияда мезолит даври маданиятлари тартанга, пирри ва бондилар ретушли тош қуроллар, болталар, чўқморлар, пичоқлар, баргсимон кескичлар, куракчалар, бигизлар ва бошқа меҳнат қуроллари топилганлигини кўриш мумкин.

Озиқ – овқат қидириб австралияликлар кўчиб юришлари баробарида ўзларига вақтинчалик уйлар қапаолар ва шамолпаналар қуриб оладилар. Айрим жойларда мавсумий кўчманчи турмуш тарзидаги аборигенлар турар жойлар барпо этишган. Уларнинг катталиги 120 кв м ни ташкил этган. Австралия саҳроларида кечаси ҳаво ҳарорати 0 градусдан тушиб кетади. Улар совуқдан ҳимояланиш мақсадида опоссум ва кенгуру териларидан кийим тикиб оладилар. Аммо, бу барча ерда ҳам бўлмай, айрим аборигенлар совуқдан ҳимояланиш учун баданига ёғ ва охра аралаштирилган ёғ суртиш билан ҳимояланган. Совуқдан ҳимояланишнинг асосий васитаси олов бўлган. Оловда овланган ҳайвонларнинг гўшти қовурилган, қуйдирлгандимланган аборигенлар ҳали қайнатишни билмаганлар.

Мезолит даври ибтидоий жамоаларининг денгиз бўйи қирғоқларида яшовчилари Ғарбий Европа ва Болтиқ денгизи бўйи учун Маглемоза маданияти мисолида ўрганилган. Японияда дземон, Шимолий Африкада Капси маданиятлари ўрганилган. Худди шунингдек, Шарқий Сибир ва жанубий Американинг энг жанубий нуқтасидаги Оловли ерликлар яганлар ва алакалуфлар маданияти ҳам мезолит даври учун хос релект маданиятлар бўлиб ҳисобланади.

Яганлар ва алакалуфлар балиқ овлаш, молюска ва қисқичбақалар териш, денгиз жониворлари ва қушларни овлаш, яганларнинг бир қисми гуанако қушини овлаш билан шуғулланганлар. Овчиликдаги асосий қурол бу найза ва гарпунлар бўлиб ҳисобланади. Ўқ – ёй учлари тош ва суяклардан тайёрланган. Бола қуроли авжуд бўлган. Овда итлардан фойдаланилган. Пичоқлар, куракчалар, қирғичлар, бигизлар денгиз чиғоноқларидан тайёрланган, тошдан камроқ фойдаланилган. Қайиқлар одатда 6 м узунликда ва шох – шабалардан тўқилган. Қайиқлар оғир меҳнатни талаб қилсада узок вақт фойдаланиш имконини бермаган. Уйлар дарахт шохларидан қурилиб, қишда тепаси тюлен терилари билан ёзда шох – шабалар билан ёпилган. Уйлар йирик бўлмай, жамоага тегишли бинолар йирик ҳажмга эга бўлган.

Кийим сифатида калта, тугма қадалмайдиган тюлен терисидан тикилган плаш кийилган. Гўшти қовуриш, куйдириш, йўли билан пиширганлар. Аммо, қайнатиш усулини ҳам билаганлар. Улар чиғаноқ идишларга қайнаган тошларни навбатма – навбат ташлаб суюқ овқатлар пишира олганлар. Турар жойлар яқинида денгиз чиғаноқларининг кўплаб топилиши фанда кеккемединг (данияликлар тилида ошхона уюмлари) атамасининг вужудга келишини таъминлаган.

### **Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар**

1. Уруғ жамоа тартибларининг вужудга келиши
2. Филиация тартибини тушунтиринг?
3. Экзогамия ва эндогамияни тушунтиринг?
4. Гуруҳли, никоҳ, Фратрия ҳақида нималарни биласиз?
5. Ориньяк ва сальютре ёдгорликларида топилган аёлларнинг жинсий аъзоларининг бўртиб чиққан ҳолда тасвирланиши сабабларини тушунтиринг?
6. Экзогамиянинг вужудга келиши билан боғлиқ олимларнинг қарашлари ва назарияларини айтинг?
7. уруғчилик таврида хўжалик соҳаларининг тараққиётни тушунтиринг?
8. уруғчилик даврида ўлим ҳолатларининг камайишига сабабалар?
9. уруғчилик даври меҳнат қуроллари тайёрлаш техникаси ҳақида гапиринг?
10. сунъий турар жойлар ҳақида нималарни биласиз?
11. ўқ – ёйнинг пайдо бўлиши ҳақида гапиринг?
12. Пол Ривнинг илмий назарияси ҳақида гапиринг?

### **Адабиётлар**

1. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990.
11. Алексеев В. П. Становление человечество. – М.: Наука, 1984.

12. Алексеев В. П. Историческая антропология: учеб. пособие. – М.: Высш школа 1979. – 216 с.
13. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества – М.: Наука, 1980. – 239 с.
14. Вишняцкий Л.Б. “Человек в лабиринте эволюции” - М. 2004
15. Нестурх М. Ф. Одамзод ирқлари. Қайта ишланган учинчи нашридан таржима. – Т.: ўқитувчи, 1976. – 112 б.
16. [http: // www. mirknig.com/;](http://www.mirknig.com/)
17. [http: // www.turklib.ru/;](http://www.turklib.ru/)
18. [http: // www.rsl.ru/;](http://www.rsl.ru/)
19. [http: // www.ziyonet.uz/.](http://www.ziyonet.uz/)

### **Илк уруғ жамоаси (6 соат) 2- машғулот**

#### **Режа:**

- 1.Илк уруғ жамоасида ижтимоий – иқтисодий муносабатлар.*
- 2.Аҳоли нуфузининг ортиб бориши ва унинг такрорий ишлаб чиқариш қобилияти*
- 3.Илк уруғ жамоасида ёш гуруҳлари ташилотлари .*
- 4.Илк уруғ жамоасида Оила ва никоҳ*

*Илк уруғ жамоасида ижтимоий – иқтисодий муносабатлар*

Илк уруғ жамоасида ижтимоий – иқтисодий муносабатларни таҳлил қилиш катта қийинчиликларни енгиб ўтишни талаб қилади. Ижтимоий –

иқтисодий муносабатларни таҳлил этишда кўпроқ этнографик маълумотлардан фойдаланилади. Шунингдек, мезолит даврида иқлим, табиатдаги ўзгаришлар аҳолини ҳаракатчан бўлишга мажбур этди. Бу эса уруғ жамоасининг ичидаги муносабатларни тўла ёритиш имконини бермайди.

Илк уруғ жамоаси даврида одамлар коллектив меҳнат фаолиятидан чиқиб кета олмас эди. Иккинчи томондан коллектив ҳамкорликда ҳам ҳар доим етарли даражада озиқ – овқат маҳсулотлари топиш имконияга эга эмасди. Мамон ёки жунли каркидон каби йирик жониворларни овлаш (юқори палеолит даврида музлик ва унга туташ минтақаларда) отлар, хўкизлар, кийикларни ҳайдаб ов қилиш мезолит даврида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмади. Балиқ овлаш, уй – жой қуриш буларнинг барчаси жамоанинг биргаликда меҳнат қилишини талаб қилар эди.

Овчилик орқали топилган овқат жамоани йил бўйи етарли даражада таъминлай олиши мумкин эмасди. Шу сабабли, жамоада овчилик билан термачилик, сув ҳавзаларига яқин ерларда балиқчилик билан ҳам шуғулланилган.

Жамоага қарайдиган мулк бу уруғ жойлашган ва у тирикчилик воситаларини топадиган ер бўлган. Бу ерда яшаган ов жониворлари, термачилик маҳсулотлари, балиқчилик қилинадиган сув ҳавзаси жамоаники ҳисобланган. Австралия аборигенлари, яганларда ва бошқа тараққиёт даражаси уларга тенг қабилаларда шундай тартиблар мавжуд. Айрим қабилалар масалан алакалуфлар, (оловли ер), эскимосларнинг бир қисми, хадза (шрқий Африка) ларда ҳатто, жамоанинг умумий ер майдони ҳам бўлмаган. Аммо, бу билан илк уруғчилик даврида жамоанинг ер майдони чегаралари бўлмаган деган хулосага келмаслик лозим. Чунки, бундай ҳолт иқлимий шароити экстремал бўлган ҳудудларда кузатилади.

Илк уруғ жамоасида ов қилинган жониворлар, қайиқлар, уй олов жамоанинг умумий мулки эканлигини кўриш мумкин. Этнографик маълумотлар илк уруғ жамоасида шахсий мулк бу кийим – кечаклар, безаклар, меҳнат қуроллари эканлигини кўрсатади. Бу ашёлар унинг эгаси вафот этгач ё яқинларига берилган ёки майит билан қабрга қўйилган. Шахсий мулкни майит билан қабрга қўйишни Сибирдаги Сунгир манзилгоҳи мисолида кўриш мумкин. Иккинчи бир томондан Австралия аборигенлари, яганлар, алакалуфлар, бушменларда бир кишининг истаган мулкни иккинчи бири сўроқсиз олиши мумкин бўлган. Бу эса илк уруғ жамоаси даврида шахсий мулкнинг барқарор эмаслигини кўрсатади.

Ов маҳсулоти ёки бошқа егуликларга ҳам жамоавий маҳсулот сифатида қаралган. Агар овчининг якка ўзи ов қилган бўлса ҳам маҳсулот жамоанинг мулки бўлган. Маҳсулот тақсимоотида овнинг ўзи бошқалардан ортиқ нарса олиши мумкин бўлмаган. Аборигенларнинг айрим қабилаларида кенгуруни ўлдирган овчининг ўлжага умуман ҳаққи бўлмаган. Бушменларда (XVIII асрга оид этнографик манбаларда) жамоанинг ҳар бир аъзоси ўлжа овлаган истаган бирининг ўлжасига шерик бўлиши мумкин бўлган.

Канада эскимосларини тадқиқ этган К. Расмунсен овчининг ўлжадан ҳатто ўз улуши бўлмаслиги мумкинлигини ёзиб қолдирган. Ч. Дарвин оловли ерликлар ҳудудига “Бигл” кемасида келганда у маҳаллий аҳолига мато парчасини совға қилади. Улар эса, матони барчалари бирдек йиртиб тақсимлаб оладилар.

Уруғ жамоаси ов, термачилик, балиқчилик маҳсулотларини тенг тақсимланиши назаорат қилган. Жамоада кимдир тўқ ва кимнингдир оч қолишига йўл қўйилмаган. Оғир шароитларда илк уруғ жамоасида инфантицид (лотинчадан *infans* – бола ва *caedes* - ўлдириш) ҳолатлари кузатилади. Аборигенлар, эскимосларда шундай ҳолатлар кузатилганлигини этнографик маълумотлар тасдиқлайди. Бундай



ҳолатларга йўл қўймаслик учун уруғ жамоаси ортиқча маҳсулот тўплашга ҳаракат қилади ва натижада мол айрбошлашнинг вужудга келишига имкон яратади. Бу ўз навбатида меҳнат тақсимотини ҳам келтириб чиқаради.

Мол айрбошлалаш дастлаб уруғлараро биргаликда амалга оширилган. Турли уруғлар бир – бирларига ўзлари яшаб турган ернинг ўзига хос маҳсулотларини берганлар. Маслан, тошларнинг махсус турлари, дарахтлар, чиғаноқлар, охра, қаҳрабо айрбошлаш эквиваленти бўлган. Жамоалар орасида айрбошлаш юқори палеолит давридаёқ кўзга ташланади. Кавказ обсидиани Сибирдан, Болтиқбўйи қаҳрабоси рус текистликларидан, денгиз чиғаноқлари Европанинг марказий қисмларидан топилиши бунга далил бўла олади.

Мезолит даврида эса, тайёр маҳсулотлар билан ҳам айрбошлаш кузатилади. Аборигенларда меҳнат қуроллари, безак буюмлари билан айрбошлаш сақланиб қолинган. Алмашинув совғалар билан ҳам амалга оширилган. Кейинчалик айрбошлашнинг ўзига хос анъаналари, тантаналари вужудга келганлигини улар зиёфатлар билан ўтганлигини кўриш мумкин.

Дастлабки даврларда айрбошлаш оддий ҳодиса бўлиб бир томон ўзининг маҳсулотларини қўйиб иккинчи томоннинг улар ўрнига таклиф этадиган нарсаларини кутган агар, ҳар икки томон айрбошлашдан қониқса ерга қўйилган буюмлар олиб кетила бошлаган. Қайси бир томонни қониқтирмаса шу томон буюмларни ердан олмай турган ва қўшимча маҳсулот қўйилгандан кейин олинган.

Аҳоли нуфузининг ортиб бориши ва унинг такрорий ишлаб чиқариш қобиляти

Хўжаликнинг содда тузилиши, ижтимоий муносабатларнинг примитив шакллари, кундалик машаққатли меҳнат, инсон ҳаётининг доимий хавф – хатарда эканлиги илк уруғ жамоаси даврида аҳоли сонининг кескин ошиб кетиш имконини бермас эди. Жамоани озиқ – овқат билан таъминлаш учун уруғда етарли даражада вояга етган эркеклар бўлиши лозим эди. Доимо ҳам бунга эришиб бўлмасди. Илк уруғ жамоасида дастлабки даврларда 25 – 30 киши яшаган деган тахминлар устунлик қилади.

В. А. Шнирельманнинг фикрига кўра, жамоанинг кичик бўлишига табиий кучлар ва ижтимоий – маданий механизмлар сабаб бўлган. Узоқ вақт очарчилик уруғ жамоасини сонини қисқартиришга сабаб бўлган. Бу ҳол айниқса аёллар, кексалар ва болалар орасида кўпроқ кузатилади. Иккинчи бир ҳолатда эса, қизларнинг эрта турмуш қуриши, травмалар, аёлларнинг оғир меҳнати, жинсларнинг номутаносиблиги натижасида қизларнинг туғриқ вақтида вафот этиши, туғилган болаларнинг кўплаб ўлими, ёшларнинг уйланмаганлиги ва кексаларнинг кўп хотинликлари илк уруғ жамоасида ўлим ҳолатларининг кўп бўлиб, уруғнинг кичик гуруҳлардан иборат бўлишини таъминлаган.

Туғилишнинг камайишига турли диний қарашлар ҳам сабаб бўлган. Айниқса, кўпгина халқларда йирик хўжалик ишларини бижариш олдида жинсий муносабатларнинг таъқиқланиши уруғчилик анъаналари тугангандан кейин ҳам давом этди. Одатда бжиний муносабатларни таъқиқлаш узоқ муддатда амалга оширилган. Бундай таъқиқларни бузиш овда мувофақиятсизлик келтиради деб қаралган.

Илк уруғ жамоаси даврида уруғ ичида туғилишни челаш ўрнатилган. Икки ва ундан ортиқ ёш боласи бор аёл уруғнинг тўлақонли меҳнатга лойиқатли аъзоси ҳисобланмаган. Жамоанинг янги кўчиш жойига уларни олиб бора олмаган. Ҳатто, уларни ўз сути билан боқиш имкони ҳам

бўлмаган. Шу сабабли илк уруғ жамоаси даврида туғилиш даври оралиғини имкон қадар узокроқ камида уч йил чўзишга ҳаракат қилинган.

Агар болалар тез – тез туғиладиган бўлса, одатда бундай болалар ўлдирилган. Эгизаклар туғилса, уларнинг бири ўлдирилган. Чунки аёл уруғнинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида жамоага тегишли маҳсулотлардан фойдаланар экан унинг ўзи ҳам уларни қўлга киритишда иштирок этиши лозим бўлган. Ёш болалари кўп бўлган аёллар эса жамоага ортиқча юк ҳисобланган. Шу сабабли икки боладан бири ўлдирилган. Дастлаб бу зарурат нуқтаи – назаридан қилинган бўлса, кейинчалик диний анъана сифатида давом этиб борган. Икки ва ундан ортиқ ёш бола тақдирини албатта уруғ ҳал қилган, унинг ота ёки онаси эмас бу жэараёнда оддий иштирокчи рлини ўйнаган холос.

*Илк уруғ жамоасида ёш гуруҳлари ташилотлари.*

Илк уруғ жамоасида меҳнат жинс ва ёшга қараб тақсимланган. Австралия аборигенларида ёш ва жинсга оид гуруҳлар расман шаклланган бўлса, эскимосларда бу гуруҳлар шаклланмаган характерга эга бўлган. Илк уруғ жамоасида болалар гуруҳи, вояга етган эркаклар ва вояга етган аёллар гуруҳлари, кексалар гуруҳлари ўзларининг ҳақ – ҳуқуқлари ва жамоа олдидаги бурчларига эга бўлганлар.

Бир гуруҳдан икинчи бир гуруҳга ўтиш уруғ жамоасида белгилаб қўйилган синовлар орқали амалга оширилган. Фанда тантанали, айрим ҳолатларда яширин тарзди малга ошириладиган бу тадбирнинг номини инициация (лотинча initiation - бағишлов) деб номлаганлар. Турли уруғларда инициация турлича ўткзилган аммо, унинг якунидан сўнг ёш гуруҳлари ўзгариши содир бўлган. Катта ёш гуруҳига қабил қилинадиганлар ууғнинг хўжалик, ижтимоий ва мафкуравий анъаналарини билишлари зарур бўлган. Ана шундан сўнг улар уруғнинг тенг ҳуқуқли

аъзоси ҳисобланган ва уруғ учун муҳим аҳамиятга эга бўлган масалалар муҳокамасида иштирок эта олган.

Австралия аборигенларида катталар ёш гуруҳиг ўтишга тайёрлашда боланинг овчилик қобилияти, жанг қуролидан фойдалана олиши, кўрқмаслиги, чидамлилиги кабилар орқали синалган. Бола яширин равишда уруғнинг одат ва диний қарашларини ўрганиши лозим бўлган. Уни очлик, жароҳат етказиш, оловда куйдириш, тишларини синдириш каби қийноқлар билан қийнаб кўрганлар.

Яганлар ва алакалуфлар, бушменларда катталар ёш гуруҳига ўтишни истовчилар бир ёки икки йил оғир меҳнатларни қилиши, овқатларнинг айримларидан ўзини тийиши, итоатли, чидамли, сабрли бўлиш кабиларни ўзида мужассам этган бўлиши лозим эди. Инициациядаги қийноқларга бардош бера олмаслик шармандалик ҳисобланган. Улар катта ёш гуруҳига қабил қилинмаганлар. Уруғ жамоасида камдан – кам ҳолатларда улар қайтадан инициация синовларига қўйилганлар.

Инициациянинг мувофқитли ўтиши турли тантаналар ва одатлар, кўшиқлар ва рақслар билан нишонланган. Қизлар йигитлар синагри оғир синовларга дучор қилинмаганлар улардан уй хўжалигини юритиш ва тикиш бичиш, уруғ анъаналарини давом эттириш юмушлари, кўшиқ айтиш, рақс туша олиш ишлари талаб қилинган. Қизларга инициация даврида айрим овқатларни истеъмол қилиш таъқиқланган. Бу ҳол қизларни турмушга чиқишга тайёрланиши билан изоҳланган.

Жамоадаги мавқеидан қатъий назар эркаклар жинсидан доимий равишда кучли ва чидамли бўлиш талаб қилинган. Шу сабабли эркаклар инициацияси биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган. Синфий жамиятларда ҳам инициация кўринишлари сақланиб қолинди масалан Қадимги Спартада болалар тарбияси бунга ёрқин мисол бўла олади.

Инициациянинг биринчи галдаги вазифаси бу ёшларни жинсий ҳаётга тайёрлаш бўлган. Шу сабабли бу одат нафақат тантана ва одатлар билан балки, ёшларнинг жинсий органларини операция қилиш ишлари билан ҳам амалга оширилган. Масалан, йигитларни жинсий аъзоларини кесиш, қизлар дефлорациясини сунъий тарзда кесиш ишлари амалга оширилган. Йигитларнинг жинсий органларини кесиш ҳозирги кунда ислом ва иудаизм динларида сақланиб қолинган. Австралия аборигенларида қизларнинг кўкрагини ёғ ва оҳра билан бўйаш ҳам инициациянинг кўринишларидан бўлиб, бу қизлар кўкрагини катта қилишига ишониш билан.

Ёши катта эркак ва аёллар гуруҳлари бир бирларидан аниқ ҳолатларда бўлинган. Уларнинг гуруҳлари турли овқатларни тайёрлашган, ўзларининг яширин байрамлари, одатлари, эътиқодлари ва кўп ҳолларда яширин тиллари ҳам бўлган. Илк уруғ жамоасида эркаклар ва аёлларнинг ўз имтиёзлари ва бурчлари ҳам бўлган. Эркакларнинг меҳнат қуролларига аёллар ва аёлларнинг меҳнат қуролларига эркакларнинг тегиши мумкин бўлмаган.

Аборигенлар, семанглар ва бушменларда инициациядан ўтмаган ва уйланмаган йигитлар, қизлар алоҳида хоналарда яшайдилар. Илк уруғчилик босқичи тараққиёт даражасида қолиб кетган релект қабилаларнинг мифларида қадим замонларда барча эркаклар ва аёлларнинг алоҳида яшаганликлари ҳақида ҳикоя қилинади.

Айрим жамоаларда масалан алакалуфларда эркаклар уйи вужудга келади. Бу ерда эркаклар ўз йиғилишларини турли одатларни ўтказиш ва инициация тартиблари ўтказилган. Бундай эркаклар уйи археологик ёдгорликлардан ҳам топилган. Сибирдаги Мальта ёдгорлигида шундай уй топилган.

Илк уруғчилик даврида жамоанинг ижтимоий муносабатларида аёлларнинг мавқеи балан бўлиб, уруғчилик тартиблари емирилгандан сўнг ҳам аёллар мавқеи узоқ вақтгача сақланиб қолинди. Масалан аборигенларда

мустамлакачилик тартиблари ўрнатилгандан кейин ҳам аёллар эркалар билан тенг ҳуқуқлилиги сақланиб қолинган. Улар мулк ва ворислик ҳуқуқларини сақлаб қолганлар, жамоага тегишли бўлган масалалар муҳокамасида иштирок эта олганлар, диний ва жамоага хос бўлган байрам, тантаналарни ўтказиш олганлар, қадимий одатларни сақловчи, асровчи сифатида қаралганлар.

XIX аср охиридаги этнографлар Л. Файсон ва А. Хауитталарнинг фикрича абориген аёллари жамоанинг ижтимоий фикрини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлганлар. Алакалуфларда аёллар оиланинггина эмас, балки, жамоанинг ҳам ҳурматли кишиси ҳисобланган.

Илк уруғ жамоасининг ёш гуруҳларидан кексалар ҳам ўзига хос қатламни ташкил этган. Австралия аборигенларида кексалар жамоанинг бошқарувчилари ҳисобланишади. Айрим ҳолатларда геронтократия (юнонча *geron* - кекса ва *kranos* - ҳокимият) ҳолатлари кузатилади. Кўпгина илк уруғчилик даври жамоаларининг қийин табиий шароитларда яшаганликлари, оғир меҳнат шароитлари ибтидоий одамларни 40 50 ёшлар атрофига камдан кам қисми етиб боришига сабаб бўлган.

Айрим ҳолатларда эса геронтицид (юнонча *geron* – кекса ва латинча *caedes* - ўлдириш) ҳолатларини кўриш мумкин. Кексалар билан бирга касалманд ва меҳнатга лаёқатсиз кишилар ҳам қатл этилган. Айрим ҳолларда инфантицид (латинча *infans* – бола ва *caedes* - ўлдириш) ҳам кўзга ташланади. Илк уруғчилик даврида жамоадагилар тенг ҳуқуқли бўлиш билан бирга, жамоа учун қийин бўлган даврларда, жамоа ўз мавжудлигини сақлаб қолиш учун айрим гуруҳлардан воз кечиши талаб қилинган.

#### *Илк уруғ жамоасида Оила ва никоҳ*

Уруғ жамоасининг вужудга келиши ва унинг асоси сифатида дуал экзогамия тартиблари илк уруғ жамоасидаги дастлабки никоҳ тартибларидан эди. Шу билан бир вақтда, эҳтимол кейинроқ эса оила институти вужудга

келди. Никоҳ муносабатларининг қачон бошлангани ва унинг формалари хусусидаги масала охиригача ечилмаган.

Археологик ва этнографик маълумотларга қараганда оила ва никоҳ муносабатларининг асосий икки шакли мавжуд деб қаралади. Биринчиси ўтиш формаси гуруҳли никоҳ бўлиб, фақат кейинчалик индивидуал никоҳнинг бошқа формалари билан алмашилган. Иккинчиси эса, илк уруғчилик босқичидаёқ индивидуал никоҳ муносабатлари мавжуд бўлган ва ўз тараққиёти давомида турли формаларга ўтиш ҳоллари содир бўлган деган қарашлардир.

Л. Г. Морган уруғчилик даврига хос бўлган оиланинг беш шакли хусусида ёзиб қолдирган. Қариндошчилик (уруғдаги бир ёшдагиларнинг барчаси бир бири билан никоҳ муносабатларига киришиш), пуналуал (гавая тилида *punalua* – яқин дўст. Бир неча ака укаларнинг биргаликда бир неча қариндош бўлмаган аёлларга уйланиши), жуфт никоҳ (икки жинсдаги кишининг иқтисодий асослардан маҳрум ҳолдаги никоҳи), вақтинчалик (эркак хоҳишига кўра тузиладиган) никоҳ ва моногам (эркак устун мавқега эга бўлган) никоҳ шартларига асосланган оила. Ушбу никоҳ турларининг дастлабки икkitаси гуруҳли никоҳ ва учтси индивидуал никоҳ тартибларини ифодалайди.

Австралиянинг Ғарбий Виктория ҳудудидаги аборигенларда гуруҳли никоҳнинг кўринишлари сақланиб қолingan. Қабила оқ ва қора қакаду палласига бўлинган бўлиб, уруғнинг бир палласида туғилган ёш болалар туғилган вақтиёқ иккинчи гуруҳ қизларининг эри ҳисобланади. Айрим абориген қабилалари тўрт ва ҳатто, саккиз паллага бўлинганлигини кўришимиз мумкин.

Аборигенларда никоҳ муносабатларининг ибтидоий кўринишларидан “пираури” ва “пираунгару” деб номланадиган шакли ҳам бўлиб, бу эркак ва аёлларга қўшимча равишда бир неча эр ёки хотинга эга бўлиш имконини

берадиган никоҳ тартибидир. Бу каби никоҳ тартиблари тараққиёт босқичида аборигенлар билан бир даражада турувчи бошқа қабилаларда ҳам учрайди. Масалан, семанглар ҳақида ёзган Н. Н. Миклухо – Маклай аёл бир неча кун бир эри билан яшагандан кейин келишувга кўра бошқа бир эриникига кўчиб ўтади, у ерда ҳам бир неча кун бўлгач яна бошқа эриникига ўтиши ҳақида ёзиб қолдирган.

Илк уруғ жамоасида никоҳнинг локализацияси (жойлашуви) масаласи мунозарали масала бўлиб қолмоқда. Никоҳнинг дстлаки кўриниши гуруҳли никоҳ бўлган деган назария тарафдорлари илк уруғ жамоасида никоҳ дислокал (лотинча *dis* – қўшилган ва *locus* – жой, яъни никоҳга киришган томонлар ўзлари яшаб турган жойларда қолаверган) хусусиятга эга бўлган деб ҳисоблайдилар. Этнографлар томонидан никоҳнинг бундай тартиби ёзиб қолдирилган.

Бир гуруҳ олимлар эса никоҳнинг дастлабки кўринишлари унилокал (лотинча *unus* – бир ва *locus* – жой, яъни никоҳга киришган томонлар бир ерда яшаган) характерга эга бўлган деб ҳисоблайдилар. Бу назарияни ҳимоя қиладиган олимлар ривожланиши даражаси паст бўлган овчи, балиқчи ва термачи қабилаларидаги никоҳни кўрсатадилар. Агар унилокал жойлашув илк уруғ жамоаси учун дастлабки никоҳ тартиби эканлиги тўла исботланса никоҳ ва оила бир вақтда вужудга келган деб айтиш мумкин.

Қолоқ овчи, балиқчи, термачилик билан шуғулланувчиларда биз матрилокал (лотинча *mater* – она ва *locus* – жой, никоҳ муносабатларига киришган томонлар аёл уруғида яшашига айтилади.), ёки ускорилокал (лотинча *uxor* – бир ва *locus* – жой, никоҳ муносабатларига киришган томонлар томонларнинг бири уруғида, кўп ҳолларда аёл уруғида яшайди), ҳатто, патрилокал (лотинча *pater* – ота ва *locus* – жой, никоҳ муносабатларига киришган томонлар ота уруғида яшайди) ёки вирилокал (лотинча *vir* – эр ва *locus* – жой, никоҳ муносабатларига киришган томонлар эр уруғида яшайди) никоҳ тартибларини ҳам кўришимиз мумкин.



Бундн ташқари хўжалик ҳаётнинг турлича шаклларига қараб амбилокаллик (лотинча *ambo* – ҳар иккаласи ва *locus* – жой, никоҳ муносабатларига киришувчи томонлар эр ёки хоин уруғида яшашни ўзлари танлайди) ва дуолокаллик (лотинча *duo* – икки ва *locus* – жой, никоҳга киришувчи томонлар эр ва аёл уруғида навбатма – навбт яшайдилар) тартиблари ҳам мавжуд бўлган.

Илк уруғ жамоаси даврида дуал – уруғ тартибидаги никоҳ муносабатлари амал қила бошлаган ва у тез орада акакиваччалар, холаваччалар ўртасидаги никоҳга яъни кроскузен (инглизчадан *cross* – кесишган ва *cousin* – амакивачча, холавачча, онанинг ака ёки укаси қизига ёки отанинг опа ёки синглиси қизига уйланиш тартиби) тартибига айланиб борган.

Илк уруғчилик тартиблари даврида вужудга келган никоҳ тартибларидан яна бири полигиния (юнонча *poly* – кўп ва *gune* – хотин, кўпхотинлилик) ва полиандрия (юнонча *poly* – кўп ва *andros* – эр, кўпэрлилик) дир. Полигиния сорорат (лотинча *soror* – опа сингил маъносини беради) шаклида кўзга ташланади. Дастлабки вақтларда бир неча опа сингиллар билан никоҳ тартибларига киришиш шаклида бўлса, кейинроқ ўлган хотининг синглиси ёки опасига уйланиш тартибидир. Поландрия эса, бир неча ака укаларнинг бир аёлга уйланиши кейинчалик ўлган эрнинг ака ёки укасига турмушга чиқиш леве́рат (лотинча *lever* – қайнаға) шаклида сақланиб қолинган.

Илк уруғ жамоаси даврида никоҳ давригача ва никоҳдан ташқари жинсий муносабатларга жинойт сифатида қаралмаган. Одатда улар диний ва турмушдаги одатий ҳол сифатида баҳоланган. Бунга гетеризм (юнонча *hetaera* – дугона, ўйнаш. Никоҳгача ва никоҳдан ташқари жинсий муносабатларга киришиш тартиби) мисол бўла олади. Турмушга чиқаётган қиз бир неча эркаклар билан жинсий муносабатларга киришиши лозим бўлган. Бундан ташқари меҳмондорчилик гетеризми ҳам мавжуд бўлиб,

меҳмоннинг мезбон хотини ёки қизи билан жинсий муносабатларга киришиши тушунилади.

Илк уруғ жамоаси даврида мулкий муносабатларнинг дастлабки кўринишлари вужудга кела бошлаган. Оловли ерликларда уй томони ёпадиган тюлен териси оиланинг шахсий мулки ҳисоблангани ҳолда болалар уруғники ҳисобланган. Демак илк уруғчилик даврида дисэкономик (лотинча *dis* - қўшилган ва юнонча *oikos* – уй, хўжалик. Оила ўз умумий хўжалиги хўжалигига эга бўлмайди) муносабатлар устун мавқега эга бўлган.

### **Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар**

1. Илк уруғ жамоасида минтақаларда овчилик усуллариининг турлича эканлигини изоҳланг?
2. Илк уруғ жамоасида мулкий муносабатларни тушунтиринг?
3. Илк уруғ жамоаси даврида шахсий мулк масаласи?
4. Инфантицид, Геротицид одатларининг сабаи нима?
5. Илк уруғ жамоасида мол айрбошлашни тушунтиринг?
6. Илк уруғ жамоаси даврида уруғ аъзолари сонининг камлиги сабабларини айтинг?
7. Инициация нима?
8. Илк уруғ жамоасида ёш гуруҳларини тушунтиринг?
9. Эркаклар уйи нима?
10. Геронтократияни тушунтиринг?
11. Илк уруғ жамоасида Оила ва никоҳ
12. дислокал жойлашув, матрилокал жойлашув, амбилокал жойлашув атамаларига изоҳ беринг?

### **Адабиётлар**

1. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990.
2. Алексеев В. П. Становление человечество. – М.: Наука, 1984.

3. Алексеев В. П. Историческая антропология: учеб. пособие. – М.: Высш школа 1979. – 216 с.
4. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества – М.: Наука, 1980. – 239 с.
5. Вишняцкий Л.Б. “Человек в лабиринте эволюции” - М. 2004
6. Косвен М. О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар – Т. : Ўзбекистон фанлар академияси нашриёти 1960.
7. Тайлор Э. Б. Первобытная культура: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
8. [http: // www. mirknig.com/;](http://www.mirknig.com/)
9. [http: // www.turklib.ru/;](http://www.turklib.ru/)
10. [http: // www.rsl.ru/;](http://www.rsl.ru/)
11. [http: // www.ziyonet.uz/.](http://www.ziyonet.uz/)

### **Илк уруғ жамоаси (6 соат) 3- машғулот**

#### **Режа:**

*Уруғ жамоа ташкилоти. Ҳокимиятнинг ташкил этилиши.*

*Илк уруғ жамоасида маънавий маданият (илмий билимлар)*

*Мифологик ва диний дунёқараиш*

*Илк уруғ жамоаси даврида тил ва этник тузилиш*

*Уруғ жамоа ташкилоти. Ҳокимиятнинг ташкил этилиши*

Жамоа ва уруғ биз кўриб чиқаётган хронологик даврда муҳим аҳамиятга эга бўлган ижтимоий ташкилотлар эди. Қолоқ овчи, балиқчи ва термачи қабилаларнинг ижтимоий ташкилотларини ўрганиш ва таҳлил қилиш сўнгги палеолит даврида уруғ ичидаги ижтимоий муносабатларни билиб олиш имконини беради. Тўпланган маълумотлар таҳлили уруғчилик

ташкilotлари биринчи галда музликка яқин минтақаларда муҳим аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади.

Илк уруғ жамоаси фанда локал гуруҳ деб ҳам номланади. У қон – қариндошчилик англашинилган оилалар ёки оилалар гуруҳларидан ташкил топган. Илк уруғ экзогамия тартиблари асосида қариндошчилик англашинилган бир уруғдан тарқалган одамлар жамоаси бўлган. Қариндошчилик фақатгина биологик эмас, балки ижтимоий жиҳатдан ҳам илк уруғчиликда муҳим аҳамиятга эга бўлган. Ижтимоий жиҳатдан филиация (лотинча *filius*, *filla* ўғил, қиз. Ота – оналарнинг бири томонидан қариндошчиликнинг англашинилиши) ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Илк уруғ жамоасида жамоа аъзоларининг хоҳиш – истаклари барча нарсани ҳал қилган. Уруғни бошқаришда кекс авлод гуруҳининг тутган ўрни муҳим аҳамиятга эга бўлган. Кексалардан одатда уруғ етакчилари сайланган, хўжлик ишларини бошқарувчилар, жамоанинг ижтимоий ва мафкуравий ҳаётини назорат қилувчилар тайинланган. Потестар (лотинча *potestas* - ҳокимият) ташкилот уруғнинг турли жабҳаларин бошқарувини назорат қилган.

Яганлар ва алакалуфларда ҳокимият тақсимланишининг энг содда кўринишлари сақланиб қолинган. Бу қабилаларда ёши катталар ўзларидан кичик ёш гуруҳлари фаолиятини бошқариб турганлар. Бу каби уруғни бошқариш Канада эскимослари учун ҳам хос хусусият ҳисобланади. Эскимосларнинг эркаклар гуруҳини меҳнатга лаёқатли кекса киши бошқарган. Овда асосий қарорларни у қабул қилган ва фақат ёши катта овчилар билангина маслаҳатлашган. Унинг хотини эса ов маҳсулотларини тақсимлашга бошчилик қилган.

Австралия аборигенларида ҳокимиятнинг тақсимланиши бир қадар мураккаб кўринишга эга. Уруғни кексалардан иборат кенгш бошқариб, кенгашни кексалар орасидан сайланган ҳурматли киши бошқарган. Етакчи

одатда энг кекса киши бўлган, аммо, у меҳнат лаёқатига эга бўлмаса унда бошқа бир меҳнат лаёқатга эга кекса унинг номидан уруғни бошқарган. Аборигенларда “катта эркак” лар билан бир қаторда “катта аёл” лар ҳам мавжуд бўлган ва уруғнинг аёллар қисмини бошқарган.

Уруғ етакчиси ёки кексалар маслаҳат йиғилишини олиб борадиган етакчи энг аввало катта тажрибага эга бўлганлардан сайланган. У меҳнат тажрибаси, ақли ва билими билан бошқалардан ажралиб турган бўлиши лозим эди. Аммо, уруғ етакчиси тўлақонли ҳокимиятга ҳам эга эмасди. Улар овни ташкил этиш, инициация ўтказиш вақтида шларга насиҳатлар ва йўл – юруклар кўрсатиш билан шуғулланганларида кўпроқ қулоқ солишган. Жамоанинг бошқа ишларида улар уруғнинг бошқа аъзолари билан бир хил мавқега эга эдилар.

Иккинчи бир томондан кексаларга қулоқ солмаслик илк уруғ жамоасида ёшларга катта хавф туғдирган. Масалан аборигенларда кексалар насиҳатини қулоққа илмасликка ҳатто ўлим жазоси қўлланилган. Адаманликларда ҳам кексаларга қулоқ солмаганларни қаттиқ жазо кутиши хусусида А. Р. Рэдклифф – Браун ёзиб қолдирган.

Илк уруғ жамоасида ҳали хўжалик, ҳарбий ва суд ҳокимиятлари алоҳида бўлинишга эга бўлмаган. Уруғлар орасида бўладиган кичик жанжалларда уруғ етакчиси ҳарбий ишларни бошқарган. Бундан ташқари улар уруғнинг урф – одат, анъаналарининг сақловчилари ҳам эдилар. Айрим аборигенларда, оловли ерликларда, семангларда жодугарлар ва ғайб илимларини билувчилар мавжуд бўлган. Улар ҳам уруғ аъзолари орасида катта ҳурматга эга бўлганлар. Айрим уруғларда етакчи ва жодугар функцияси бир кишининг қўлида тўпланса, у уруғ ичида ҳокимиятини мустаҳкамлаган ва жамоа ҳаётига сезиларли таъсир ўтказа олган.

Илк уруғ жамоасида уруғ етакчилари хўжалик ҳаётда уруғ аъзолари билан тенг ишлашлари лозим бўлиб, уларга ҳеч қандай имтиёзлар

берилмаган. Имтиёзлар айрим ҳолларда бўлиб, овчи, балиқчи ва термачилик билан кун кечирувчи ибтидоий халқларда етакчилар бир неча хотин олишлари мумкин бўлган. Айрим ҳолларда уларнинг хотинлари сони 10 тага етган.

Уруғ жамоаси нафақат эркин ва жамоа аъзолари орасида ҳурматли, тажрибали кишилар томонидан бошқарилган. Уруғни бошқаришнинг ижтимоий нормаларига ҳар бир етакчи амал қилиши лозим бўлган. Бу нормалар меҳнатнинг тақсимланиши, ўзаро ёрдам, озиқ – овқат маҳсулотларини тенг тақсимланиши, ўзаро ҳимоя ва экзогамия ва бошқа жамоани ҳаётий заруратларига ҳар бир етакчи амал қилиши лозим бўлган. Уруғни бошқариш нормалари уруғнинг эҳтиёжларидан келиб чиқиб, авлоддан – авлодга ўтиш ва кейинчалик бу нормаларнинг келиб чиқиши ҳақидаги мифларнинг вужудга келиши, диний қарашларга сингиб кетиш ҳоллари содир бўлади. Доимо ва ҳамма ерда умумэътироф этган нормаларни бузувчилар топилади. Бундай ҳолларда уруғ жиноятчини турли даражада жазолаган ва ҳатто, ўлим жазоси билан ҳам жазолаган. Илк уруғ жамоасида уруғдан ҳайдалиш энг оғир жазолардан бири бўлиб ҳисобланган. Аборигенлар, веддалар, сеновларда экзогамия тартибларини бузган киши ўлдирилиши ёки уруғдан кетиши талаб қилинган. Худди шундай жазо инициация сирларини очган ёш йигитларга нисбатан ҳам қўлланилган. Бундай ҳолатларда жазолаш оқсоқоллар томонидан тайинланиб, унинг ижроси ҳам улар томонидан назорат қилинган. Айрим ҳолатларда айбдорнинг яқинлари ҳам жазога тортилган.

Шундай қилиб уруғ жамоасининг якка кишисининг манфаати уруғ жамоасининг барчаси манфаати билан мос тушиши талаб қилинар эди. Уруғдаги ижтимоий нормаларни бузишга ҳеч кимнинг ҳаққи бўлмаган.

*Илк уруғ жамоасида маънавий маданият (илмий билимлар)*

Илк уруғ жамоасида маънвий маданият уларнинг ишлаб чиқариш муносабатлари, ижтимоий ҳаёт тарзи билан узвий боғлиқликда ривожланди. Маънавий маданият фикрлаш, тил, билим ва санъатнинг, мифология ва диннинг рационал бошланғич тартибларини ўз ичига олади. Ибтидоий фикрлаш доираси етарли даражада системалашмаган, кенг ва юқори даражадаги тушунчаларни қамраб ола билмасди. Бу ибтидоий тилларда ўз аксини топган. Чунки, ибтидоий тилларда аниқ, конкрет тушунчалар ифодаланади. Бу ҳол тилнинг конкрет ном ва аниқловчиларга нисбатан бойлиги, умумлаштирувчи тушунчаларнинг ниҳоятда камбағаллиги билан ифодаланади. Тафаккур ва тилнинг бундай конкретлиги ҳозирги замон қолақ қабилаларининг ҳаммасига хос. Баъзи бир қабилаларнинг тилида шу ерда ўсувчи турли дарахт навларининг ҳаммаси учун алоҳида – алоҳида номлар бўлиши, лекин шу билан бирга дарахт сўзининг ўзи бўлмаслиги, турли хил ҳайвонларнинг номлари бўлгани ҳолда ҳайвон сўзининг бўлмаслигини кўриш мумкин.

Уруғдошларнинг биргаликда меҳнат қилиши натижасида уруғ яшаб турган ҳудуднинг топографиясини, ўсимлик ва ҳайвонот оламини, ўзига хослиги ва бойликларини барча уруғ аъзолари яхши билишган. Илк уруғ жамоаси кишилари ўз ҳудудларининг география, метериология, асиронимия, зоология, ботаника, минеалогия каби билимлари яхши ўзлаштирганлар. Уруғ жамоасининг яшаб қолиши учун уруғнинг ҳар бир аъзоси ўз уруғи яшаб турган ҳудуддаги жониворлар ҳаракатини, ўсимликларнинг фойдали ва зарарли хусусиятларини, шу ерда учрайдиган турли минералларнинг хусусиятларини, дарахт ва буталарнинг хусусиятларини яхши билиш билан бир қаторда об – ҳаво ўзгаришларини ҳам олдиндан билиши, шамол йўналиши ва одамлар, жониворлар изларига қараб ҳулоса чиқара олиши зарур эди.

Бушменларнинг турмуш шароитларини ўрганган В. Элленбергер бу қабилла овчиларининг ўз қабиласи яшайдиган ҳудудни яхши билиши,

хайвонлар юриши мумкин бўлган, яшириниши мумкин бўлган ғорлар, унғирларни аниқ билишлари хусусида ёзиб қолдирган. Аборигенлар фаолиятини тадқиқ этган Б. Спенсер ва Ф. Гиллен овчилар хусусида ёзиб, уларнинг турли хайвонлар ва қушларнинг изига қараб, уларнинг қаердалиги, қанча масофадаги узоқликка кетиб қолганликлари, ерни хидлаш орқали кузатилаётган ҳудудда ов жониворлари мавжуд ёки мавжуд эмаслигини аниқ айтиб бериши хусусида ёзиб қолдирганлар. Аборигенларнинг термачи аёллари бир неча юз еса бўладиган ўсимликларни билганлар. Бундан ташқари бир қанча захарли аммо, қайнатиб, сиқиб захари чиқариб ташлаб еса бўладиган ўсимликларни билганлар.

Илк уруғ жамоаси даври тараққиёт даражасида қолиб кетган ибтидоий қабилалар осмон жисмлари хусусан юлдузлар ҳаракатини ҳам яхши билганлар. Бушменлар орасида бўлган этнографлар ернинг биринчи сунъий йўлдоши учирилганда бушменлар уларга осмонда янги юлдуз пайдо бўлганлигини хабар қилганлар. Илк уруғ жамоаси кишилари дастлабки химявий ва физикавий билимларга эга бўла борганлар. Илк меҳнат қуролини тошдан ясай бошлашлари билан физикага оид билимлар инсониятда шаклланган бўлса, уруғ жамоаси ждaврида бу билимлар кўпайиб тараққий этиб борди. Найзаирғитги ва ўй – ёйнинг кашф этилиши инсоннинг биринчи механик қурилмаси эди. Қалин ўрмон ва чакалакзорларда яшовчи қабилалар ўқ – ёй ўрнига публаб отиладиган сарбака (жан. Америка) ва сумпитан (Индонезия) ни ихтиро қилганлар. Овланган териларга ишлов бериш, захарли ўсимликларни қайта ишлаб ейишга яроқли қилиш уруғ жамоасининг химия соҳаидаги дастлабки ютуқлари эди.

Қандай озиқ – овқатларни истеъмол қилишни билишга қизиқиш ибтидоий медицина, фармакология, токсикология соҳаларидаги илмий билимларнинг тўпланиб боришига измат қилди. Уруғ жамоаси одамлари,



оғриган тишларни суғуриб ташлаш, яра ва жароҳатларга малҳам бўладиган ўсимлик ва минераллар хусусияти кабиларни ўзлаштирган. Палеоантропологик маълумотлар мезолит давридан бошлаб одамлар бош суяги қопқоғини очиб, ампутация бўлган қисмини даволай олганликлари аниқланган. Аборигенларнинг медицина соҳасидаги билимлар этнографлар томонидан яхши ўрганилган. Аборигенлар қон кетиши, айрим касалликларни масж билан даволаш, совуқ ва иссиқ ванналарни касалликларга мувоффақиятли қўллаганлар.

Қон кетишини ўргимчак тўри ёрдамида тўхтатиш, синган оёқни тахтакач қилиб тузатиш, кулдан фойдаланиш, илон чаққанда заҳарни сўриб ташлаш, шамоллашни иссиқ ҳаммом орқали даволаш, ошқозон оғришини канақунжут мойи, эвкалип смоласи билан даволаш, тери касалликларни минералларга бой балчиқ ва лой суртиш орқали даволаш кабиларни билганлар. Аборигенлар заҳарли ўсимликлар ва жониворлар заҳарларидан овчиликда кенг қўллаганлар. Шунингдек, кўплаб заҳарга қарши дориларни ҳам билганлар.

Илк уруғ жамоасида ишлаб чиқаришнинг секин суръатларда тараққий этиши уларнинг тафаккур ва билимларида ҳам ўз аксини топган. Аборигенлар учгача, бушменлар тўртгача, оловли ерликлар бешгача санашни билаганлар. Аборигенларда беш сонини икки ва уч деб айтиш билан ифодалаганлар. Кўплаб илк уруғчилик босқичидаги қабилалар кўпи билан 5 ва 10 гача санай олганлар. Қўлдаги ва оёқдаги бармоқлар ҳам санаш воситаси бўлиб хизмат қилган.

Ўлчов бирликлри хусусида ҳам шу тахлитдаги фикрларни билдириш мумкин. Этнографлар яганларда ўлчов бирликлари йўқлигини ёзиб қолдирганлар. Кўпгина қабиллар ўлчов бирликларини найза узунлиги, уни ирғитиш масофаси, тирсак, бармоқ, жимжилоқ кабилар билан белгилаганлар. Бу каби ўлчовлар энг цивилизациялашган халқларда қадим замонларда бўлганлигини уларнинг тилидаги сўзлардан билиб олиш

мумкин. Масалан руслардаги локот, инглизлардаги фунт, дюм, немислардани элле ва бошқаларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Вақт ўлчов бирликлари осмон жимларига қараб ўлчанган ва улар ҳозирги кунга қадар сақланиб қолинган масалан ой, кун, ҳафта кунлари ва бошқалар. Аммо, мавсумлар турли халқларда турлича номланган. Масалан яганлар бир йилни 8 та мавсумга бўлганлар (териларнинг сўлжайиши, овлик, қуш тухумларининг пайдо бўлиши кабилар), уларнинг қўшниси бўлган ва гуанако қушини кўпроқ овлаганликлари учун шу номни олган гуанако қабилаи 5 та ёз ва 6 та қиш мавсумга бўлганлар.

Илк уруғ жамоасида уруғлар бир – бирига хабар етказишнинг “сигналлар тили” деб номланган усулини ўйлаб топганлар. Яганлар паға – паға тутун билан қўшниларига хабар етказа олганлар. Паға тутуннинг бир кўтарилиши касаллик ёки кутилмаган кўнгилсизликни, икки мартаси фалокатни, уч мртаси ўлимни, тўрт мартаси қирғоққа кит чиқиб қолгани ва қўшниларни зиёфатга таклиф қилинишларини билдирган.

Илк уруғ жамоасида ёзув ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. Аммо, айрим ибтидоий халқлар ўзларининг ёзувгача бўлган белгиларига эга эдилар. Бу пиктография (лотинча picture – расм ва юнонча graphe – ёзмоқ, чизмоқ) ёки суръатли ёзув эди. Аммо, бу ёзувни тушиниш жуда қийин бўлиб, аксарият ҳолларда уни ёзганнинг ўзи тушунтириб бериши лозим бўлган. Суръатли ёзувлар кўп ҳолларда ибтидоий рассомчиликнинг ривожига хизмат қилади.

Санъатнинг хусусан амалий санъатнинг қачон вужудга келганлиги фанда баҳс – мунозарали бўлиб қолмоқда. Тасвирий санъатнинг дастлабки намуналари Франциянинг мустъе даврига оид Ля – Ферраси ғоридан топилган.

Илк уруғ жамоасининг дастлабки даврларидаёқ санъатнинг турли соҳалари маълум бўлган. Санъат ва унинг турларини вужудга келиши ва

сабаблари эса фанда мунозарали масалалардан биридир. Яратилган назарияларнинг бири санъат ибтидоий одамларнинг бадий инстинкти натижасида вужудга келган деб тушунтиради. Яъни жинсини топиш йўлидаги уриниш, кўнгилочиш, диний маросимлар ўтказий жараёнларида вужудга келган дейилади. Ибтидоий санъат кўп ҳолларда конкретлилик ва реалилик асосида яратилган. Буни тасвирий, амалий, мусиқа ва рақсларда кўриш мумкин.

Олимлар юқори палеолит даврида санъатнинг вужудга келиши узок ривожланиш жараёнлари асосида содир бўлди дейилади. Чунки мустье даври ёдгорликларида ҳам тасвирий санъат намуналарини кўришимиз мумкин эди. Масалан мустье даврига оид Францининг Ля Ферраси ғорида шу ҳолатни кўриш мумкин. Ҳайкалтарошликда оналар ҳайкалчалари (оринк салютре) ва мадлен давридаги ҳайвонларнинг бош қисми ҳайкалчалари кўпроқ ишланган. Ориньяк даври учун ҳайвонларнинг тасвирлари кўпроқ, ўсимликлар ва инсонлар тасвири камроқ тасвирлар якка ҳолатда бўлса, мадлен даври ва Ўрта ер денгизи ҳавзасидаги мезолит (капси маданияти) даврида кўпфигуралӣ, композицион, ов ва турмуш тарзига оид тасвирлар пайдо бўлади. Мезолит даврига оид кўпгина тасвирларда реализмдан шартлиликка ўтилганлигини кўриш мумкин. Маслан пода ўтлаб юришини тасвирлаш учун битта ҳайвон чизилиб, унинг ортидан туёқлар ва шохлар шартли равишда подага ишора қилади. Аборигенларнинг аранда қабиласида одам

Археологик маълумотлар юқори палеолит даврида ҳайвоннинг шохидан ишланган ва ён томонларидан бир неча тешиклар очилган ибтидоий най орқали мусиқанинг вужудга келганлигини исботлаган бўлса, мадлен давридаги тасвирий санъатда рақсга тушаётган кишилар тасвири рақс санъатининг ҳам қадимийлигини кўрсатиб беради. Этнографик маълумотларга кўра оловли ерликлар ва веддаларда турли мавзудаги кўшиқлар бўлгани ҳолда мусиқа асбоби бўлмаганлигини тасдиқлайди. Ибтидоий мусиқа асбоблари дарахтнинг икки таёғи, қайроқлар, меҳнат

куролларининг ўзлари бўлган. Рақсла эса, хўжалик, диний, ов, ҳарбий, эркалар ва аёллар ижро этадиганларга бўлинган. Рақслар маскалар, турли бўёқлар суртиш билан энг муҳими коллектив бўлиб ижро этилган.

### *Мифологик ва диний дунёқараш.*

Илк уруҳ жамоаси ҳаётида мифлар муқаддас аҳамиятга эга бўлган. Мифологияни олимлар дастлабки фалсафий қарашлар, фольклор, дастлабки фан деган фикрларни келтириб ўтадилар. Нима бўлганда ҳам мифлар ибтидоий дунёқараш турларидан бири бўлиб ҳисобланади. Мифлар узок ўтмишдан ҳикоя қилиб, қаҳрамонлар, аجدодлар тажрибасини авлодларга етказишга хизмат қилади. Мифлар дунёнинг яратилиши, инсониятнинг пайдо бўлиши, осмон жисмлари, ижтимоий тартибларнинг вужудга келиши, табиат кучлари, узок ўтмишдаги фантастик воқеликлар, диний ва бошқа мавзуларга оид бўлиши мумкин. Мифлар фантастик тарзда бўлсада, улар ҳақиқатдан бўлиб ўтганлигига ибтидоий инсонлар ишонганлар.

Илк уруғ жамоасининг диний қарашлари тотемиз, анимиз, фетишизм ва магия каби гуруҳларга бўлинади. Тотем сўзи Ирокез Оджибве қабиласи тилидан олинган бўлиб унинг уруғи маъносини билдиради. Тотем сифатида бирор жонивор, ўсимлик ёки табиатдаги бирор предмет танланади. Уруғ одатда ўз тотемини номи билан аталган. Тотемга эътиқод қилинмаган у уруғ аъзоларининг отаси ёки катта акаси ҳисобланган. Аборигенларда тотем ҳисобланган жонивор овланмаган, унинг гўшти ейилмаган. Ҳар бир уруғнинг тотеми учун муқаддас маркази бўлган. Тотемизм ибтидоий одамларни табиат билан боғлаб турувчи идеологик тасаввур бўлган. Тотем бутун уруғ учун хос бўлиши билан бир қаторда алоҳида тотемлар ҳам мавжуд бўлган. Ҳатто жинсларга хос (меҳнат тақсимооти натижасида юзага келган) бўлган тотемлар ҳам мавжуд бўлган.

Анимизм дастлабки диний қарашлардан бўлиб, унда танадан ташқари ғайритабиий кучлар мавжудлиги ҳақидаги тасаввурлар устунлик қилади.

Олимларнинг фикрича, анимистик тасаввурлар табиатни жонлантириш натижасида вужудга келган. Унинг кўринишлари ибтидоий тўда давридаёқ кўрина бошланган. Тасманияликлар, аборигенлар, оловли ерликлар ва бошқа овчи, термачи ва балиқчиларда ўлганлар руҳи хусусида, ёвуз ва яхши руҳлар хусусида аниқ тизимга солинмаган тасаввурлар мавжуд. Уларнинг тасаввурларида руҳлар физиологик тузилишга эга бўлади. Бу эса уларда руҳлар ҳақидаги тасаввурлар ўчоқ кўриқчиси тасаввури билан уйғунликда вужудга келган деган хулосага сабаб бўлади. Анимизмнинг кейинчалик ривожланиб бориши шомонлик ёки қам динига айланган.

Фетишизм айрим жонсиз нарсаларда ғайритабиий кучлар мавжудлигига ишонишга асосланади. Масалан, одамларни фалокатдан, иссиқ ва совуқдан асраган ғорлар, тошлар, очликдан ўз мевалари билан қутқарган дарахтлар, ўлжа овлашда ёрдам берган меҳнат қуроллари, кейинчалик махсус тайёрланган эътиқодий жисмлар ва бошқалар фетиш бўла олади.

Магия (сеҳргарлик) ибтидоий одамларда бр инсоннинг ғайритабиий кучи борлигига ишониш бўлиб, сеҳргар касалликларни даф этиши, ёки уларни чақириши, овда мувоффақият қозонишга ёрдам бериши, табиат кучларига таъсир кўрсата олишига ишонилган. Магия “оқ” (ҳимоя қиладиган) ва “қора” (зарар келтирадиган) турларга бўлинади.

### *Илк уруғ жамоаси даврида тил ва этник тузилиш*

Илк уруғ жамоаси даврида тил ва этник тузилиш масаласи биринчи навбатда мезолит даври тараққиёт даржасида қолиб кетган термачи, овчи, балиқчи халқлар ҳаётини ўрганиш орқали таҳлил қилинади. Австралия абориганлари мисолида бу мавзу анча кенг ўрганилган. Аборигенлардан кўплаб тиллар ва уларнинг диалект вариантлари мавжуд. Бир биридан узоқда жойлашган қабилаларнинг тиллари ўзаро тушунарсиз бўлса, бир бирига яқин қабилалар тиллари ўзаро тушуниш даражасигача яқинлигини кўриш мумкин.

Бундай яқинликка ўзаро мол айрбошлаш, қиз олиб беришлар катта рол ўйнаган.

Тилларнинг катта қисми ностратик (лотинча *noster* биз ёки *nostras* шу ерда маъноларини беради. Бир ерда пайдо бўлиб, ривожланиши бошқа ҳудудларда давом этган тилларга айтилади) тил бўлиб ҳисобланади. Евроосий қитъасидаги кўпгина тиллар, шимолий ва шарқий Африкадаги тиллар ўзининг илк тараққиёт Олд Осиё ҳудудида бошлаган. Осиёнинг марказий, шарқий ва жанубий қисмларида сино тибет ва аустрий тиллари биргаликда тараққий этган. Тропик Африкада конго саҳара ёки зинж тиллари нил ва нигер оралиғида шаклланган, Австралияда умумий тил тузилиши ўрганилган бўлсада, унинг австралиядан ташқари манбаи аниқланмаган. Америка қитъасидаги ҳиндулар тилларининг айримларини эски дунё тиллари билан боғлиқлиги масаласи бир қадар ўрганилган.

Тил умумийлиги ўз навбатида этник умумийликка олиб келади. Этник мансублик биринчи навбатда тилда намоён бўлади. Этник умумийлик турли даражада бўлиб, асосий тараққиёт даражаси этнос, ёки этник бирлик деб аталади. Яқин вақтларгача илк уруғ жамоаси даврининг дастлабки босқичидаёқ қадимги этнослар қабилалар мавжуд бўлган деб ҳисобланар эди. Дуал уруғ ташкилотининг вужудга келиши билан дарҳол маданий тил умумийлиги, қабила вужудга келмайди. Уруғнинг дуал уруққа бўлиниши қабиланинг шаклланишига асос ҳам бўлмайди. Қабила дуал фратрия ташкилотидан шаклланади. Қабиланинг никоҳ муносабатларидан ташқари, биргаликда кенг миқёсда овчилик, совғалар ва мол айрбошлаш, умумий байрамлар ўтказиш орқали тил ва маданий умумийлик асосида вужудга келади. Қабила ва халқларнинг шаклланишида фақатгина тил умумийлиги бўлмай, балки, ўзаро маданий ўхшашлик ва бошқа шу қаби этник бирликлардан фарқли, аммо, ўзаро умумий урф одат, анъана, ҳўжалик а ижтимоий ҳаёт умумийлиги қаби қатор факторлар муҳим аҳамиятга эга.

Илк уруғ жамоаси дарида яшаган этник бирликларни В. А. Шнирельман протоэтник жамоалар деган атама билан атаган. Этник жамоаларда иерархик структуралар ҳам кузатилади. Этнографик маълумотлар қолоқ овчи, балиқчи ва термачиларда маълум маданий диалектик ўзига хослик жамоа ёки унинг ядроси уруққа хос бўлган. Иерархиянинг кейинги даражасини ўзаро никоҳ муносабатларига киришган гуруҳлар ташкил этган. Бу бир неча гуруҳларни ўз ичига олган маданий ва тил умумийлигига эга жамоалар бир қадар кенг ҳудудларга ёйилиб одатда табиий чегаралар билан чегараланган. Бунга яганлар, алакалуфлар, абориген – арандалар ва бошқаларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Этнографик адабиётларда этник тараққиётнинг ўрта даражасида турган жамоалар қабилалар деб номланади. Аммо, қабилаларнинг вужудга келиши ва уларнинг этник бирликлар даражасига ўсиб чиқиши сўнгги уруғ жамоаси даврида содир бўлди.

### **Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар**

1. Потестар ташкилотни тушунтиринг?
2. илк уруғ жамоасида ҳокимят бўлинишини тушунтиринг?
3. уруғ жамоа аъзосига қандай жазолар бера олган, сабабини изоҳланг?
4. Ик уруғ жамоаси даврида табиий фанлар соҳасидаги илмий билимларни тушунтиринг?
5. Ик уруғ жамоаси даврида гуманитар фанлар соҳасидаги илмий билимларни тушунтиринг?
6. Ик уруғ жамоаси даврида аниқ фанлар соҳасидаги илмий билимларни тушунтиринг?
7. Илк уруғ жамоасида санъат, маънавий маданият масаласи?
8. илк уруғ жамоасининг тиббиёт соҳасидаги билимлари?
9. илк уруғ жамоасида мифологик дунёқарашни тушунтиринг?
10. илк уруғ жамоаси даврида диний қарашларни тушунтиринг?

11. илк уруғ жамоаси даврида этник жараёнлар ва тил масаласи?

### **Адабиётлар.**

1. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990.

2. Алексеев В. П. Становление человечество. – М.: Наука, 1984.

3. Алексеев В. П. Историческая антропология: учеб. пособие. – М.: Высш школа 1979. – 216 с.

4. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества – М.: Наука, 1980. – 239 с.

5. Вишняцкий Л.Б. “Человек в лабиринте эволюции” - М. 2004

6. Косвен М. О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар – Т. : Ўзбекистон фанлар академияси нашриёти 1960.

7. Тайлор Э. Б. Первобытная культура: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.

8. [http: // www. mirknig.com/;](http://www.mirknig.com/)

9. [http: // www.turklib.ru/;](http://www.turklib.ru/)

10. [http: // www.rsl.ru/;](http://www.rsl.ru/)

11. [http: // www.ziyonet.uz/.](http://www.ziyonet.uz/)

### **Сўнгги уруғ жамоаси (1 машғулот)**

#### **Режа:**

*Ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг вужудга келиши*

*Хўжалик ўчоқларининг вужудга келиши*

*Сўнгги уруғ жамоси даврида оила ва никоҳ муносабатлари*

*Сўнгги уруғ жамоаси даврида аҳоли нуфузининг ва ёш гуруҳлари*

*Ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг вужудга келиши*



Сўнгги уруғ жамоаси даври ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва деҳқончилик, чорвачилик хўжаликларининг вужудга келиши билан бошланади. Инсон ойкуменасининг айрим минтақаларида ишлаб чиқариш ривожланган вақтларда, айрим минтақаларда овчилик, балиқчилик ва термачилик давом этаверди. Ўзлаштира хўжаликдан ишлаб чиқариш хўжалик шаклларига ўтиш ибтидоий иқтисодиётнинг буюк ютуғи бўлиб, инсониятнинг ижтимоий иқтисодий тарихининг фундаменти бўлиб ҳисобланади. Ишлаб чиқараришнинг тараққиёти неолит даври (Г. Чайлд ибораси “неолит инкилоби”) дан чўнг уруғ жамоаси структурасида ўзгаришлар содир бўлиб бориб, мулкый тенгсизлик ва синфий жамиятларнинг вужудга келишига сабаб бўлди.

Чорвачиликнинг вужудга келиши хусусида олимлар ўртасида қатор баҳсли мунозаралар мавжуд бўлиб, улардан бир гуруҳи чорвачиликни юқори палеолит давридаёқ вужудга келган деган фикрларни илгари сурадилар. Уларнинг фикрига кўра, итнинг қўлга (Рейн дарёсининг чап соҳилидаги Мадлен даврига оид Оберкассель ёдголиги мисолида) ўргатилиши бунга мисол бўла олади. Айрим олимлар дастлабки хонакилаштирилган жонивор от эканлигини ва у ҳам юқори палеолит даврида хонакилаштирилганлигини исботлашга уринадилар. Айрим олимлар ҳатто, неандерталлар давридаёқ жониворлар қўлга ўргатила бошланган деган фикрларни илгари суришга уринадилар, аммо, бу назария ҳали ўз тасдиғини топган эмас.

Ҳозирга қадар фанда ҳайвонларни қўлга ўргатиш ва ўсимликларни маданийлаштиришнинг хронологк даври бундан IX – VIII минг йиллар олдин Олд Осиё ҳудудларидан бошланганлиги эътироф этилади. Дастлабки экилган экинлар буғдой, ясмиқ (чечевица), арпа, тарик эканлиги эътироф этилади. Археологик ёдгорликлар бу ўсимликларни ёввойи ҳолатида узоқ вақт дони йиғиб олинганлигини исботлайди. Дастлабки қўлга ўргатилдган жониворлар қўй, эчки эканлиги аниқланган. Қорамол бирмунча кейинроқ қўлга

ўргатилган. От, эшак, буғу, лама каби жониворлар тарихнинг кейинги босқичларида хонакилаштирилган.

### *Хўжалик ўчоқларининг вужудга келиши*

Хўжалик ўчоқларининг локал бир қобик ичида вужудга келиши хусусида н. Н. Вавиловнинг назарияси узоқ вақт баҳсларга сбаб бўлсада, кейинчалик ўз исботини топди. Локал хўжалик ўчоқлари археологик ёдгорликлар мисолида ўз тасдиғини топади. Деҳқончилик марказлари борасида ҳам олимлар ўртасида баҳслар бўлиб, олимлар дастлаб деҳқончилик Африкада ёки Осиё ва Европанинг дашт минтақаларига яқин ҳудудларда вужудга келган деган фикрларни илгари сурганлар. Кейинги вақтлардаги археологик ёдгорликлардан топилган маълумотларга таяниб, дастлабки локал деҳқончилик маркази Олд Осиё (Сурия, Фаластин, Ливан, Туркиянинг жанубий – шарқий қисмлари) деб бемалол айтиш мумкин. Олимларнинг фикрича Олд Осиё деҳқончилик марказининг ўзи бир неча мустақил локал хўжалик марказларига бўлинади. Улардан Кавказ ва Ўрта Осиё хўжалик марказларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Бундан ташқари Олд Осиё деҳқончилик маркази Ўрта ер денгизи деҳқончилик марказига катта таъсир ўтказга бўлиб, у Ғарбий Ўрта ер денгизи, Болқон, Шарқий Ўрта ер денгизи, Шимолий Африка марказларига бўлинади.

Осиё қитъасининг шарқий қисмида йирик деҳқончилик маркази сифатида Шарқий Осиё эътироф этилади. Шарқий Осиё деҳқончилик маркази доирасига Япон ороллари, Амурбўйи, жанубий – шарқий Осиёнинг материк қисмлари киради. Бундан ташқари жанубий Осиё ёки Ҳиндистон деҳқончилик маркази ҳам ўзига хос хусусиятларга эга эканлиги билан ажралиб туради. Археологик, тарихий этнологик адабиётларда Америка қитъасидаги деҳқончилик маркази сифатида Мексика ва Марказий Америка ҳудуди эътироф этилади. Бундан ташқари Анд тоғларидаги Перу, Боливия давлатлари ҳам ўзига хос деҳқончилик маданиятига хос деб ҳисобловчилар мавжуд. Шунингдек, Шимолий Америка ҳиндуларининг ҳам мутамлака

арафасида деҳқончилик маданиятига ўта бошлаганликлари кўзга ташланади. Африка қитъасига хос ўсимликларни маданийлаштириш ва ҳайвонларни domestikация (лотинча domesticus - сўздан олинган бўлиб хонакилаштириш маъносини беради) Сахрои Кабирдан жанубда бошланганлигини кўриш мумкин.

Деҳқончилик ва чорвачиликнинг вужудга келиши, меҳнат қуролларининг такомиллашуви ва янгиларининг ихтиро қилиниши билан биргаликда олиб борилди. Энг аввало, тош қуроллар тайёрлаш техникасида ўзағаришлар содир бўлиб, сиқиб ретуш бериш усули такомиллашади. Мезолит давридаёқ айрим минтақаларда силлиқлаш ёки сайқал бериш техникаси вужудга келган бўлиб, неолит даврида бу усул такомиллашди. Неолит даврида меҳнат қуроллари тайёрлашда мутлақо янги бўлган арралаш ва пармлаш усуллари ҳам вужудга келди. Деҳқончиликнинг вужудга келиши ўрмонлардан ер майдон очиш учун дарахтларни кесишда янги меҳнат қуролларини талаб қилар эди. Бу эса неолит даври учун янги меҳнат қуроли қўл болтасини ихтиро этилишига сабаб бўлди. меҳнат қуроллари асосан нефрит, жадеит, обсидиандан тайёрлана бошланди. Неолит давридан бошлаб, қончиликнинг дастлабки кўринишлари вужудга келиб, меҳнат қуроллари тайёрланадиган тошларни қазиб чиқариш ва “махсус устахоналар” вужудга кела бошлаганлигини археологик ёдгорликлардан топилган ашёлар исботлайди. Меҳнат қуроллари ўзлари тайёрланган ҳудудлардан узоқларга тарқала борди. Термачилар қўллайдиган таёқча – куракча ва ўроқсимон пичоқлар мотиға ва ўроқларга айланиб борди. Ўғир, ҳавонча каби меҳнат қуроллари хўжалик ҳаётга кенг кириб кела бошлади. Айрим ҳудудларда ирригация иншоотлари вужудга келди масалан Олд Осиё ва Янги Гвинеядаги дренажларни бунга мисол қилиб олиш мумкин.

Неолит даврида деҳқончилик ва чорвачилик хўжалик турига ўтмаган овчи, балиқчи ва термачи хўжаликларда ҳам меҳнат қуролларининг такомиллашув жараёнлари содир бўлди. овчиликда қопқонлар, тузоқлар кенг

тарқалган бўлса, денгиз жониворларини овлашда гарпунларнинг ўзига хос турлари, илгичлар, тўрлар, қармоқларнинг ривожланган турлари қўлланила бошланди. Шимолда чана ва чанғи каби ихтиролар қилинди.

Ишлаб чиқаришнинг бошланиши билан одамларнинг ўтроқлашив жараёни содир бўлиб, вақтинчалик бошпаналар эндиликда узоқ муддатга мўлжаллаб қурила бошланди. Неолит даврида кийим – кечаклар тайёрлашда жониворлар терисидан ташқари тўқимачилик маҳсулотларидан ҳам фойдаланила бошланди. Дастлаб ўсимликлар пўстлоғидан кейинроқ эса қўй ва эчкиларнинг жунидан тўқиш ишлари бошланди. Уй хўжалиги идишлари эндиликда кулолчилик маҳсулотлари билан тўлдирилиб борилди. Кулочилик дастлабки вақтларда ёпиштириш усулидан фойдаланиб тайёрланган. Спиралсимон узунчоқ бовлиқ 2 – 3 см атрофида қилиниб бир бирига қўл билан ёпиштирилган ва идиш тайёрланиб оловда пиширилган. Сопол идишларнинг пайдо бўлиши овқат асартиментларини кўпайтириш имконини берган.

Меҳнат қуролларининг такомиллашуви, янгиларнинг вужудга келиши, хўжалик турларининг пайдо бўлиши буларнинг барчаси аввалгидек коллектив биргаликда амалга оширадиган вазифалар сонини кўпайтириш билан бирга, уруғ ичида меҳнат тақсимони қайта кўриб чиқишни ҳам талаб этарди. Янги ишлаб чиқариш даражасининг кейинги ривожланиши меҳнатнинг индивидуализацияси ва специализациясини талаб қилар эди. Меҳнатнинг аёллар ва эркеклар ўртасида, шунингдек ёш гуруҳлари ўртасидаги тақсимотидан уруғ – қабилалар тақсимотига қадар ўсиб чиқиши кузатилди. XIX аср охирига қадар меҳнатнинг биринчи йирик тақсимоти сифатида чорвачиликнинг вужудга келиши билан бошланган деган қарашлар устун эди. Аммо, бу хусусда хўжалик тараққиётига оид режада қайта тўхталиб ўтади.

*Сўнгги уруғ жамоасида ижтимоий – иқтисодий муносабатлар.*

Дастлабки ишлаб чиқарувчи хўжалик турлари ҳам жамоа бўлиб меҳнат қилишни талаб этар эди. Ўрмонни тозалаш, подани сраш, жониворларни ов қилиш ишларини алоҳида оила амалга ошира олмас эди. Жамиятнинг асосини аввалгидек биргаликда меҳнат қилишга асосланган уруғ жамоаси ташкил этиб, ер уруғнинг мулки бўлиб қолаверди. Уруғ жамоаси ери илк уруғ жамоасидан фарқли деҳқончилик қилинадиган, ов қилинадиган, термачилик ва балиқчилик қилинадиган қисмларга бўлинди. Ерларни бошқа уруққа бериб қўйиш мумкин бўлмаган. Янги Гвинея папуслари мисолида буни кўриб чиқиш мумкин. Уларда аجدодлардан олинган ер бошқа уруғ – кабиллага ўтиб кетиши кечирилмас гуноҳ бўлиб, уни авлодларга мерос қолдириш лозим эди.

Ер моддий неъматлар яратиладиган воситагина бўлиб қолмасдан унинг ўзи моддий неъма даражасига кўтарила бошланди. Шу билан бир қаторда меҳнат қилиб топилган чорва, қурол, хўжалиқ буюмлари бошқаларга ўтиб кетиши (айрбошлаш натижасида) мумкин бўлган. Сўнгги уруғчиликнинг дастлабки босқичида уруғ аъзолари ичида бировнинг шахсий мулкани олиш жиноят ҳисобланмай, вафот этган кишининг шахсий анжомлари унинг яқинларига мерос бўлиб ўта бошлади.

Озиқ – овқат тақсимотини ҳам тенг тақсимланишига амал қилинар эди. Аммо, бу ҳол тобора уруғ учун экстремал ҳолатлардагина амал қиладиган одат тусига кириб борди. Одатий ҳолларда эса, уруғ ичидаги айрим қариндошлар уруғ аъзоларидан кўра имтиёзларни қўлга кирита бордилар. Сўнгги уруғчилик даврида ҳосилни мўл олган, чорвасини талофотлардан асрай олган, овда мўл ўлжани қўлга киритганлар ўз неъматларини кўпроқ қисмини ўзига олиб қолиш ҳоллари вужудга кела бошлади. Бу меҳнатнинг тақсимооти билан боғлиқ эди. Агар папусларда оч қолган одам қўшниси томарқасидан маҳсулот олса ва уни кейинчалик шу маҳсулот билан қайтаришни эълон қилса, бу жиноят ёки ўғрилиқ

ҳисобланмаган. Жанубий Америкадаги Кубэо қабиласида эса бу ўғрилиқ ҳисобланган.

Ишлаб чиқаришнинг вужудга келиши, шахсий мулкнинг вужудга келиши, меҳнат тақсимоти сўнгги уруғ жамоасида ижтимоий – иқтисодий муносабатларга катта таъсир кўрсатди. Фанда бу “илғор иқтисодиёт” атамаси билан аталган. Илғор иқтисодиёт олимларнинг фикрига кўра, совға – салом айрбошлаш йўли билан вужудга келган. Совға алмашиш уруғ ичида ва уруғнинг ташқарисида ҳам давом этаверди. Сўнгги уруғ жамоаси даврида совғалар алмашинуви бир неча жамоаларни қамраб олиб, ҳам жамоавий ва ҳам индивидуал хусусият касб эта бошлади. Айрбошлашда нафақат хўжаликда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар, балки умуман зарур бўлмаган нарсаларни ҳам айрбошлаш ҳоллари бўлганлигини этнографик манбалар тасдиқлайди. Масалан, Меланезиянинг Тробриан оролларида “кула” деб номланувчи одат мавжуд бўлиб, унда, икки турдаги кераксиз чиғаноқларни айрбошлаш доимий давом этиши кузатилган. Папуасларнинг айрим қабилаларида ямсинг бир неча турларини фақат айрбошлаш учун экишлари кузатилган. Аммо, айрбошловчиларнинг серҳимматлиларигина жамоа орасида обрў қозона олган. Мол айрбошловчилар бу ерда ҳеч нарса йўқотмай ўзаро олувчи ва берувчилар орасида Рециприкалик (Лотинча *reciproc* – қайтараман маъносини билдириб, мол айрбошлашни англатади) вазифасини бажарганлар. Бу кейинчалик савдогар табақасининг вужудга келишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Мол айрбошлаш ёрдамида уруғ – жамоалари ўртасида никоҳ муносабатлари, ижтимоий алоқалар, тинчлик муносабатлари, жамоа ва унинг етакчилари авторитети мустаҳкамланган. Айрбошлашда кўпроқ бериб камроқ олиш уруғ жамоасининг нуфузини оширган. Айрибошлаш эквивалентлари вужудга кела бошлаган масалан, кам учрайдиган чиғаноқлар, кадрланадиган қушларнинг патлари ва бошқалар. Иккинчи бир томондан айрбошлаш айрим чиқимлар билан ҳам ўтказилган. Масалан Меланезия.

Жанубий – Шарқий Осиё, Африка ва америкадаги қабилаларида катта зиёфатлар билан ўтказилган. Бу одат уруғ ичида ва ташқарисида ўзаро ёрдам мақсадида амалга оширилган. Уруғ жмоасининг сўнгги босқичларида бу қабианъаналар уруғ ичида ижтимоий – иқтисодий тенгсизликни олдини олиш мақсадида қилинган. Бир томондан сўнгги уруғ жамоаси ичида ишлаб чиқаришни ва айрбошлашни ривожлантириш учун махсус томарқа майдонлари ҳам ажратилган. меланезияликларда айрбошлш учун махсус томарқаларга махсус томарқалар ажратилган бўлса, Африканинг дашт минтақаларида яшовчи чорвадорлар айрбошлаш учун махсус ажратилган чорва боққанлар.

Сўнгги уруғ жамоасининг дастлабки даврида жамғарма маҳсулотларни тақсимлашда жамоавий уруғчилик аънаналари сақланиб қолинган бўлсада, уруғ жамоасининг кейинги тараққиётида “илғор иқтисодиёт” хусусий мулкнинг вужудга келишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

#### *Сўнгги уруғ жамоаси даврида аҳоли нуфузининг ва ёш гуруҳлари*

Илк ишлаб чиқариш ёки ихтисослашган хўжалик юритиш натижасида инсоният доимий равишда ҳаётий ресурслар билан таъминланиб борди. Бу эса ер юзида аҳоли сонининг ортиб боришига ҳам хизмат қилди. Ишлаб чиқарувчи хўжаликка ўтиш натижасида палеодемографик маълумотларга кўра ер юзи аҳолиси 100 баробар атрофида кўпайган. Неолит даврида аҳоли сонининг ортиши тарихий адабиётларда “демографик инқилоб” деб ҳам аталади. Илк уруғчилик даврида уруғ аъзолари бир неча юз кишига етган бўлса, сўнгги уруғ жамоасида уларнинг сони бир неча мингга ташкил эта бошлади. Ишлаб чиқарувчи хўжалик турларига ўтиш билан уруғ ичида туғилишни лимитлаш деярли йўқолиб борди. Инфантицид ва геронтицид жуда кам учрайдиган ҳолат бўлиб қолди. Деҳқончилик ва чорвчилик шуғулланадиган жамоаларда илк бора кўп болали оилалар вужудга кела бошлади. Айрим олимлар бу жамоаларда болалар меҳнатидан фойдаланиш

мақсадида кўп фарзандлилик вужудга келган деган хато фикрни ҳам илгари сурганлар. Озиқ – овқатларнинг яхшиланиши ва уларнинг мунтазамлилиги натижасида болалар ўлими билан боғлиқ ҳолатлар камайди. Шунингдек, ўртача умр кўриш ёки унинг давомийлиги ҳам ўсиб борди.

Сўнгги уруғ жамоаси даврида меҳнатнинг жинсга қараб тақсимланишининг сақланиб қолиши ёш гуруҳлари ва улар турмушининг ўзига хослигини таъминлашга хизмат қилди. Ёш гуруҳлари ўзларининг ҳуқуқлари, одатлари ва анъаналари шунингдек, яширин маросимларига эга бўлган. Тараққиётнинг бу босқичи учун уйланмаган йигитлар, турмушга чиқмаган йигитлар, эркаклар, аёллар ёш гуруҳларининг институционализацияси хос бўлиб, ёш гуруҳларининг алоҳида уйлари шаклланди. Эркаклар уйи кенг тарқалган бўлиб, бу ерда эркаклар йиғилишлар ўтказиб, меҳнатни ташкил этиш, эркакларга хос анъаналар ўтказиш, эркакларга хос эътиқод култини сақлаш ва унга бағишланган маросимларни ўтказиш, меҳмонларни қабул қилиш каби амалларни бажарганлар. Бу ерда уйланмаган йигитлар ва алоҳида вақтларда барча эркаклар биргаликда тунаганлар. Аёллар ва инициациядан ўтмаганларни бу уйга кириши мумкин бўлмаган. Бир неча уруғдан иборат жамоаларда ҳар бир уруғ ўзининг эркаклар уйига эга бўлган.

Аёллар уйлари эркаклар уйига қараганда камроқ учрайди. Кўп ҳолларда эса бу вояга етган аммо, турмушга чиқмаган қизларнинг кекса аёллар назорати остида тунайдиган бошпаналари бўлиб ҳисобланади. Уруғ жамоасида аёллар уйи бўлмаган минтақаларда эркаклар уйи қишлоқнинг марказида бўлиб, унинг атрофида жойлашган уйлар аёллар ва болаларники ҳисобланган.

Сўнгги уруғ жамоаси даврида аёллар ва эркакларнинг алоҳида мулклари шакллана борган. Масалан, папуасларда эркаклар томонидан экилган дарах, меҳнат қуроллари ва боқадиган чўчқалари уларнинг шахсий



мулки ҳисобланган. Аёлларнинг эса, ўзлари етиштирган полиз маҳсулотлари ва ошхона анжомлари шахсий мулклари ҳисобланган. Фактгина уй эр ва хотиннинг умумий мулки бўлиб ҳисобланган.

Янги Гвинея, Жанубий Америка, Шарқий африкада тараққиётнинг ушбу босқичида ёш гуруҳлари инстициялашувини кўриш мумкин. Жанубий америкадаги Апинай қабиласида инициациядан ўтмаган, инициациядан ўтган, уйланишга рухсат олган, ёш эркаклар, етук одамлар, кексалар каби ёш гуруҳларини кўриш мумкин. Худди шу ҳолатни папуасларда ҳам кўриш мумкин. Инициациядан ўтган йигитлар ва эркаклар гуруҳлари жамоанинг асосий ишчи кучини ташкил этганлар. Шунингдек, уруш вақтида жангчилар вазифасини ҳам ўтаганлар.

Инициациядан ўтган аёллар гуруҳлари одатда уч гуруҳга бўлинганлар яъни, турмушга чиқмаган қизлар, биринчи ҳомиладор бўлгунга қадар, болалилар кейинги босқич эса кекса аёллар гуруҳидир. Аёллар ва эркакларнинг бирмунча мураккаб ёш гуруҳлари Шарқий Африкада учрайди. Аммо, бу ҳақида уруғ жамоа тартибларининг емирилиши мавзусида фикр юритилади. Ёш гуруҳларининг асосий фарқлари уларнинг меҳнат тақсимоотидаги ўрнига қараб белгиланган. Дехқончилик ва чорвачилик билан ҳам аёллар ва ҳам эркаклар шуғулланганлар. Махсус тайёргарлик талаб қилинадиган овчилик ва балиқчилик, денгиз жониворларини овлаш фақат эркалар машғулооти бўлиб ҳисобланган. Термачилик фақат аёлларга хос бўлиб, уй хўжалигини юритиш ҳам аёллар зиммасида бўлган. Аёллар ҳам эркаклар ҳам тенг ҳуқуқлардан фойдаланганлар ва уруғ мулкида ўз ҳиссалари бўлган. Матрилокал жойлашувга хос бўлган уруғ жамоаларида ер, уруққа тегишли барча нарсалар аёллар ихтиёрида бўлса, патрилокалда эркакларга тегишли бўлиб ҳисобланган. Аммо, мотиға дехқончилигига асосланган хўжалик тартиблари юритадиган минтақаларда аёллар барча нарсанинг эгси бўлганлар. Ирокезлар христиан миссионерлари саволларига жавоб бериб;

“Аёлларсиз биз ҳеч ким. Бизнинг ўлкада айнан аёллар экин экадилар, уларни ўстирадилар, дон ва полиз экинларини йиғиб оладилар ва эркаклар, болаларга овқат тайёрлайдилар”.

Сўнгги уруғ жамоаси даврида “илғор иқтисодиёт” нинг ривожланиши натижасида эркакларнинг жамоадаги роли ошиб боради. Шу сабабли олимлар сўнгги уруғ жамоаси охирларида эркакларнинг ҳукмрон кучга айлани борганлигини эътироф этадилар.

### **Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар.**

1. “неолит инқилоби”ни тушунтиринг?
2. Ишлаб чиқарувчи ва ўзлаштира хўжаликларни тушунтиринг?
3. Ҳайвонларни қўлга ўргатиш тўғрисидаги фикрлар?
4. Ўсимликларни хонакилаштириш тўғрисидаги назариялар?
5. Деҳқончиликнинг дастлабки маданиятлари?
6. Н. Н. Вавиловнинг хўжалик ўчоқлари тўғрисидаги назарияси
7. Неолит даври хўжалик турларини санаг?
8. денгиз овчилиги билан балиқчиликнинг фарқини тушунтиринг?
9. хусусий мулкнинг илк куртаклари пайдо бўлишини тушунтиринг?
10. “Илғор иқтисодиёт” деб нимага айтилади?
11. демографик инқилоб омиллари нимада эди?
12. меҳнатнинг ёш ва жинсга қараб бўлинишини тушунтиринг?
13. сўнгги уруғ жамоасида ёш гуруҳлари
14. инфантицид ва геронтициднинг кмайишига сабаб ва омиллар?
15. Тўқимачилик, кулолчилик соҳалари тараққиёти
16. Деҳқончилик марказлари, domestikация жараёнлари.

### **Адабиётлар**

1. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990.
12. Алексеев В. П. Становление человечество. – М.: Наука, 1984.
13. Алексеев В. П. Историческая антропология: учеб. пособие. – М.: Высш школа 1979. – 216 с.
14. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества – М.: Наука, 1980. – 239 с.
15. Вишняцкий Л.Б. “Человек в лабиринте эволюции” - М. 2004
16. Косвен М. О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар – Т. : Ўзбекистон фанлар академияси нашриёти 1960.
17. Тайлор Э. Б. Первобытная культура: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
18. [http: // www. mirknig.com/;](http://www.mirknig.com/)
19. [http: // www.turklib.ru/;](http://www.turklib.ru/)
20. [http: // www.rsl.ru/;](http://www.rsl.ru/)
21. [http: // www.ziyonet.uz/.](http://www.ziyonet.uz/)

### **Сўнгги уруғ жамоаси (2 машғулот)**

#### **Режа:**

*Сўнгги уруғ жамоси даврида оила ва никоҳ муносабатлари*

*Сўнгги уруғ жамоасида уруғ – жамоа таъкилотлари*

*Сўнгги уруғ жамоаси одамларининг қабилавий бирлашмаларининг  
вужудга кела бошлаши*

*Сўнгги уруғ жамоси даврида оила ва никоҳ муносабатлари*

Ишлаб чиқаришнинг вужудга келганидан сўнг ҳам полигиния анъаналари давом этаверди.шунингдек, аёлларнинг деҳқончилик ишидаги устунлиги уруғни қўшимча ишчи кучи билан таъминлаши нуктаи – назаридан сорорат анъаналари ҳам давом этаверди. Овчи, балиқчи термачиларда эса, сўнгги уруғчилик даврида полиадрия ва қисман леверат анъаналари устунлик қилди. XVIII асрга оид этнографик маълумотларга кўра, Ирокез – гурунларда эркак “қўшимча хотин”га эга бўлган. Аёллар эса ўз навбатида “қўшимча эр” га эгалик қилган. Бундан ташқари гурунларда “овчи қизлар” ҳам мавжуд бўлиб, улар овда эркакларга хотинлик қилиш учун улар билан бирга жўнаганлар.

Балиқчи тлинктинлар ва уларнинг қўшнилари денгиз жониворларини оловчи алеутларда И. Е. Вениаминовнинг ёзиб қолдиришича, аёллар иккита эрга эг бўлган. Улардан бири асосий иккинчиси қўшимча эр бўлган. Сўнгги уруғ жамоси даврида ҳам никоҳсиз жинсий муносабатларга эркинлик бериган. Бу билан қизлар ўзларининг бола туға олишларини исботлашлари лозим бўлган.

Никоҳ муносабатлари узоқ вақт кросскузен кўринишини сақлаб қолган. Аммо, уруғ жамоалари ўртсидаги алоқаларнинг кенгайиб бориши кросскузен тартибларини дастлаб зарурий бўлмаслигини кейинчалик йўқолиб боришини таъминлади. Никоҳ муносабатларида қалин кўринишларининг вужудга келишини кўриш мумкин. Уруғлар ўртасида ёш болалар ва ҳаттоки туғилмаган болаларни қалинини тўлаб уларни эр – хотин деб эълон қилиш анъаналари вужудга кела бошлади. Тўй анъаналари, уни ўтказиш тартиблари вужудга кела бошлади. Илк уруғ жамоасида эркак ва аёлнинг ихтиёрига кўра уларнинг оила қуриши эълон қилинган бўлса, сўнгги уруғчилик даврида уларнинг никоҳини расмийлаштириш бирмунча мураккаб бўлган тартиблардан иборат бўлиб қолди.

Тўйнинг марказий қисмида қудаларнинг совға – салом алмашини турган. Тўй билан боғлиқ турли одатлар вужудга кела бошлади. Масалан аёлларни олиб қочиш, қиз қувди ва бошқаларни мисол қилиш мумкин. С. П. Крашенников ительменлар (камчадаллар) ҳақида ёзиб; “камчадал йигити бирор (албатта бошқа уруғдан) қизга уйланмоқчи бўлса, у ёқтирган қизининг ота – онаси билан учрашади. Қизнинг ота – онасига мақсадини баён қилгач уларнинг хўжалигида ишлаб беради. Меҳнаткаш, чаққонлигини кўрсатиш учун барчанинг хизматини қилади. Шундан сўнггина қизни олиб қочиш учун рухсат олади. Қизни олиб қочиб у билан тунни ўтказгач кейинги куни ўзининг уруғига олиб кетади”.

Фанда узоқ вақтлар қизларни олиб қочиш ибтидоий никоҳ тартибларининг энг қадимги кўриниши деган фикр устунлик қилиб келган. Ушбу фикрга мисол қилиб мажбуран, зўрлб қизларни ўғирлаш одатларини ибтидоий қабилаларда сақланиб қолинганлиги мисол тариқасида келтириб ўтиларди. Бу одатнинг кўринишлари ҳатто тарақий этган халқларда ҳам мавжудлиги кўрсатиб ўтилар эди. Аммо, ушбу фикр ўз тасдиғини топган эмас.

Сўнгги уруғ жамоаси даврида никоҳ локализацияси матрилокал, патрилокал, ускорилокал ва вириолокал кўринишларга эга бўлган. Аммо, матрилокаллик анча кўпроқ учрагани маълум. Африкадаги қолоқ қабилаларда ҳозирга қадар матрилокаллик 2 – 3 баробар патрилокалликдан кўра кўпроқ учрайди. Океаниядаги қабилаларда бу ҳол тенглик муносабатига эга бўлиб, амбилокаллик ҳолатлари кўпроқдир. Олимларнинг фикрига кўра овчилик хўжалик тури билан шуғулланувчиларда патрилокаллик бир қадар кўпроқ сақланган. Мотига деҳқончилигига ўтган хўжаликларда матрилокаллик устунлик қилади. Бундай жамоаларда авунколокаллик (лотинча *avunculus* – тоға маъносини бериб, никоҳ муносабатларига киришувчилар келиннинг тоғаси уруғига кўчиб борадилар) орқали патриархатга ўтиш ҳоллари кузатилади.

Сўнгги уруғ жамоаси даврида ажралишлар деярли кузатилмайди. Аммо, эр – хотиннинг алоҳида мулклари шакллана бориб, эр ёки хотини бир – биринг мулкига зиён етказса уни тўлаб бериши лозим бўлган. Вафотидан сўнг болалардан сўнг уларнинг мулкига яқин қариндошлари даъво билан чиқишлари мумкин бўлган. Матрилокал жойлашувга асосланган жамоаларда ўз уруғидан хотини уруғига келган эркак ўз уруғи аъзолари билан хўжалик алоқаларини узмаган ва икки хонадон учун ишлаб берган.

Сўнгги уруғ жамоаси даврида уруғ ичида ички курашлар кескинлашади. Оиланинг кучайиши уруғни кучсизлантирса, уруғнинг кучайиши оила алоқаларини кучсизлантиради. Сўнгги уруғ жамоаси даврида энг кўп кузатилган никоҳ ва оила муносабатларидан авункулат (лотинча *avunculus* – тоға) бўлиб, болаларни боқиш учун эр эмас унинг тоғаси жавобгар ҳисобланган. Болаларнинг тоғаси қанчалик кўп бўлса, моддий неъматлар билан таъминланиш шунчалик яхши бўлган.

#### *Сўнгги уруғ жамоасида уруғ – жамоа ташкилотлари*

Ишлаб чиқарувчи хўжаликка ўтиш билан илк уруғ жамоаси даврида мавжуд бўлган уруғ – жамоа ташкилотлари йўқолиб кетмади, алки уларнинг тузилиши, вазифалари мураккаблашиб борди. Илк уруғ жамоасидан фарқли сўнгги уруғ жамоаси даврида жамоа кўплаб уруғлардан иборат экнлиги билан фарқланади. Никоҳ муносабатлари кўплаб уруғларни қон – қариндошчилик муносабатлари билан боғлаши сўнгги уруғ жамоаси даврида уруғ – жамоа ташкилотлари функциясида айрим ўзгаришлар киритилишини талаб этар эди.

Ҳар бир қон – қариндошлар жамоасининг ўзи эркаклар ва аёллар билан биргаликда жамоа ичидаги субжамоани ташкил эта бошлади. Ўз навбатида уларнинг ўзи ҳам амйда ячейкаларга бўлиниши кузатила бошланди. Бундай жамоаларда уруғлар ўратсида ўзаро низонинг олдини олиш мумкин эмасди.

Жамоавий меҳнатни ташкил этиш, қўшнилар ҳужумларидан сақланиш уруғни мустаҳкам бўлишини талаб қиларди. Бу эса жамоа ичида жамоа ичидаги муносабатларни тартибга солиш вазифасини бажарувчи институтлар тузишни талаб қиларди. Уруғ ичидаги эркаклар уйи дастлаб культга оид тадбирлар ўтказиш жойи бўлса. Кейинчалик уруғ жамоаси эркакларининг муҳим масалалар юзасидан йиғилиш ўтказиш жойига айланди. Эркакларнинг биргаликда ўтказадиган зиёфатлари, умумий культлари (одатда жамоадаги энг қадимги ёки қудратли уруғнинг култи жамоа култига айлана борган) вужудга келди.

Сўнгги уруғ жамоасида қўшнилар билан тинч – хотиржам яшашнинг асосий шарти улар билан никоҳ муносабатларини ўрнатиш, мол ва совғалар айрбошлаш кенг тарқалган. Мол айрбошлаш тантанали зиёфатлар билан ўтказиладиган бўлган. Папуаслардаги “Чўчқалар байрами” бунга мисол бўла олади. Бунинг учун меҳмонларга махсус боқилган чўчқалар сўйилиб зиёфатлар берилган. Илк уруғ жамоаси даврида вужудга келган меҳмондорчилик, биродар тутиниш, адопция (лотинча adoption, adoptatio-ўғил ёки қиз қийиб олиш) тартиблари мустаҳкамланди.

Қариндошлараро ва уруғ ташкилоти алоқалари бу даврда илк уруғ жамоаси давридан кўра мураккаб тузилишга эга бўлди. энг аввало аҳоли сонининг ортиши ва уруғлар жонининг жамоада кўпайиши уруғ жамоа ташкилотини бошқаришни ривожланишини талаб қилар эди. Уруғлар ички уруғ гуруҳларига бўлиниш билан бирга ички гуруҳларнинг ўзи қариндошлар гуруҳига бўлина бошланди.

Уруғдан фарқли ўлароқ ички гуруҳлар ўзларининг келиб чиқшларини мифологик образларга этиб тақай бошлаганлар. Шуни унитмаслик керакки, ички гуруҳлар уруғдан кўра тарихий аجدодларга эгалар. Бундай гуруҳлар халқаро линиж (инглизча lineage - келиб чиқиш, уруғ ва лотинча linea – чизик маъноларини беради. Яқин қариндошларнинг ички уруғ гуруҳи. Линиж асосчиси кўп ҳолларда аждод номи билан аталади. Патрилиниж ва

матрилинижлар мавжуд) атамси билан аталган. Уруғ номини англатиш учун клан (гэлча *clan*, *clainne* – уруғ, қабила маъносини билдиради) атамси мавжуд. Майдаланган ва шаҳобчаларга бўлинган уруғлар структураси ички уруғлар гуруҳи сигментар (лотинча *segmentum* – бўлак маъносини билдириб, уруғнинг ички бўлиниш тартибини англатади. Унда уруғ бир неча ички уруғларга бўлиниб ички гуруҳларнинг ўзлари ҳам майда звеноларга бўлинадилар) ташкилот деб юритилади. Дастабки даврларда уруғлар (клан) ва уларнинг сигментлари (субкланлар) бўлган. Уруғ иқтисодий, ижтимоий, мафкуравий функцияни бажарган. Жумладан ерларни тақсимлаш, меҳнат ва моддий ёрдам, меросий мулк, ўзаро ҳимоя, экзогамия, культ эътиқоди билан боғлиқ масалаларни уруғ кенгаши ҳал қилган. Линиж эса уй хўжалигига асосланган қариндошлар жамоаси бўлиб ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиб бориши билан линижлар уч – тўрт даражага етиб борган. Бунга аҳоли сонининг ортиши ва уруғларнинг децентрализациялашуви ҳам сабаб бўлган. Уруғ жамоа структурасининг мураккблашуви уруғ жамоаси характери ва ўзгартириб юборди. Горизонтал, яъни барчага баробар ривожланишда тезда вертикал яъни, аждодларга қараб ривожланиш босқичига ўтди. Жамоада генеалогик тартиблар вужудга кела бориб.

Аждоднинг тўридан тўғри вакили ёки унга қариндошлик даражаси нуфуз белгилай бошлади. Шу сабабли кечки уруғ жамоасини унилиней (лотинча *unius* – бир ва *linea* – чизиқ. Қариндошликни бир томондан ота ёки она томондан англашганилиши) – матрилиней (лотинча *mater* – она ва *linea* – чизиқ. Қариндошчиликни фақат она томондан англаниши) ёки патрилиней (лотинча *pater* – ота ва *linea* – чизиқ. Қариндошлик ота томонидан англаниши) ёки агнат (лотинча *agnatio* – ота томондан қариндош деган маънони беради) ва билиней (лотинча *bis* – икки бора ва *linea* – чизиқ. Қариндошлик ҳам ота ва ҳам она томондан англашганилади) ёки когнат (лотинча *cognatio* – туғилиш билан белгиланадиган қариндошчилик билейлик



сингари ҳар икки томондан қариндошчиликни англаш) жамоаси деб аташ одат бўлган.

*Сўнги уруғ жамоаси одамларининг қабилавий бирлашмаларининг вужудга кела бошлаши*

Сўнги уруғ жамоаси даврида аҳоли нуфузининг ортиб бориши натижасида уруғ ичида турли бўлинишлар ижтимоий – иқтисодий ўзгаришлар ўзига хос бошқарув ташкилотларининг вужудга келишини кун тартибига қўйди. Маълум бир ҳудудда яшаган аҳолининг турли муносабатлар натижасида ўзаро яқинлашуви содир бўлди. уларнинг умумий хўжалик юритиш, ижтимоий муносабатлардаги анъаналари, маънавий қиёфаси вужудга кела борди.

Янги Гвинея, жанубий Америкадаги ибтидоий қабилалар ҳаёти мисолида қариндошлар сифатида улар билан ёнма – ён яшаган, меҳнат жабҳасида ёрдам кўрсатган қаби уруғдошлар ёки қўшни уруғлар қариндош жамоалар сифатида қаралган ва улар билан озиқ – овқат маҳсулотлари ўзаро бўлишилган. Ана шундай одамлар жамоаси ёки гуруҳлар адопция орқали ўзаро интеграциялашганлигини ҳам кўриш мумкин.

Сегментар ташкилот фратрияларга бўлинган уруғларда янада мураккаб кўринишлар ҳосил қилган. Фратриялар аввалгидек дастлабки уруғлар сифатида қаралган бўлсада, янги фратриялар сунъий равишда қўшиладиган бир неча қариндошлар гуруҳи натижасида яна вужудга келиб кўпайиб бориши мумкин бўлган. Бундай ҳолат умумжамоа даражасида кўриб чиқилган ва янги фратрия вужудга келиши муҳокама қилинган. Фратриялар экзогамияга ёки унга амал қилмайдиган тартибларда бўлиши мумкин бўлган. Чунки экзогамия тартиблари фратрия ичидаги қариндошлар жамоалари ўртасида қўлланилиши мумкин бўлган.

Фратрияларга асосланган жамоа қабила даражасига ўсиб чиқа бошлаган. Фратриялар бир уруғдан келиб чиқмаган бўлсагина улар қабила

даражасига ўсиб чиқди. Уруғ – қабилавий ташкилотларнинг типик шаклини бизга л. Г. Морган Ирокез – хиндулари мисолида очиб берган. Бу ерда линжлар саккиз уруғдан иборат бўлиб, уларнинг барчаси Сенека қабиласини ташкил этади. Линижлар матриархат оилалардан ташкил топган бўлиб, уларнинг уй хўжалиги овачирлар деб номланган.

Уруғлар экзогамия тартибига асосланган матрилиней қариндошлар жамоасидан иборат бўлиб, энг аввало умумий мулк жамғариш, ўзаро ворислик, ўзаро ёрдам ва ўзаро ҳимоя тартибларига асосланар эди. Улар ўзларининг тотемларига эга бўлиб, қариндошларнинг шахсий номларига тотем номи қўшиб айтилган. Қирғий уруида туғилган болалар узун қанот, оқ кўзли қуш ва шу қаби номларни олганлар. Уруғда адопция тартиби мавжуд бўлган фратрия биродарлик уруғларидан ташкил топган аммо, бошқа фратрия уларга амакивачча ёки тоғаваччалар ҳисобланган.

Ички қабилавий ҳаётда фратриялардаги уруғлар доимо ҳамфикрлик муносабатда бўлганлар. Улар бир – бирини қўллаб иккинчи бир фратриянинг уруғлари кўпроқ имтиёзларга эга бўлишига йўл қўймасликка ҳаракат қилганлар. Фратриялар ўзларининг диний азйимхонларига ҳам эга бўлганлар. Улар махсус бағишловлар ва диний амалларни бажаришга бошчилик қилган. Шу билан бир қаторда фратриялар алоҳида ҳарбий қисмларни уруш вақтида бериши лозим бўлган.

Қабила унинг аъзолари яшаб турган ҳудуднинг эгаси ҳисобланган. Унда маданий – турмуш тарзи умумий, эндогамия ва экзогамия тартиблари амал қиладиган ва асосан этномаданий ўзига хосликни намоён этган кишилар жамоаси яшаган. Сўнгги уруғ жамоаси даврида уруғчилик тартибларининг ташкил этилиши асосан уруғларнинг қабилавий даражага ўсиб чиқиши билан белгиланади. Аммо, сўнгги уруғ жамоасининг босқичининг охирларида этномаданий ва этносларнинг майдонга келиши хусусида биз қуйида яна тўхталиб ўтамиз.

### **Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар.**

1. Сўнгги уруғ жамоси даврида оила ва никоҳ муносабатлари
2. оилада эркаklar ролининг ошишига асосий омиллар?
3. Қалин, қизларни олиб қочиш каби одатларни тушунтиринг?
4. ибтидоий тўйларнинг театрлаштирилган кўринишга келишига сабаб?
5. Патрилокал, амбилокал жойлашувларни тушунтиринг?
6. Авункулад, Кувада атамаларини тушунтиринг?
7. Эркаklar уйининг уруғ ичида таъирининг ошиб бориши
8. “Чўчка байрами”, “Потлач” ни тушунтиринг?
9. Линиж нима?
10. клан, сигментар бўлиниш атамаларини изоҳланг?

### **Адабиётлар**

1. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990.
2. Алексеев В. П. Становление человечество. – М.: Наука, 1984.
3. Алексеев В. П. Историческая антропология: учеб. пособие. – М.: Высш школа 1979. – 216 с.
4. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества – М.: Наука, 1980. – 239 с.
5. Вишняцкий Л.Б. “Человек в лабиринте эволюции” - М. 2004
6. Косвен М. О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар – Т. : Ўзбекистон фанлар академияси нашриёти 1960.
7. Тайлор Э. Б. Первобытная культура: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
8. [http: // www. mirknig.com/;](http://www.mirknig.com/)
9. [http: // www.turklib.ru/;](http://www.turklib.ru/)
10. [http: // www.rsl.ru/;](http://www.rsl.ru/)
11. [http: // www.ziyonet.uz/.](http://www.ziyonet.uz/)

### Сўнгги уруғ жамоаси (3 машғулот)

#### Режа:

#### *Сўнгги уруғ жамоаси даврида ҳокимиятнинг ташкил этилиши*

Сўнгги уруғ жамоаси даврида ҳам илк уруғ жамоасида бўлгани каби ҳокимият вазифаси жамоа ихтиёрида яъни халқ ҳокимияти қўлида бўлган. Уруққа оид барча масалалар жумладан, йирик хўжалик ишларини бажариш, жиноятлар, ҳарбий низолар ва бошқа шунга ўхшаш масалалар жамоа аъзолари ёки уруғдошлар ўртасида улар танлаган етакчилар билан биргаликда ҳал қилинган. Шу билан бирга уруғ жамоа ва уруғ – қабила тартибларининг ривожланиши, хусусан сегментар ташкилотларнинг ривожланиши коллектив ҳукмронлигини иерархиялашувига сабаб бўлди. шахсий етакчилар танланишининг янги механизмалари вужудга кела бошлади.

Уруғ жмоасининг йиғилишларида барча катта ёшдаги жамоанинг тенг ҳуқуқли аъзолари иштирок эта олганлар. Кейинчалик эса фақат эркаклар йиғинларда қатнашиб, асосан йиғинлар эркаклар уйида ўтказиладиган бўлган. Қарор биргаликда қабул қилинган аммо, қарор қабул қилишда уруғ – қабила етакчилари, ҳурмат – этибор қозонган кишилар, нотиқларнинг таъсири катта бўлиб бораверган.

Уй хўжалиги етакчилари уруғ жамоа кенгашида иштирок этиб, ўзларининг манфаатларини ҳимоя қилган бўлсалар, уруғ жамоаси кенгаши иштирокчилари фратрия ва қабила кенгашларида қатнашиш ва ўз жамоалари манфаатларини ҳимоя қилиб, фратриялри номидан гапириш ҳуқуқига эга бўлганлар. Ирокезларда уруғ кенгашига фақатгина уй хўжалиги (овачир) лардан барча ёши катта балоғатга етганлар қатнаша олиши мумкин бўлса, фратрия ва қабила кенгашига фақат бир киши уруғ етакчиси кирган.

Ирокезларнинг уй хўжалиги кенгашида овачирларнинг ички масалалари ҳал қилинган бўлса, уруғ кенгашида умум уруғ масалалари яъни, хўжалик, ижтимоий, мафкуравий ҳаёт масалалари муҳокама қилинган. Уруғлараро муносабатлар ва қабилалар аро муносабатлар қабила кенгашида кўриб чиқилган. Қабила кенгаши қабиладошларнинг олий манфаатларини ҳимоя қилиши лозим эди. Бу кенгаш уруғ етакчиларини тайинлаган, уруғлараро конфликтларни бартараф этган, элчилик алоқаларини йўлга қўйган, уруш эълон қилган ва уруш даврида айрим отрядлар ҳаракатини бошқарган, тинчлик сулҳи тузган ва қбилалар билан иттифоқларга киришган. Қабила кенгаши фақат муҳим вақтлардагина йиғилган. Айрим ирокез қабилаларида уруғлардан бирининг етакчиси қабила бошлиғи ҳам қилиб сайланган.

Етакчилар қайси иерархияда бўлишидан қатъий назар жамоалардаги энг муносиб кишилардан сайланган. Етакчларни уларнинг хўжалик тажрибаси, меҳнатсеварлиги, ташкилотчилиги, нотиқлиги, уруғ урф – одат анъаналарини билиши, очиқўллилиги, ҳарбий санъатдан хабардорлиги ва диний билимлари каби муҳим сифатларига қараб танлаганлар. Шу сабабли сўнгги уруғ жмоаси даврида уруғда етакчилар сифатида ҳарбий бошлиқлар, диний раҳнамолар, эмчи – азайимхонларнинг таъсири кучайди. Мисол тариқасида меланезияликларнинг Добу оролида яшовчилари орасида уруғнинг етакчилиги бир кишининг қўлида тўпланган, ирокезларда бош етакчи сахем ва ҳарбий йўлбошчи яъни бошқарув икки киши қўлида бўлган, Жанубий америкадаги Кубео қабиласида одатий етакчи в жодугар қўлида ҳокимият тақсимланган.

Агар уруғларда ёш категориялари билан боғлиқ институциализация кучли бўлса, уруғ етакчиси кекса авлод вакилларида танланган. Кўп уруғли жамоаларда эса, аҳоли нуфузи, қудрати кўп бўган уруғ етакчиси жамоа етакчилигини ўз қўлида тутиб турган. Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва шахсий бойлик жамғаришнинг бошланиши билан уруғ етакчиси сифатида

бойлиги кўп бўлган шахсларни сайлаш ҳоллари ҳам учраб туради. Меланезия, Жанубий – Шарқий Осиё, Шимолий Америка ва Африка кабилаларида бу ҳолни кузатиш мумкин. Халқаро терминологияда бу бигменлар (инглизча катта одам) деб аталади. Бигменлар уруғ ичида ўзининг бойлиги, сахийлиги, олийжаноблиги билан уруғ ичида биринчи даражали шахсга айланишларига сабаб бўлади.

Бигменлар бир неча хотинларга эгалик қилишга ҳаракат қилганлар. Чунки, хотинлар ва уларнинг яқин қариндошлари бигмен учун ишларди. Бигменларни уруғ жамоаси тайинламаган ёки сайлаб қўймаган. Улар ўзларининг бошқалардан ишбилармонлиги ва устамонлиги уруғ ичида катта обрў қозонишга сабаб бўлган. Бигмен фақатгина бойлик ва сахийлиги билан эмас, балки кучлилиги, ақиллилиги, ташкилотчилиги ва одамларни ишонтира олиши, кўп томонлама билимларга биринчи навбтда сеҳргрлик билимларидан хабардор бўлиши лозим бўлган. Бундай бигмен папуасларнинг тилида “мбовамб” – дунёнинг барча тарафлари маъносида аталган.

Сўнгги уруғ жамоаси даврида уруғ етакчилари ҳали авлоддан – авлодга мерос бўлиб ўтиши анъана тусига кирган эмасди. Етакчилар ирокезларнинг сахемлари сингари ё сайланар ёки папуасларнинг бигменлари сингари бу статусга ўзлари эришишлари лозим эди. Бунинг учун бигмен нафақат уруғида балки бошқа уруғлар орасида ҳам машҳур киши сифатида танилиши лозим бўлган. Бунинг учун эса бигмен бошқа даъвогарлардан устун бўлиш учун ўз атрофига тарафдорлар йиғиши, тантанали зиёфатлар уюштириши, совға – саломлар улашиб туриши, уруғ жамоа йиғилишларида одамлар диққатини ўзига қаратиб, нотиклик, ташкилотчилик қобилиятини намоиш этиши, ҳарбий ҳаракатларда ажралиб туришга катта эътибор берган.

Шундай бўлсада етакчиликни мерос қолдириш аломатлари ҳам вужудга кела бошлаган эди. Бу даврда ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, ижтимоий ва мафкуравий фаолият етакчилардан ақл ва билимни талаб қила

бошлади. Бу каби билим ва кўникмаларни етакчилар ўз фарзандларига ўргатиш орқали уларнинг ўзларидан кейинги мавқеини мустаҳкамлаб борганлар. Бигменлар эса ўз фарзандларига моддий бойликлари билан бирга кучли алоқаларини ҳам мерос қолдира олганлар. Бигменларнинг ўзлари ҳам катта ва кичик бигменларга бўлинган. Папуаслардаги мбовамбларнинг тўртдан уч қисм ўғиллари катта бигменлар, қолганлари кичик бигменлар бўлганлиги бунга мисол бўла олади. Аммо, бу ҳолат уруғчилик анъаналари емирилиш босқичида турган уруғ жамоаларидаги ҳолат бўлиб ҳисобланади.

Сўнгги уруғ жамоасида айниқса неолит даврида матриархат тартиблари энг гуллаган давр эди. XVIII асрда христиан миссионери Ж. Ф. Лафитонинг ирокез гуронлар ҳаётига оид ёзувларида, гуронларда ҳокимият аёллар қўлида бўлиб, улар ер, экинзор, ҳосил ва уйга эгалик қилишган. Эркаклар ҳуқуқи эса чекланган бўлиб, ҳатто улар болаларга эгалик қилишдан маҳрум эдилар. Худди шу даврга оид тарихий адабиётларда ирокезларнинг овачирлари ҳокимиятни ўз акаси ёки укаси билан бирга бўлишиши лозим бўлган. Гуронларда ҳар бир уруғ тўртта аёл ва бир эркак томонидан бошқарилиши ва ҳатто, қабила кенгашининг бешдан тўрт қисми аёллардан иборатлиги ҳақида ҳам этнографик маълумотлар мавжуд.

Линиж, уруғ – жамоа аъзолари ўз жамоаси вакилларини ҳимоя қилиши муҳим аҳамиятга эга бўлган. Шунингдек, меҳмонни ҳимоя қилиш ҳам бунга мисол бўла олади. Агар уруғ аъзоларидан бири иккинчи бир уруғ аъзосига зарар етказса, етказилган зарар ўша миқдорда тўлаб берилган. Қотиллик учун қотил хундор уруғ томонидан ўлдирилган. Бу кўп ҳолларда уруғ – қабилавий урушларга олиб келган. Сўнгги уруғ жамоаси даврида мулкнинг вужудга келиши натижасида айбдор томон хунни моддий неъматлар билан тўлашга ҳаракат қилган.

Сўнгги уруғ жамоаси даврида мулккий тенгсизлик аломатларининг вужудга келиши уруғ ичида жиноятларнинг авж олишига сабаб бўлди.

папуасларда этнографлар томонидан ёзиб олинган кўплаб уруғ ичидаги қотиллик жиноятида қотил аксарият ҳолларда номигагина жазоланган.

### *Сўнгги уруғ жамоасида маънавий маданият*

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва уруғ жамоасини бошқариш тартибларининг мураккаблашуви ибтидоий инсонларда янги маънавий маданиятни шакллантирди. Бу энг аввало, илмий билимлар, санъат, мифология, диний қарашларда кўринди. Қолоқ қабиллар ҳам бир неча турдаги ўсимликларни маднийлаштириб, уларга ишлов бериш агротехника қоидаларини ўзлаштирдилар. Масалан Янги Ирландия ороллари (Меланезия) аҳолиси ямс ўсимлигини 10 тури, нон дарахтининг 14 турини, бананнинг 52 тури, таронинг 220 турини экиб, агротехника қоидаларини ўзлаштирган бўлсалар, ирокезлар маис (жўхори) нинг 11 турини агротехни қоидаларини ўзлаштирганлар. Экин майдонлари ҳосилдан бўшагандан сўнг унинг поязорига чорва моллари боқилган.

Чорвачиликнинг бошланиши билан зоотехника соҳаидаги билимлар ҳам шаклланиб, ривожланиб борди. Бу биринчи галда селекция қилишда кўзга ташланади. Папуасларнинг айрим қабилаларида хонаки чўчқаларни ёввойи тўғизлар билан урчитиш натижасида янги насл олиш йўлга қўйилган. Остеологик (лотинча os – суяк ва юнонча logos – фан. Анатомиянинг суякларни ўрганадиган тармоғи) маълумотларга қараганда неолит даврида Европада уй ҳайвонлари болаларини бичиш одат тусига кирган. Бундай қилинишнинг асосий мақсади жонивор ювош ва тез семиришга мойил бўлишидир. Жониворларни бичиш бугунги кунда ҳам қўлланилади. Жанубий Америкада характери ва индивидуал хусусиятларига қараб икки турдаги туясимон лама ва альпака хонакилаштирилган. Сибир қабилалари буғучиликда буғу эркакларини ўлдириш ва уларни назоратда ушлуб туриш орқали ёввойи буғуларни ярим хонакилаштиришга мувоффақ бўлганлар.



илғор иқтисодиёт” нинг ривожланиши билан шунингдек, совға олиш ва бериш, молайрбошлаш натижасида арифметика соҳаси ҳам ривожланиб борди. Санок вазифасини тошлар, тугунла, чиғаноклар ўтаганлиги Меланезия, Америка ва Африкадаги илк деҳқончилик маданияти даражасида турган қабилаларга хосдир.

Олд Осиёдаги энг қадимги деҳқончилик ёдгорликларидан лой шарчалар, яримсферик ва конус шаклидаги лойдан ишланган буюмчалар топилган. Олимлар уларни эҳтимол санокда ишлатилган бўлса керак деган хулосаларга келганлар. Европада энг қадимги даврларда санок учун тошлардан фойдаланилган деб бемалол айтиш мумкин. Лотинча *calculus* – санок тоши маъносини билдириб, ҳозирги кундаги калкулятор атамаси шундан келиб чиққан.

Ерларни уруғлар ва хўжаликлар ўртасида тенг тақсимлаш, ирригация иншоотларини тархини чизиш геометрик ва гидродинамик билимларнинг вужудга келиши ва ривожланиб боришини таъминлади. Неолит ва ундан кейинги даврларда овчилик хўжалиги юритишни давом эттирган хўжаликларда қопқонларнинг турли кўринишлари вужудга келди. Бу даврда қопқонлар механик билимлар асосида ясаладиган бўлди. Кулочиликда лой таркибидан сувни чиқариб ташлаш химия соҳасидаги катта ютуқлардан бўлиб ҳисобланади.

Ўтроқ ҳаётнинг бошланиши билан одамларда географик билимлар ҳам ривожланиб борди. Уруғлар аро муносабатларда йўллар, сўқмоқлар улар олиб борадиган аҳоли пунктлари уруғдошларга яхши таниш бўлган. Уруғ қабиланинг сегментар бўлиниши, молайрбошлаш, ҳарбий юришлар топографик, географик билимларнинг кенгайишига ва дастлабки хариталарнинг тузилишига асос бўлди. Дастлабки хариталар вужудга келиб, уларда маршрутлар ва уларнинг йўналишлари дарахт пўстлоғи, ёғоч, тери каби материалларга чизила бошланди.

Пиктография ҳам сўнгги уруғ жамоасида тараққий этди. Унинг ёрдамида одамлар бир қадар мураккаб тасвирлар ва ғояларни ҳам тасвирлай бошладилар. Бундай тасвирлар Сибир Шимолидаги халқларда, Америка ҳиндуларида, Меланезия ва тропик Африканинг кўплаб жамоаларида учрайди. Пиктографик тасвирларда, молайрбошлаш, тинчлик сулҳини тузиш, севги изҳорлари, муҳим хабар ва воқеликларни тасвирлаганлар. Пиктографик тасвирларда хатто, бутун бошли халқ тарихи ҳам битилган. Шимолий Америка ҳиндулари делававлар мисолида буни кўриш мумкин. Делававларда “Валам олум” деб номланган пиктографик ўрам мавжуд бўлиб, дарахт пўстлоғига 184 расм тасвирдан иборат белгилар чизилган. Ушбу белгиларда делававларнинг дунё яратилганидан бошлаб, қитъага Европаликларнинг кириб келишига қадар бўлган тарихий воқеликлар тасвирланган.

Америка қитъаси ҳиндулари орасида пиктографидан фарқ қилувчи ва санок, фикр, ғоя, хатто тарихдан сўзловчи ўзига хос яна бир ёзув тугунли хат “Вампум” мавжуд бўлган. Узун арқонга тугилган тугунлар, уларнинг калинлиги, орасидаги масофа, тугунларнинг ранги кабилар хат йўллаган шахснинг нима демоқчи бўлганлигини англатган. Тугунли хат асосан санокда ишлатилган деб айтиш мумкин.

Амалий санъатда асосан шартли кўрнишдаги тасвирларнинг амал қилиши давом этаверди. Графикада, тасвирий санъатда, петроглифик (юнонча *petra* - тош ва *glyphe* - ўймоқ. Тош ва қояларда ўйма ҳолатда расм тасвирлар ўйиб ёзиш усули) тасвирларда тасвири бутунлай туширмай унинг характерли қисмини тасвирлаш анъанаси вужудга келади. Евроосиёнинг илкнеолит даври петроглифларида одамлар ва ҳайвонларнинг тасвирларини англаб олиш осон бўлса, неолит даврининг охирларига келиб худди шу ҳолат тасвирланган тасвирларни англаб олиш уларнинг характерли қисмлари чизилиши натижасида англаб олиш қийинлашганлигини кўриш мумкин.

Қоятошларда тасвирларган расмлар орасида айлана, спиралсимон белгилар, крестнинг турли кўринишлари, ярим ой белгиларини ва кўплаб ой ва осмонга оид белгиларни кўриш мумкин. Эҳтимол булар эътиқод култи ёки тамғалар бўлганлиги хусусида мунозаралар мавжуд. Тасвирларда этнографик маълумотларни ҳам кўриш мумкин. Масалан Африкадаги қоятош суратлар бу тасвирларни чизган қабилаларнинг ниқоблари эволюциясини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Сўнгги уруғ жамоаси даврида декоратив йўналишдаги амалий санъат буюмлари ривожланди. Бу даврда кийим кечаклардаги безаклар, инсон танаси безаклари, қуролларни безаш, ўйма нақшлар, хўжалик ашёларни безаш ва бошқа йўналишлар вужудга келди. Масалан, Европанинг ўрмонлар зонаси минтақаларида неолит даврining илк босқичида кулолчилик буюмларида безаклар бўлмаганлиги кўзга ташланса, неолит даврining сўнгги босқичига оид ёдгорликларда орнаментли чуқурча ва замбуруқча шаклдаги безакларни кўриш мумкин. Сополга ранг бериш кенг тарқалди.

Санъатнинг бошқа турлари мусиқа, рақс, фольклор қабилар ҳам сўнгги уруғ жамоаси даврида тараққий этди. Эртақлар, ҳиоялар, қўшиқлар ва оғзаки фольклорнинг бошқа турларида инсоннинг табиатга қарамлиги, у табиатсиз яшай олмаслиги, ер саҳовати, чорванинг бахт омад келтириши каби сюжетлар вужудга келди. Меланезия ва Америка қитъаси аҳолиси эртақлари алоҳида тур шаклига келмаган ва асоан мифлардан ажралиб чиққанлигини кўрсак, Тропик африка халқлари эртақлари алоҳида сюжетлардан ташкил топганлигини кўришимиз мумкин. Қўшиқларнинг ҳам турли жанрлари вужудга келди. Уруқча ва аجدодларга бағишланган, урф одат, анъаналарга бағишланган қўшиқлар билан бир қаторда сўнгги уруғ жамоасида кучли ривожланган ёш гуруҳларига оид қўшиқлар ҳам вужудга кела бошлади. Хусусан эркак жинсига мансуб ёш гуруҳлари қўшиқлари кўпайиб борди. Бир қатор қабилалар масалан, эскимослар, жанубий Америкадаги ваиваи қабилалари, Тропик Африканинг айрим қабилларида ўзлари

рақобатлашаётган қизга уйланиш учун йигитлар қўшиқлар танловида иштирок этишлари лозим бўлган. Қўшиқлар ярим ҳазил шаклида ва музика асбоблари жўрлигида, ритмга риоя қилинган ҳолда айтилиши лозим бўлган.

Музика асбоблари жамланмаси сўнгги уруғчилик даврида тор билан чертиладиган асбоблар ҳисобига бойиб борди. Барабанлар мембраналари тараққий эттирилиб, бир неча стволли найлар (Пана найи мисол бўла олади) вужудга келди. Фольклор рақсларида ҳам янги кўринишлар вужудга келди. Деҳқончилик ва чорвачиликнинг вужудга келиши билан шу соҳаларга оид рақслар пайдо бўлди. Папуасларнинг деҳқончилик билан боғлиқ рақсларини ёзиб олган Н. Н. Миклухо Маклай аёлларнинг секин ҳаракат қилишлари, тана ва қўлларнинг нозик ҳаракати билан рақс тушишларини ёзиб қолдириб бу рақсларни “Шармандасизлик ракси” деб атади. Ўтириб тушиладиган рақслар мавжудлигини илк триполи маданиятига оид ёдгорликлардан топилган ашёлар ҳам тасдиқлайди. Эркаклар уйида инициация маросимларида, уруш ҳаракатлари бошлаш олдидан ва бошқа эркаклар учун муҳим вақтларда тушиладиган рақслар мавжуд бўлган.

Рақс ибтидоий одамлар ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Ирокез сенекаларда ўттиз биртга асосий рақслар мавжуд бўлиб, улардан 11 тасини эркаклар ижро этиши, 7 тасини аёллар ижро этиши, 14 тасини биргаликда ва қолган 6 тасини маска тақиб ижро этиш лозим бўлган. Оғзаки фольклор варақс фольклари амалий санъат (асосан маскалар) биргаликда театрлаштирилган томошаларга айланиб борган. Бу томошалар овчилик томошаларида аграр характер томон ўзгариб борди. Ҳинд тилидаги “ната” (актёр) аслида санскрит тилидаги “нрит” сўзидан олинган бўлиб, рақс тушмоқ маъносини англатади.

### *Сўнгги уруғ жамоасида диний қарашлар*

Хўжалик ва ижтимоий ҳаётнинг янги шароитларида диний ва мифологик қарашларда ҳам ўзгаришлар содир бўлди. Мифология илк уруғ

жамоаси давридан кўра кенг ундаги сюжетлар хилма хил бўлиб, нафақат одамларнинг балки, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг келиб чиқиши, жамият тузилишини содда тушунтириш каби мавзуларни қамраб олди. Илк деҳқончилик маданияти вужудга келган жамоаларда осмон ва ернинг турмуш қуриши билан боғлиқ мифлар кенг тарқалди. Бундй мифларда одатда осмон эр ва ер хотин функциясини бажарган. Папуасларнинг мифларида ер ва осмон ўзаро севгисини намоёйиш қиланда ҳаётбахш ёмғир ёғади. Шимолий Америкадаги кўплаб ҳинду қабилаларида ота (осмон) ва она (ер) барча тирик жонзотлар ва ўсимликларнинг яратувчилари бўлиб ҳисобланади. Айрим қабиллар мифларида бу даврда ерни яратилишида фақат эркакларнинг роли оширилиб кўрсатиладиган ёки унда аёлларнинг умуман иштирок этиши тилга олинмайдиган мифлар вужудга келди. Ғарбий Африкада яшовчи бауле қабиласи мифларида дунёни аёл эмас балки унинг ўғли яратгани билан боғлиқ мифлар мавжуд.

Сўнгги уруғ жамоаси даврида худди шу тахлитда дин ва диний қарашлар ҳам мураккаблашиб борганлигини кўриш мумкин. Ўзларини ўраб турган олам ва у тўғрисида илк уруғ жамоаси давридан кўра кўпроқ билимга эга бўлишларига қарамай ибтидоий одамлар тобара табиат кучларига тобе бўлиб, табиатда содир бўладиган барча ҳодисалар улар тушунмайдиган қандайдир ғайритабиий кучлар томонидан амалга оширилаётганлигига ишончлари ортиб борган. Сўнгги уруғ жамоаси одамлари илк уру жамоаси одамларидан кўра диндорроқ эдилар. Табиа ва инсонларга таъсир ўтказадиган ғайритабиий кучлар иккига эзгу ва ёвуз кучларга бўлинган.

Сўнгги уруғ жамоаси даврига оид диний қарашлар дуалистик характерга эга бўлиб, эзгулик ва ёвузлик кучларининг абадий қурашларидан иборат деб тушуниш кучлилиги билан характерланади. Эзгу кучлар сифатида линиж, уруғ, жамоа, қабилани ҳимоя қилувчи, ҳомий кучлари деб қаралган бўлса, уларга қарши бўлган ёвуз кучларни “юмшатиш” га қаритлган анъаналар, диний одатлар ўтказиш вужудга кела бошлади. Тотемистик

қарашларда ҳам қатор ўзгаришлар содир бўлди. “қариндош тотем” лар ва “аждод” лар диний эътиқод марказларига айланиб бордилар. Кейинчалик зооморф аجدодлар антропоморф аجدодларни сиқиб чиқара бошладилар. Тотемистик эътиқод ҳаётий эътиқод системасига айланиб борди. Худди шу асосларда табиат культига оид эътиқодлар шаклланиб бориб, улар ўзида барча ишларни бажара оладиган ҳайвоний ва ўсимлик, ер ва осмон кучларини мужассам этганлигини кўриш мумкин.

Деҳқончиликнинг бошланиши билан ўсимликлар ва уларнинг ўсиши билан боғлиқ кучлар тўғрисида эътиқод культлари вужудга кела бошлади. Айниқса ер ва қуёш тўғрисидаги эътиқодий қарашлар ривожланди. Мисол қилиб айтиш мумкинки, ирокезлар хўжори, қовоқ ва ловияни ўз рухлари борлигига эътиқод қилиб, уларни уч опа сингил рухлар деб атаганлар. Ирокезлар бу уч илоҳий маъбудаги эътиқод қилиб, уларни аёл образида тасвирлаганлар ва ҳар бири ўзи ҳомийлик қиладиган ўсимлик баргаларидан кийим кийган аёл қиёфасида гавдалантирилган. Ирокезларнинг тўртта байрамлари бўлиб, уларнинг учтаси деҳқончилик билан боғлиқ бўганлигини айтиб ўтиш ўринлидир. Бу байрамлар янги йил, экин экиш байрами, экиннинг униб чиқиши ва ҳосил байрамларидир.

Қўёшни эркак ва ерни аёл илоҳий мавжудодлар деб қараш натижасида қуёшнинг ўлиб тирилувчи табиат илоҳи сифатидаги функцияси вужудга келди. Қуёшнинг ҳаётбахш кучларини сеҳр билан ҳимоялаш, ер ҳосилдорлигини жоду йўли билан кучайтириш, ёмғир чақириш билан боғлиқ илоҳий амаллар вужудга кела бошлади. Шунингдек, чорва моллари ҳомийлари ҳам вужудга кела бошлади. Бунга папуасларда чўчқалар ҳомийси Геру маъбудини мисол қилиб келтириш мумкин.

Уруғ қабилавий ва асосан сигментар ташкилотларнинг ривожланиши билан вафот этган аجدодларнинг руҳидан мадад олиш билан боғлиқ эътиқодий анъаналар вужудга кела бошлади. Аждодлар руҳига эътиқод системалашиб борганлигини кўришимиз мумкин. Сўнгги уруғ жамоаси

даврида аждод руҳларнинг кўпчилиги аёл қиёфасида тасвирланиши матриархат тартиблари билан боғлиқликда тушунтирилади. Етакчиларнинг эътиқодий культига ишониш аломатлари ҳам айнан сўнгги уруғ жамоаси даврида илк куртакларини ота бошлаган. Етакчилар билан боғлиқ эътиқодларда дастлабки аждод етакчиларнинг ғайритабiiй кудратга эга эканлигига эътибор қаратилади. Бу оддий уруғ аъзоларидан фарқ қиладиган оқсоқоллар, ҳарбиё йўлбошчилар, жодугарлар билан боғлиқ қарашларда шаклланган. Бундай ғайритабiiй кучларга эга етакчиларнинг ғайритабiiй ёки илоҳiiй кучлари борлигига ишонилган. Фанда бу меланезияликларнинг тилидан олинган “мана” атамаси билан аталади. Айрим минтақаларда манага эгалик қилиш қон орқалигина ўтмасдан мана эгасини тишлаш, уни ейиш орқали ҳам ўтади деб ишонилган. Мана кўп ҳолатда юрак, жигар каби инсоннинг муҳим аъзоларида бўлади деб ҳисобланган. Бу эътиқодий тасаввурлар эндоканибализм (юнонча endon ичкарида ва исп. Canibal одамхўрлик яъни уруғ ичида одамхўрликнинг давом этиши) да (яқин қариндошларнинг хусусан катта эътиборга эга бўлганларнинг гўштини ейиш орқали манани ўзларида сақлаб қолишга ишониш) кўзга ташланади. Шунингдек, ўлдирилган душманнинг гўштини ейиш билан унинг манасини олиб қўйишга ҳам ишонилган.

### *Сўнгги уруғ жамоасида тил ва этник муносабатлар*

Сўнгги уруғ жамоаси даврида аҳолининг янада кўпайиши ва илк ўзига хос прототиллардан алоҳида тил оилаларининг вужудга келиш жараёни давом этди. Ушбу жараён тўхтовсиз аммо, лингвистик дастлабки ўзига хосликни сақлаган ҳолда тил оилаларини вужудга келтириб борди. Ишлаб чиқарувчи хўжалик турига ўтган жамоаларнинг овчи, балиқчи ва термачи хўжаликлари билан алоқаларида лингвистик ўзига хослик ҳолларини кузатиш мумкин. Шу сабабли тил оилаларининг тарқалишида “тилнинг қадимги ватани” ва у шаклланиб бўлган “тилнинг кейинги ватани” тушунчалари мавжуд.

Ностратик ўзига хос тиллар афроосиё, ҳинд европа, картвель, эламо дравид, урал ва олтой тиллари бўлиб ҳисобланади. Афроосиё тиллари дастлаб сурия фаластин ҳудудларида локал аҳамиятга эга бўлган тил бўлиб, кейинги даврларда унинг тараққиёти Шимолий ва Шарқий Африка ҳудудларида кечганлигини кўриш мумкин. Ҳинд европа тиллари оиласининг дастлабки ватани Олд Осий бўлса, кейинчалик асосан Европада унинг иккинчи ривожланиш босқичи кечди. Картвел тиллари оиласи дастлаб Кавказнинг жанубий чегараларида илк ривожланиш босқичини бошдан кечирган бўлса, кейинчалик Закавказьеда иккинчи жараёни бошдан кечирган. Эламо дравид тиллари Эрондан Ҳиндистонга қадар бўлган йўлни босиб ўтганлигини кўриш мумкин. Урал ва олтой тиллари шимолий эрон ва Ўрта Осиёдан шимол ва шарқ минтақаларига силжиб борганлигини кўришимиз мумкин.

Африкада Конго сахара тиллари оиласидан нил сахара ва нигеро кордофан тиллари оиласи ажралиб чиққан. Бу тил оилалари Сахрои Кабирдан жануб томонга тарқалиб борган. Шарқий ва Жанубий Шарқий Осиёда сино тибет тиллари оиласи эламодревид тиллари оиласи билан тўқнаш келиб айрим тилларда ўзаро хусусиятларни сингдирганлигини кўриш мумкин.

Аустрий тиллари оиласи бир неча кичик оилаларга бўлинади. Улардан аустро осий тиллари ҳимолай тоғ ёнбағрларида ва жанубий шарқий осийда тарқалган бўлсалар, аустронезия тиллари оиласи хитойнинг жанубий қисмлари Индонезия ва Океания ҳудудларида тарқалганлигини кўришимиз мумкин.

Айрим этносларнинг тиллари кучли изоляцион ҳолатни бошдан кечирганлигини кўришимиз мумкин. Хусусан тоғли минтақалардаги этносларнинг тиллари бунга мисол бўла олади. Янги Гвинея ва Жанубий Америкадаги ибтидоий қабилаларнинг тилини ўрганиш орқали олимлар шундай хулосаларга келганлар.



Ишлаб чиқариш тартибларига ўтиш билан, сўнгги уруғ жамоаси даврида ўтроқ турмуш тарзи жамоани яшовчан бўлишига ва уруғлар ўртасида, ёш гуруҳлари, қўшни уруғлар ўртасидаги муносабатларнинг кучайиб ва кенгайиб бориши тил, маданият ва анъаналар умумийлигини таъминлай бошлади. Эндиликда жинслар ва ёш гуруҳларигина эмас, жамоалар ўртасида ҳам меҳнатнинг тақсимланиши “илғор иқтисодиёт” нинг ривожланиши уруғ жамоалари ўртасида муносабатларни мустаҳкамлади.

Уруғ жамоаларининг турли алоқаларининг кенгайиши, никоҳ муносабатлари билан уларнинг мустаҳкамланиши, уруғ жамоа кенгаши ва етакчилар кенгашларининг вужудга келиши, уларнинг турли минтақа ва турли хўжалик ҳаёт тартибларига қараб турлича бўлиши протоэтнослардан илк этносларнинг ажралиб чиқиш жараёнини тезлаштирди. Айнан сўнгги уруғ жамоаси даврида қабилаларнинг вужудга келиш жараёни содир бўлганлигини айтиб ўтиш лозим.

Илк қабилаларнинг ўзига хос хусусиятлари уларнинг тил маданий ва ижтимоий потестар (ҳокимият) бирликларида эди. Қабилавий ўзликни англаш ва қабилавий биродардликнинг сингиши етарли даражада эмасди. Буни ҳатто қабила номини ҳамма вақт ҳам аниқ маънога эга бўлмаганлигидан билиш мумкин. Сўнгги уруғ жамоасида вужудга келган сигментар ташкилотларда уруғ асосчиси эпоним (юнонча ері – олдида ва опота – ном, аждод уруғга унинг асосчиси номи берилиши) мавжудлиги ҳолда қабилада бундай номнинг бўлмаслиги характерли хусусиятдир.

Протоэтник жамоада бўлганидек, илк этник жамоада ҳам иерархик структуранинг мавжудлигини кўриш мумкин. Аммо, маданий ва тил (диалект) спецификасига йирик уруғ жамоалари, қабилалар ва қабилалар иттифоқи учунгина хос бўган. Бунга мисол қилиб ирокез қабила иттифоқини мисол қилиб келтириш мумкин.

### **Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар**

1. Сўнгги уруғ жамоасида уруғ бошқарувининг иерархиялашувини тушунтиринг?
2. Уруғ етакчиси сифатида бойлиги кўп бўлганлари сайлаб қўйиш қайси минтақаларда кузатилади?
3. Бигменлар ва чифменларни тушунтиринг?
4. Янги Ирландия ороллари (Меланезия) аҳолиси ямс, нон дарахтининг, бананнинг, таронинг неча турини агротехникасини ўзлаштирганлар?
5. Калкулятор сўзининг сўнгги уруғ жамоасига таълуқлилигини тушунтиринг?
6. Сўнгги уруғ жамоасида математик билимлар?
7. Сўнгги уруғ жамоасининг меҳнат қуроллари
8. Сўнгги уруғ жамоасида табиий фанлар соҳасидаги билимлар?
9. ёзувнинг вужудга кела бошлаши, турлари?
10. Сўнгги уруғчилик даври санъати?
11. Сўнгги уруғ жамоаси даврида диний қарашлар?
12. ностратик тиллар
13. сўнгги уруғ жамоасида тил ва этник муносабатлар?

### **Адабиётлар**

1. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990.
12. Алексеев В. П. Становление человечество. – М.: Наука, 1984.
13. Алексеев В. П. Историческая антропология: учеб. пособие. – М.: Высш школа 1979. – 216 с.
14. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества – М.: Наука, 1980. – 239 с.
15. Вишняцкий Л.Б. “Человек в лабиринте эволюции” - М. 2004
16. Косвен М. О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар – Т. : Ўзбекистон фанлар академияси нашриёти 1960.

17. Тайлор Э. Б. Первобытная культура: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.

18. [http: // www. mirknig.com/](http://www.mirknig.com/);

19. [http: // www.turklib.ru/](http://www.turklib.ru/);

20. [http: // www.rsl.ru/](http://www.rsl.ru/);

21. [http: // www.ziyonet.uz/](http://www.ziyonet.uz/).

### **Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши (1 машғулот)**

#### **Режа:**

*Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши.*

*Мол айрбошлашнинг тараққий этиши*

*Металларга ишлов беришнинг бошланиши. Хунармандчиликнинг вужудга келиши*

*Мол айрбошлашнинг тараққий этиши*

*Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши.*

Ибтидоий жамоа тартибларининг емирилиши ва синфий жамиятларнинг шаклланиши учун ортиқча маҳсулотнинг вужудга келиши зарур эди. Фақатгина ортиқча маҳсулотнинг вужудга келиши қон қариндошлар орасидаги муносабатларни емирилиши ва бир бирларини эксплуатация қилиш имконини берарди. Бунинг учун эса ишлаб чиқариш кучларининг янада тараққий этиши зарур эди. Бунга металлургиянинг вужудга келиши ва хунармандчилик соҳаси, айрбошлашнинг савдо даражасига ўсиб чиқиш натижасида эришилди.

Сўнгги уруғ жамоасининг охирларида деҳқончиликнинг мураккаб системаси деҳқончилик ва чорвачиликнинг комплекс системаси, чорвачлик турларининг тараққий этиши синфий жамиятга ўтиш учун қулай имконият вужудга келди. Деҳқончиликда доимий лалмикор ва ирригацион усулда суғориш тараққий этди. Сўнгги уруғ жамоасининг охирларида

деҳқончиликнинг мотигада ишлов бериладиган олов кул, лалми каби камсамарали усулларида сўнъий суғормачиликка асосланган ва жониворлар кўшиб ишлов бериладиган омочга ўтилиши ортиқча маҳсулотнинг вужудга келишида асосий омил бўлди.

Омочнинг ихтиро қилиниши мотиға қшл меҳнатидан бир неча бора кўп маҳсулот етиштириш имконини берди. Аммо, барча минтақаларда ортиқча маҳсулот ва синфий жамиятларга ўтиш бир хилда ва бир вақтда рўй бермади. Осиё ва Африканинг кўпгина ривожланган деҳқончилик маданиятига эга халқлари деҳқончиликда қўл меҳнатидан фойдаланишга содиқ қолдилар.

Омоч сўзи деҳқончилик қуролларининг ҳар хил турлари ва ҳар хил шакллариининг умумий номидир. Русларда бир тишли омоч черкушка, украинларда рало ана шундай қуролларнинг ўзига хос шакли бўлиб, улар фақат ерни тирнаган холос. Омоч месопотамия ва мисрда мил.авв 4 минг йилликда, критда 3 минг йилликда, Хитойда тахминан 1300 йилликда жанубий Сибирда 1 минг йилликларда вужудга келган.

Сўнги уруғ жамоаси даврида кўплаб жониворлар хонакилаштрилди. Аммо, шунда ҳам ер юзидаги 140 минг турдаги жониворнинг 47 туригана қўлга ўргатилган. Илк неолит давридаёқ чўчқа қўлга ўргатилганлигини археологик маълумотлар тасдиқлайди. Археологик маълумотлар қўй ва эчки каби майда жониворлар йирик ҳайвонлардан олдинроқ хонакилаштирилганлигини кўрсатади. Европада сигир неолит даврининг охирларида қозикоеқ устига қурилган манзилларда учрайди. Сўнги хонакилаштирилган жонивор мушук бўлиб, унинг ватани Нубиядир. Мушук дастлаб 2 минг йил олдин Мисрда хонакилаштирилган. Юнонлар мил авв 5 асрдан бошла, римликлар 1 асрдан бошлаб билганлар, ўрта Европада эса милодий 7 асрда пайдо бўлади. Буғучиликнинг пайдо бўлганига тахминан 500 йилдан ошиқроқ вақт ўтганлиги тарихий адабиётларда келтириб ўтилади. Буғу ҳозирги вақтда гўшт, териси учун боқилади. Эвенкларда миниб юриш, ненец ва саамларда чанага қўшиш учун боқилади.

Баъзи чорвадарлар чорвани гўшти, баъзилар эса сути учун боқадилар. Хитой ва ҳиндихитойдаги кўпгина халқлари, Ҳиндистоннинг айрим халқлари чорва боксаларда сутдан овқат учун фойдаланмайдилар. Африкадаги баъзи халқлар сутдан фойдалансаларда гўшт истеъмол қилмайдилар. Африка қабилаларининг айримларида сигирларни эркаklar соғадилар. Арабларда ҳам туяни эркаklar соғадилар сигир ва эчкиларни аёллар. Турк ва мўғул халқларида ҳам бияларни эркаklar сигирларни аёллар соғадилар.

Чорвачиликнинг ривожланиши, чорвани доимий озиқ оқат билан таъминлашни талаб этарди. Ҳайдаб боқиш ва қаерда ўт ўлан бўлса шу ерга кўчиб боқиш, мавсумий (қишлоқ ва яйлоқ) боқиш вужудга кела бошлади. Уруғ жамоаси сўнгги босқичида, ижтимоий иқтисодий муносабатлар емирилиш арафасида айрим деҳқончилик жамоалари ярим кўчманчи турмуш тарзига ўтадилар. Айримлари, деҳқон, чорвадар, балиқчилик турмуш тарзига ҳам ўтганлар. Бундай ҳолларда ҳосил йиғи болингач у ерда чора боқилган. Чўл, яримчўл ва дашт минтақаларида яшовчи аҳоли чорвачилик хўжалик турига ўтадилар. Бундай минтақалар ва деҳқончилик марказлари чегарасида яшаган қабилалар эса ярим кўчманчилик турмуш тарзини танлаганлар. Синфий жамиялар вужудга келиш арафасида Осиёнинг ғарбий, ўрта а марказий қисмларида, Шимолий Қораденгиз бўйларида, Волгабўйи, Жанубий Сибир, Шимолий ва Шарқий Африкада чорвачилик хўжалик тури билан шуғулланувчи хўжаликлар тараққий этди.

Хўжалик юритишнинг деҳқончилик ва чорвачилик тармоқларининг алоҳида хўжалик тармоғи бўлиб шаклланиши бу меҳнатнинг биринчи йирик ижтимоий тақсимооти деб номланади. Деҳқончилик ва чорвачилик хўжаик тармоқларига ўтмаган ибтидоий халқлар ҳам ривожланишнинг ўзига хос йўлидан бордилар. Улар юқори даражада ижтисослашган хўжалик турларига ўтдилар. Булар асосан денгиз соҳиллари бўйидаги ибтидоий жамоаларга хос хусусият бўлиб, денгиз жониворлаини овлаш катта маҳорат, тажриба ва ихтисослик талаб қилар эди. Американинг Шимолий Ғарбий қирғоқбўйи

аҳолиси, алеутлар ана шундай юқори даражали ихтисослашган хўжалик турларини юритганлар.

*Металларга ишлов беришнинг бошланиши. Хунармандчиликнинг вужудга келиши*

Инсон ишлов беришни бошлаган дастлабки метал бу мис бўлиб ҳисобланади. Мисга ишлов бериш неолит даврининг сўнггида бошланади ва уни хўжалик ҳаётда кенг қўллай бошланиши билан энеолит ёки халколит даврига ўтилади. Аммо, миснинг эгилувчанлиги, мўртлиги каби хусусиятлари уни тош қуролларни сиқиб чиқишига имкон бермайди. Шунга карамай мис техника тараққиётига кенг йўл очиб берганлигини эътироф этиш лозим. Мистош даври инсоният тарихининг VI ва IV минг йилликларни ўз ичига олади.

III минг йилликдан бошлаб одамлар мисга қалай, қўрғошин, рух каби қўшимча металллар қўшиш орқали мустаҳкам бўлган бронзани кашф этдилар. Аммо, бронза ҳам хўжалик ҳаётдан тош қуролларни тўлиқ сиқиб чира олмайди. Бронза мис қуроллардан кўра мустаҳкам, ўткир ва ишлов бериш анча осонлиги илан фарқланади. Бундан ташқари бронза мисдан кўра пастроқ температурада эрийди. Миснинг эриш ҳарорати 1050, 330 градус бўлса, бронза 800 ва 1000 градус атрофида эриган. Мисни қўплаб ибтидоий қабилалар билганлар масалан ирокезлар тилида мис қизил тош маъносини ангалатади.

Ибтидоий хўжаликда тош қуролларини сиқиб чиқариш темир қуроллар ихтиро қилингандан сўнг бошланган. Темирнинг эриш даражаси 1530 градус бўлиб, 700 ва 800 градусдаёқ уни турли шаклга солса бўлади. Темир қуроллар бронза қуроллардан фарқли мустаҳкам, ўткир ва енгил бўлиб, улар синфий жамият ва давлатлар даражасига ўсиб чиқишда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Темир олишнинг энг қадимги усули сифатида эритмасимон шаклга келтириш бўлиб, бу усул эрамизгача 2 минг йилликдаёқ кашф этилган. Бунда темир эрмайди, суюқ ва соф метал бермайди. У шлак билан аралашган ва

криц деб аталадиган хамирсимон бўтқага айланади. Метални сифатили килиқиш учун унга босқон ёрдамида ҳаво бериб борилади ва болға билан ишлов берилади. Криц олов, болға, ҳаво ёрдамида ишлов бериш йўли билан мустаҳкам металга айлантирилади.

Инсон ойкуменасининг турли минтқаларида металга ишлов бериш турли даврларга тўғри келади. Яқин Шарқда бронза V – IV минг йилликлардан бошланиб, I минг йилликларгача давом этган. Мил.авв I минг йилликда бронза Европа ва Осиёнинг кўплаб мамлакатларида маълум бўлган. Америка қитъасининг ривожланган худдубларида бронза милодий I минг йилликда маълум бўлган. Темирнинг пайдо бўлиши Кавказorti ва Кичик Осиёнинг Шарқиди мил.авв III минг йилликка оид бўлса, минтақага туташ худудларда мил.авв II минг йилликда темир буюмлар пайдо бўлади. Умуман темирга кенг миқёсда ишлов бериш мил.авв I минг йилликнинг бошларига тўғри келади. Америка Океания ва Австралияга темир муштамлака жараёнларида маълум бўлган.

Металларнинг ихтиро қилиниши ва ижтимоий ҳаётда кенг қўлланила бошланиши билан металга ишлов бериш соҳаси алоҳида билим, малака ва кўникма талаб қилинади. Металлардан нафақат меҳнат қуроллари балки, безак буюмлари ҳам ясаиб қабилалараро молайрбошлашда фойдаланилган. Безак буюмларни тайёрлаш алоҳида билимни талаб қилар эди. Бунга эса металларга ишлов бериш билан узоқ вақт шуғулланиш орқали эришиш мумкин бўлиб, металлургиянинг ялоҳида соҳа бўлиб ажралиб чиқишига асос бўлди. Бронзани ихтиро қилиниши билан жанг қиличлари ва ғилдирак ихтиро қилинди. Шунингдек, жанг аравалари ҳам бронза даври учун характерли бўлиб ҳисобланади. Темирнинг ихтиро қилиниши билан металлургия янада кўпроқ асартиметдаги маҳсулотларни таклиф эта бошладиги бу ҳунармадчилик соҳасининг вужудга келишини якуний босқичи эди.

Тошдан ва суякдан меҳнат қуроли яшаш, тўқиш ва тўқимачилик, кулолчилик ва ҳатто бронза қуйиш жамоанинг ҳар бир аъзоси учун тушунарли бўлган ёки бу вазифани шахсан ўзи қила олган. Темирга ишлов беришнинг бошланиши билан алоҳида печлар ва иншоотлар қуришни талаб қилдики бу махсус ихтисослашган ва квалификацияга эга бўлган кишиларни талаб қиларди. Этнографик маълумотларга кўра темирчилар барча минтақаларда жамиятнинг алоҳида қатлами сифатида эътироф этилганлар. Тропик Африканинг кўплаб қабилаларида уларга ҳурмат билан муносабатда бўлганлар.

Берберлар, араблар кофиристонликлар, ҳиндистонда темирчиларга нафратланиб қараганлар. Аммо, ҳар икки ҳолатда ҳам темирчидан кўрқиш ва уни ҳурматлаш ҳислари мавжуд бўлган. Археологик маълумотлар айрим ҳолларда темирчиларнинг алоҳида яшаш манзилларига дуч келадилар. Бундан темирчилар уруғдошлар орасидан тезда ажралиб чиққанлари, уларнинг алоҳида табақага айланганликларини ҳулоса қилиш мумкин.

Металларга ишлов берилишининг бошланиши билан бошқа турдаги ҳунармандчилик турлари ҳам тараққий этди. Кулолчилик ривожланди. Бронза даврида кулолчилик чархи ва сопол идишларни пиширадиган печ пайдо бўлди. Аммо, бу кашфиёт дунёнинг барча халқлари орасида кенг тарқалмади. Кулолчилик чархи ва печини янги замонда ҳам кўпгина Африка ва америкадаги қабилалар билмаганлар.

Бронза даврида ишлаб чиқаришнинг ривожланишига тўғри келган яна бир кашфиёт бу тўқувчилик асбобининг яратилиши эди. Тўқувчилик кўп ҳолларда уй ҳунармандчилиги даражасида қолиб кетди. Шунингдек, тошга ишлов бериш, ёғоч ва суяклардан турли ҳунармандчилик буюмлари тайёрлаш ҳам қўшимча ҳўжалик сифатида уй ҳунармандчилиги даражасида қолиб кетди. Металларга ишлов беришнинг бошланиши ва айниқса темирдан фойдаланишнинг бошланиши инсоният тарихида иккинчи йирик меҳнат



тақсимотини вужудга келтирди. Хунармадчиликнинг алоҳида соҳага айланиши бу иккинчи меҳнат тақсимоти эди.

### *Мол айрбошлашнинг тараққий этиши*

Меҳнатнинг биринчи йирик ижтимоий тақсимотининг чуқурлашуви ва иккинчи йирик меҳнат тақсимоти мол айрбошлашнинг ривожланишига, савдогар табақасининг вужудга келишига сабаб бўлди. Молайрбошлаш ибтидоий уруғчиликнинг илк босқичларидаёқ вужудга келган бўлсада уни амалга оширадиган махсус кишилар металлларга ишлов берилиши даврларида шаклланди. Хўжалик ва маданий типларнинг табақаланиши ва “илғор иқтисодиёт” нинг бундан кейинги ривожланиши молайрбошлашни кўпроқ талаб қила бошлади.

Деҳқонларнинг чорвалари етарли бўлмаслиги уларни чорвадор аҳолидан гўшт, сут маҳсулотлари, тери, жун хусусан ер ҳайдаш учун хўкизлар олишни талаб қилар эди. Чорвадорлар эса ўз навбатида деҳқончилик маҳсулотларига эҳтиёж сезадилар шунингдек, хунаремандчилик маҳсулотлари ҳам улар учун зарур бўлиб, уларни ҳам ўтроқ аҳолидан олишлари керак эди. Аммо, энг тараққий этган халқлар ҳам ўзлаштирма хўжаликдан бутунлай вос кечган эмаслар. Ҳозирги кунгача ўрмон неъматларини териш, молюскалар териш, турли меваларни териш табиатдан ўзлаштирма хўжаликнинг йўқ бўлмаганлигини кўрсатиб турибди.

Жамоалараро молайрбошлашнинг ривожланиши уруғчилик жамоа институтлари структурасида ҳам қатор ўзгаришларга сабаб бўлди. Эндиликда (ибтидоий) меҳмондорчилик тушунчаси пайдо бўлди. Меҳмоннинг моли, жони бутун уруғ томонида ҳимоя қилинган. Ўз навбатида бошқа уруғлар ўз вакиллари қўллаб қувватлаган уруғ аъзоларини ҳимоя қилганлар. Ибтидоий халқларда хусусан кавказда ва дашт туркийларида кўноқчилик одати шундай шаклланган. Бу уруғлар ўртасида биродарлашувга сабаб бўларди.

Хунармандчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, хунармандчилик маҳсулотларини уруғ ичида эмас балки, унинг ташқарисида ҳам айрбошлаш имконини беради. Айрим хунармандчилик маҳсулотлари махсус айрбошлаш учун ясаладиган бўлди. Яъни заказ учун эмас, шерикчиликни давом эттириш мақсадида ясаладиган хунармандчилик маҳсулотлари пайдо бўлди. Прimitив шаклдаги бозорлар вужудга кела бошлади. Бу каби бозорларни Тропик африка қабилалари орасида кўриш мумкин бўлиб, бозорга бир неча минг киши келишигача кузатиш мумкин.

Молайрбошлашнинг кучайиши билан айрбошлаш эквивалентига бўлган талаб ортиб борди. Айрбошлаш молининг ўлчами, нархи, миқдори сифати каби тушунчалар шакллана бошлади. Айрбошлаш эквиваленти сифатида турли минтақаларда турли предметлардан фойдаланилган. Минтақада кам учрайдиган предметлар, қимматбаҳо ҳисобланган предметлар, экзотик ҳисобланган предметлар ва ҳоказолар айрбошлаш эквиваленти бўлган. Турли маржонлар, ит, чўчка, айиқ, акула қабиларнинг тишлари, чиғаноқлар, тамаки барглари, какао, мато парчаси ва бошқалар айрбошлаш маҳсулотларини баҳолашда эквивалент бўлиб хизмат қилган.

Айрим минтақаларда айрбошлаш эквиваленти сифатида илон бошлари ва чиғаноқлардан фойдаланилганлигини кўриш мумкин. Бу ҳақдаги тушунчалар ҳозирги тиллар ва пул бирликларида ҳам сақланиб қолинган. Мальдив оролларида кауру деб номланувчи илон бош чаноғидан фойдаланилган. Гана давлатининг ҳозирги пул бирлиги ашанти тилида чиғаноқ маъносини англатади. Аммо, пул бирлиги сифатида энг кўп қўлланилган ашёлар бу чорвачилик маҳсулотлари ва туз бўлганлиги археологик ва этнографик маълумотлардан яхши маълум. Қатор қадимий тилларда пул сўзининг айнан шу маҳсулотлар билан бир хил маънони англатишини кўришимиз мумкин. Масалан, санскритча рупия чорва маъносини англатади. Шунингдек, лотинча пекуна чорвани англатса, қадимги рус тилида скот (сокровиша) бойликни англатади.

Металларга ишлов беришнинг бошланиши билан металлар ҳам айрбошлаш эквиваленти вазифасини бажара бошлади. Европада бронза даврида энг кўп айрбошлаш маҳсулоти сифатида бронзадан фойдаланилганлигини археологик маълумотлар исботлайди. Этнографлар Африкадаги қолоқ қабилаларда метал пуллар молайрбошлашнинг ишончли воситаси эканлигини ёзиб қолдирганлар. Тропик Африкада содда ва крестсимон мис бўлаклари, кесиб олинган ва шакли турлича бўлган мис бўлаклари, темир мотигалар мол эквиваленти вазифасини бажарган.

Молайрбошлашнинг ривожланиши, уруғлараро алоқаларни мустаҳкамлашни талаб қилар эди. Бронза давридан бошлаб йўллар, кўприклар қуриш, ғилдиракли араваларда молларни ташиш, қайиқларда эшкаклар ва елканлардан фойдаланиш орқали юк ташиш бошланди. Мил.авв 2 минг йилликнинг ўрталарида юк ташиш ҳайвони сифатида отдан фойдаланиш бошланди. Кейинги минг йилликнинг бошларида эса юк ташиш транспортига туя ҳам қўшилиб, дастлаб Осиёнинг дашт минтақаларда фойдаланила бошланади. Туянинг бир ўрқачли ва икки ўрқачлилари мавжуд.

Узоқ масофаларга бориб молайрбошлаш кўп вақт ва катта кучни талаб қила бошлади. Шу сабабли савдогар табақаси етишиб чиққанлигини кўриш мумкин. Ибтидоий уруғчилик даврида дастлаб савдо билан уруғ етакчилари ва бигменлар шуғуллана бошлаганлар. Айрбошлаш эквивалентларини ўз кўлларида сақлаш улар учун катта обрў эътибор олиб келарди. Аммо, синфий жамиятларга ўтиш арафасида уруғ етакчилари узоқ вақтга уруғни тарқ эта олмасликлари сабабли профессионал савдогар табақаси етишиб чиқди. Бу учинчи йирик меҳнат тақсимооти дея эътироф этилади.

Ишлаб чиқарувчилар ўз маҳсулотларига эмблемаларини тушира бошладилар, уларнинг ҳисобини ола бошладилар. Мил.авв 4 минг йилликка оид Олд Осиё минтақасидаги археологик ёдгорликларда лой шарчалар, уларга туширилган минатюра тасвирлари олимларнинг фикрича, савдога юборилган молнинг қиймати ва мол тегишли бўлган кишини аниқлаган.

Шундай қилиб, металлларга ишлов бериш, ишлаб чиқарининг ўсиши, мол айрбошлаш уруғ ичидаги ижтимоий тартибларнинг емирилиб боришини таъминлади.

Синфий жамиятларга ўтиш арафасида ортиқча маҳсулотнинг вужудга келши ва ундан фойдаланиб янада кўпроқ маҳсулот жамғариш хусусий мулкнинг вужудга келшига замин ҳозирлади. Сўнгги уруғ жамоасининг охирларида хусусий мулкнинг вужудга келишида икки муҳим омилни санаб ўтиш лозим биринчиси ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва унинг ихтисослашуви ва меҳнатнинг индивидуаллашуви ортиқча маҳсулотни вужудга келишига сабаб бўлган бўлса, иккинчидан, ишлаб чиқаришнинг олий даражада ривожланиши ва айрбошлаш учун махсус маҳсулотларнинг ишлаб чиқарилиши маҳсулотнинг бегоналашуви ва унга ҳам ички ва ҳам ташқи талабнинг ортишини келтириб чиқарди. Бу эса жамоа мулкининггина эмас, хусусий мулкнинг ҳам бегоналашувига олиб келди. Бир сўз билан айтганда, ишлаб чиқарувчини эксплуатация қилиш имконини берди.

Дастлабки даврларда хусусий мулк айрим озик овқат маҳсулотларини жамғариш шаклида вужудга келган. Кейинчалик уларнинг ўрнини хунармандчилик маҳсулотлари, қуроллар, эъзозланадиган буюмлар хусусий мулк шакллари бўлган. Чорвачилик билан шуғулланувчи халқларда хусусий мулк биринчи навбатда чорва билан белгиланган. Айрбошлаш эквиваленти билан таниш халқлар эквивалент маҳсулотларни йиғиш ва уларни хазина сифатида сақлаб туриш орқали хусусий бойликларини ошириб борганликларини кўрамыз.

Сўнгги уруғ жамоасининг емирилиши даврида хусусий мулкнинг пайдо бўлишини археологик маълумотлар ҳам исботлайди. Қадимги Мисрдаги династияларга қадар бўлган қабрларда (армат маданияти) индивидуал маҳсулотлар рамзи тушириган буюмларни кўриш мумкин. Қабрларда ҳам уруғ жамоа белгилари эмас, балки индивидуал белгилар мавжуд. Хусусий мулкнинг вужудга келишини тугмасимон, чечевицасимон

энеолит мухрлари ҳам тасдиқлаб турибди. Шунингдек, Олд Осиё, Юнонистон ва Месопотамиянинг Халафа, Убайд ёдгорликларидаги белгилар ҳамда протоэлам мухрлар ҳам хусусий мулкнинг энеолит давридаёқ вужудга кела бошлаганини кўрсатади.

Энеолит, бронза ва темир даврларига оид Европа ва Осиё минтақасидаги кўплаб археологик ёдгорликларда метал парчалар, куруллар, безак буюмлардан иборат хазиналар топилганлигини кўриш мумкин. Бородина қишлоғи яқинида топилган хазина диний анъаналарга оид бўлса керак деган хулосага келинган. Бу ердан қандайдир бой жангчининг кумуш найзаси ва кумуш ханжари, олтин кумуш билан ишланган тўғнағич, нефрит болтаси топилганлиги буларнинг барчаси маҳаллий маҳсулотлар эмаслигини кўрсатади. Иккинчи бир томондан бу топилмалар уруғ ичида нотенглилик аломатларини кўрстиб берди.

Хитойнинг Инъ ва асосан Чжоу даври қабрлари бир неча категориядан иборат эканлигини кўрсатиб беради. Қабрларда оддий кишиларнинг ва мураккаб тузилишга эга ва бойлик билан кўмилган кишиларники эканлигини фарқлаш қийин эмас. Жанубий рус даштларидаги Майкоп қўрғони (3 минг йилликка оид) ҳақида ҳам шу хусусдаги фикрларни айтиб ўтиш ўринли. Бу ерда 11 метрли қабр тепаликда 6 метрли кумуш трубачалар кўтариб турган гулдор қимматбаҳо чодирда эркак киши кўмилган бўлиб, майит олтин, лазурит, феруза, сердолика, олтин ва кумуш буюмлар, мисдан тайёрланган меҳнат куруллари ва жанг куруллари билан кўмилган. Бу майитнинг уруғ жамоаси орасида катта бойлик тўплаган, хусусий мулкка эга шахс эканлигини кўрсатиб беради. Бу қабр ёнида мавжуд кичикроқ ва кўримсизроқ қабрларда икки аёл жасади топилган. Эҳтимол бу унинг кул чўрилари қабри бўлиши мумкин.

Дунёнинг кўплаб минтақаларида хусусий мулкнинг бир қисми уннинг эгаси ёнига кўмилиши одат тусига кирганлигини кўриш мумкин. Бойликларнинг қолган қисмлари уруғдошлар ва мулк эгасининг фарзандлари

ўртасида тақсимланган. Мулк эгалари бигменлар бўлиб, қабила оқсоқоллари дастлабки вақтларда вафот этган мулк эгаси меросини тақсимлашда ҳакам сифатида иштирок этсаларда кейинчалик уларнинг ўзлари бу мулклардан улуш олиш, ёки тўлиқ эгалик қилиш йўлидан бордилар. Меланезияликларнинг Газел ярим оролида (Янги Британия ороллари) яшовчилар чиғаноқларни эквивалент сифатида ишлатади ва уларни сақлаб қўйиш учун етакчига берадилар ва у сақлагани эвазига уларнинг бир қисmini ўз манфаати йўлида ишлатади.

Американинг Шимолий Ғарбий минтақаларидаги квакиютль қабилалари етакчилари авлоддан авлодга қабиланинг ўзгалар қўлига тушиши мумкин бўлмаган мис пластиналарини етказиб келганлар. Унинг қимматбаҳо эканлиги сабабли у орқали квакиютль қабиласи етакчилари катта миқдорда хусусий бойлик тўплаганлар. Квакиютль қабиласининг етакчиларидан бирининг шахсий мулки 4 та катта қайиқ, 4 та қул, 40 та тюлен териси, 120 та жўка пўстлоғидан тўқилган ёпинчикқа эга бўлган. Иккинчи бир етакчи эса, 4 та катта қайиқ, 6 та қул, 60 та юнгдан тўқилган одеял, 200 та жўка пўстлоғидан тўқилган ёпинчикқа эга бўлган.

Катта миқдорда хусусий бойлик тўплаш уруғ ичида норозиликларни келтириб чиқариши табиий ҳол эди. Ҳали ижтимоий муносабатлар давлатлар даражасига ўсиб чиқмаган бир вақтда бу анчагина хавфли ҳам эди. Хусусий мулкнинг вужудга келиши уруғ ичида кескин ижтимоий муносабатларни вужудга келтирди. Уруғ ичида янги ва эски тартибларни жорий қилиш тарафдорлари шаклланди. Хусусий мулк тарафдорларига уруғ жамоасининг психологик қарашларини ўзгартириш лозим эди. Уруғ жамоа тартиблари уруғ ичида тенгсизлик бўлишига қаттиқ туриб қаршилиқ қиларди.

Ҳали синфий муносабатлар шаклланмаган ва давлат шаклларига ўтилмаган даврда бигмен ёки қабила етакчилари ўзларининг мавқеларидан ажралиб қолмасликлари учун тантанали зифатлар ўтказиш, уруғдошларга сахийлик билан инъомлар улашиш, шунингдек, қўшнилари меҳмонга

чақириб туриш, мухтожларга ёрдам кўрсатиш ишларини амалга оширганлар. Агар бу ишларни амалга оширмасалар улар ўз мавқеларидан ҳам бойликларидан ҳам ажралиб қолишлари мумкин бўлган. XVII – XVIII асрларда буғучилик билан шуғулланган Сибир халқларида агар кимнингдир буғулари сони 100 тадан ошиб кетса ва у ошиқча буғуларни ўзи уруғ аъзолари ўртасида тақсимлаб бермаси унинг подаси тортиб олинган ва айрим ҳолларда пода эга қатл этилган. Папуасларда ўз бойликларини уруғдошлар билан тенг тақсимланишини истамаган бигменга унинг яқин қариндошлари камондан ўқ отиб ўлдириши лозим бўлган. Улар камондан ўқ отиш вақтида; “сен ягона бой одам бўлишинг мумкин эмас, биз барчамиз тенг бўлишимиз лозим, сен фақатгина биз билан тенгсан” деб таъкидлашлари лозим бўлган. Шимолий Америка ҳиндуларидаги потлач, папуаслардаги чўчка байрами бигменларни ўз молларини танатанали равишда уруғдошлар ўртасида тақсимлаш одати бўлиб ҳисобланади.

Айрим ибтидоий халқларда ортиқча маҳсулотга жодугарлик аломати деб қараш ҳар расм бўлган. Масалан Марказий Африкадаги бемба қабиласида омади юришган деҳқон ёки бортникни қабиладошлар жодугар сифатида қабул қилганлар. Мана шу сабабли биз юқорида номлари тилга олинган тадбирлар амалга оширилган. Шимолий Американинг шимолий ғарбий қисмидаги ҳиндулари потлачни одатда аширин ташкилотга кирганда, уйланаётганда, вафот этиб фарзандларига катта мерос қолдирганда, инициациядан ўтганда ташкил этганлар. Потлач бошланишида шахсий бойлик эгаси уни ғурур билан намойиш қилиб кейин бойлигини уруғдошларга тарқатиб берган. Бу унинг ўзи ва болаларига ижтимоий ҳаётда обрў ва ёрқин келажак учун зарур бўлган.

Синфий жамиятларга ўтиш олдидан хусусий мулк институтининг ривожланиши уруғчилик анъаналарини емириши билан бирга ерга бўлган жамоавий эгалик тартибларини ҳам бузилишига сабаб бўлди. Дастлаб меҳнат ыуроллари хусусий мулкка айланган бўлса, кейинроқ жамоа ерлари ҳам

хусусий мулкка айланиб борди. Аммо, ер узоқ вақт жамоанинг коллектив мулки сифатида сақланиб қолинди. Замонавий шароитларда ҳам айрим Африкадаги кабилаларда, Меланезия оролларидаги халқларда ер ундан фойдаланиб турган оиланинг фойдаланиш муддати тугагунга қадар мулки ҳисобланади. Кейин яна жамоа фондига айтирилади. Яқин вақтларгача Кавказ халқларида ҳам бу ҳолат бўлганлиги, ерлар 3 йил, 5 йил, 7 йил, узоғи билан 12 йил муддатда оиланики бўлиши ва яна жамоага қайтарилишини М. О. Косвен тадқиқ этган. Янги Каледония оролларида экин экилмайдиган ерлар ҳам жамоанинг мулки бўлиб ҳисобланади. Қадимги германларда ууғчилик тартиблари бузилиш жараёнида ер деҳқоннинг хусусий мулки бўлиб қолган.

Кўчманчи ва ярим кўчманчи халқларда яйлов жамоанинг мулки бўлгани ҳолда пода хусусий мулк бўлиб қолган. Кўчманчи халқларда синфий табақаланиш, ўтроқ халқларга нисбатан бирмунча суғ бўлиб, бу табиий, иқтисодий омиллар билан боғлиқ эди.

### **Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар**

1. Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши.
2. ортиқча маҳсулотнинг вужудга келиши Ибтидоий жамоа тартибларининг емирилиши
3. деҳқончилик турларини санаг?
4. денгиз овчилигини тушунтиринг?
5. Металларга ишлов беришнинг бошланиши. Ҳунармандчиликнинг вужудга келиши
6. Мол айрбошлашнинг тараққий этиши
7. Хўжалик ва маданий типларнинг табақаланиши ва “илғор иқтисодиёт”
8. ишлаб чиқарувчини эксплуатация қилиш имконини тушунтиринг?
9. Жамоа, хусусий мулкнинг бегоналашувини биласизми?
10. Айрбошлаш эквивалентлари?



## Адабиётлар

1. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990.
2. Алексеев В. П. Становление человечество. – М.: Наука, 1984.
3. Алексеев В. П. Историческая антропология: учеб. пособие. – М.: Высш школа 1979. – 216 с.
4. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества – М.: Наука, 1980. – 239 с.
5. Вишняцкий Л.Б. “Человек в лабиринте эволюции” - М. 2004
6. Косвен М. О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар – Т. : Ўзбекистон фанлар академияси нашриёти 1960.
7. Тайлор Э. Б. Первобытная культура: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
8. [http: // www. mirknig.com/;](http://www.mirknig.com/)
9. [http: // www.turklib.ru/;](http://www.turklib.ru/)
10. [http: // www.rsl.ru/;](http://www.rsl.ru/)
11. [http: // www.ziyonet.uz/.](http://www.ziyonet.uz/)

## Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши (2 машғулот)

### Режа:

*Мулкий табақаланиш, синфларнинг вужудга келиши, ибтидоий қулчилик*

*Давлатчилик тартибларининг вужудга кела бошлаши*

*Давлатчилик тартибларининг вужудга келиш жараёнида ижтимоий ҳуқуқий муносабатлардаги ўзгаришлар*

*Мулкий табақаланиш, синфларнинг вужудга келиши, ибтидоий қулчилик*

Ортиқча маҳсулотнинг вужудга келиши, хусусий мулкнинг шаклланиш жараёнида уруғ жамоаси аъзолари ўртасида мулкий ва ижтимоий табақаланиш аломатлари кўрина бошланди. Уруғ қабилавий жамоаларда етакчилар бойлик тўплай бошладилар ёки бойлик тўплаган жамоадаошлар етакчиликни ўз қўлларига ола бошладилар. Турли сабаларга кўра жамоанинг оддий аъзоларини етакчилар ва хусусий мулк эгалари ўз таъсирлари чегарасига ола бошладилар. Уруғ жамоаси ичидаги ижтимоий муносабатларда ҳам қўшни уруғлар билан бўладиган муносабатларда ишлатиладиган эквивалент орқали мол айрбошлаш тартиблари кириб кела бошлади. Уруғдошларнинг беғараз ўзаро ёрдам бериш тартибига путур ета бошлади. Эндиликда уруғдошларга кўрсатиладиган ёрдам эвазига дастлаб ўша маҳсулот тури билан кейин эса эквивалент билан қайтариш талаби қўйила бошланди.

Уруғдошлар орасида мулкий табақаланиш секин асталик билан уларни ижтимоий табақаланишига ва оддий жамоадошлардан юқори турувчи зодагонлар табақасининг пайдо бўлишига олиб келди. Мулкий ва ижтимоий устунлик етакчиларга ўз уруғдошларини эксплуатация қилиш имконини берди. Дастлабки эксплуатация тартибларидан уруғ жамоаси ичкаридаги эксплуатация (эндоэксплуатация) қарздорлик эвазига ва қўшни уруғлар ҳисобига (экзоэксплуатация) ҳарбий босқин, контрибунция, ўлпон талаб қилиш шаклларини келтириб ўтиш лозим.

Ибтидоий хусусан уруғчилик анъаналари ҳукм сурган даврда қулчиликнинг доимий манбаи ва қулларни банд қиладиган доимий иш мавжуд бўлмаган. Шу сабабли ўзаро урушларда асирга олинган эркаклар кўп ҳолларда қатл қилиниб, аёллар ва болалар ғолиб уруғ қабиланинг тенг ҳуқуқли аъзоларига айлантириш аъаналари вужудга келган. Урушда йўқотилган эркаклар сонини тиклаш учун бир қисм мағлуб уруғ аъзолари

ҳам адаптация қилинган. XVIII асрга оид этнографик маълумотларга кўра Шимолий Америкадаги ҳинду қабилалари орасида асир олинган эркаклар урушда ўлдирилган жангчиларнинг оилаларига уларни боқувчиси сифатида тақсимлаб берилган.

Ортиқса маҳсулотнинг пайдо бўлиши билан ҳарбий асирлар меҳнатидан фойдаланиш имконини берди. Эндиликда уларни оиланинг кичик аъзолари сифатида адаптация қила бошладилар. Бу қулчиликнинг дастлабки кўринишларидан эди. Қулчиликнинг илк кўринишида қул якка шахсни бўлмай, уруғнинг барча аъзолариники ҳисобланган. Аммо, бу фарз бўлиб, этнографик ва археологик маълумотлар асосида тасдиқланмаган. Шу сабабли илк қулчилик оиланинг кичик аъзоси бўлган дейиш ҳақиқатга яқинроқ. Жумладан юкагирлар қабиласида қуллар аёлларга ёрдам берганлар, нивхларда ўтин тайёрлаганлар, сув келтирганлар, оват пиширганлар, итларни овқатлантирганлар. Бу қабилаларда қуллар хўжайин билан бир уйда тунаган, бир дастурхонда овқатланган. Айрим ҳолатларда улар ўз уйлари ва кичикроқ хўжаликларига (хўжайинлари хўжаликларига ёрдамлашган ҳолда) ҳам эга бўлганлар. Бу қулларга шафқатсиз муносабатда бўлинмаган, уларнинг ўз ҳуқуқлари ва мол мулклари мавжуд бўлган. Кўпгина уруғ қабилаларда қуллар ўзларининг меросий мулкларига ҳам эга бўлиб, уруғнинг эркин аъзолари билан никоҳ муносабатларига кириша олганлар, уруғнинг жамоавий ва диний байрамларига иштирок эта олганлар. Қулга шафқатсиз муносабатда бўлиш, ўлдириш мумкин бўлмаган. Қул хўжайиндан норози бўлса, бошқа хўжайинга кетиб қолиш ҳуқуқига эга бўлган. Қул қочиб кетмаган. Бунга сабаб кўпгина ибтидоий қабилалар асир тушган кишини агар у қочиб келган тақдирда ҳам ўз сафларига олмаганлар. Улар бундай кишиларни руҳлар мададидан ажралиб қолган киши деб ҳисолаганлар. Кўпгина уруғ қабилаларда қул бир неча йил меҳнат қилгач у озод этилган. Бунга Хамураппи қонунлари ҳам мисол бўла олади. Бир умр қул бўлганларнинг ҳам авлодлари дастлабки даврларда қул қилинмаган.

Ибтидоий кулчилик уй хўжалиги, патриархал характерли бўлиб хўжалик ҳаётда кенг қўлланилмаган.

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиб бориши билан кул меҳнатидан тобора кўпроқ фойдаланила бошланган. Шимолий Ғарбий Америка ҳиндулари орасида куллар уй ишларидан ташқари балиқ овлаш мосламалари тайёрлаш, уй ва қайиқлар яшаш, овланган балиқларни қишга сақлаш учун тузлаш ва бошқа ишларда кенг фойдаланилган. Кулларга шарафли ҳисобланган ов ва денгиз жониворларини овлашга рухсат берилмаган. Ҳиндуларда куллар аёллар меҳнати ҳисобланадиган деҳқончилик ишларида фойдаланиш бошланганди. Шимолий Ғарбий Америка ҳиндулари орасида сўнгги уруғ жамоаси даврида куллар уруғнинг 15 - 20% ни ташкил қилган. Айрим қабилаларда эса 30% гача етиб борган. Кулчилик манбалари кенгайиб бориб, асир олинганлардан ташқари кулларнинг болалари кул қилиниши ва кул билан савдо қилиш анъаналари вужудга келди. Кулларнинг аҳволи кескин ўзгариб, улар мулкка эгалик қилиш ва хўжайин рухсатисиз уйланиш ҳуқуқидан маҳрум бўлганлар. Шимолий Ғарбий Америка ҳиндуларида куллар жамоа аъзоларидан фарқланиш учун сочларини калта қилиб юришлари лозим бўлган. Куллар қўрқувда ушлаб турилишига ҳаракат қилинган масалан қадимги Спарта давлатидаги криптия одати бунга мисол бўла олади. Кулларни диний одатга кўра қатл этиш кенг тарқалган масалан уйлар, қайиқлар, жамоат иншоотлари қуришдан олдин унинг фундаментида кулнинг қатл этилиши, инициация одатлари даврида, тантанали дафн маросимларида.

Шимолий Ғарбий Америка ҳиндулари орасида тарқалган кулчилик ўзининг специфик характерида кўра синфий жамиятга ўтиш даврига оид бўлиб, уй кулларининг ишлаб чиқаришда қўлланиладиган кулларга айланиш жараёни босқичида турганлиги билан аҳамиятлидир.

Кулчиликнинг янги манбалари ва кўринишлари вужудга кела бориб, эндиликда асирга олинган кул жамоаники бўлмай уни асир олганники ёки

харбий етакчини, ё бўлмаса уруғ оқсоқоллариникига айлана борган. Уруғ етакчилари эса улар меҳнатидан фойдаланиб уруғ ичида ўз нуфузини оширишга ва шу билан уруғ ичида табақаланишнинг кучайишига асос яратганлар. Уруғ аъзоларининг айримлари қарздорларга айланиб бордилар. Бу эса охир оқибат қарздорни ўзини сотиши ёки қарздорлиги учун қулга айланишига олиб келган. Дастлабки даврда уруғ аъзоларининг қуллиги бошқа қуллардан енгил характерга эга эканлиги билан характерланади. Уларни қабиладан ташқарига сотиш таъқиқланган. Эндиликда қулчилик манбаи қарздорлик эвазига қул қилиниш билан кўпайди.

Ибтидоий қулчиликнинг бошланиши уруғ аъзолари ичида ўз хўжалигини сақлаб қолган ва мулкӣ ва ижтимоӣ жиҳатдан эркин бўлган жамоа аъзоларини бой уруғдошлар хўжалигида вақтинча ишлаб бериш тартибларининг вужудга келишига сабаб бўлди. Улар бой уруғдошлар уларнинг ерларини тортиб олмаслиги учун шундай қилганлар.

Уруғ етакчилари уруғ бойлигидан шахсий бойлик тўплаш мақсадида фойдаланганлар. Меланезияликларда бу тартибни кўриш мумкин. Янги Зеландиядаги Маори қабилаларида қабила бошлиқлари жамоа аъзларидан ўлпон ола бошлаганлар, уларнинг ери бошқа жамоа аъзолариникидан катта бўлган. Фижи оролида европаликлар кириб келган вақтда қабила етакчилари жамоа ерларини ўзлаштиришни бошлаган эдилар. Тонга оролида эса барча ер қабила бошлиғининг шахсий мулки деб ҳисобланган.

Қулчиликнинг кенг тарқалга усули бу босқинчилик орқали асирга олиш бўлиб, кучсиз қабилалар кучлиларга ўлпон тўлаб ҳужумлардан ҳимояланганлар. Ўлпонни дастлаб бутун уруғ тенг тақсимлаган бўлса кейинчалик етакчилар уни ўз қўлларига киритиб олганлар. Ўлпон тўалб қулликдан қутилиш ярим феодал тартибларни вужудга келтирган. Спарта илотлари, Фессалия пенестийлари, Крит кларотлари яна шу тариқа вужудга келган.

Қулчиликнинг вужудга келиши уруғ ичида табақаланишни кучайтириб юборди. Бой ва кучли етакчилар меросий аслзодаларни ташкил этиб, жамиятнинг имтиёзли табақасини ташкил этиб борди. Камбағал, оддий уруғдошлар уларга карама қарши гуруҳдан жой олди. Синфий жамият шакллана бошлаган вақтда генеологик жиҳатдан имтиёзли табақага кариндошликнинг яқин ва узоқлиги каби иерархик тушунчалар шаклланди. Полинезия, Тропик Африка қабилалари мисолида олимлар бу жараёнларни ўрганиб уларни клан ёки рэмиж (лотинча *gamage* тармоқ иерархиялашган уруғ жамоасини англатади. Унда уруғ аъзосининг уруғ асосчисига тўғридан тўғри ёки узоқ кариндошлиги англашинилади) деб атаганлар. Бу ҳол Полинезия Тропик Африканинг ғарбий қисмлари, Жанубий Арабистон, Миср ва хусусан Ҳиндистонда каста (португалча *casta* – уруғ, табақа маъносини беради) чилик тартибларининг кенг тарқалишига сабаб бўлган. Касталар жамиятнинг иерархиялашган профессионал гуруҳларидир.

#### *Давлатчилик тартибларининг вужудга кела бошлаши*

Мулкий тенгсизликни вужудга келиши ва ривожланиб бориши билан бошқарувни ташкил қилиш институтлари ҳам вужудга кела бошлади. Уруғ жамоа мулкининг парчаланиши уруғдошлар орасида зиддиятни кучайтирди. Жамиятнинг имтиёли ва бой қатлами қуллар ва камбағал уруғдошлар томонидан бўладиган тазйиққа қарши тура олиш зарурати кун тартибига чиқиб қолди. Уруғ ичидаги ибтидоий демократик тамойиллар бу табақа учун эндиликда асосий тўсиқлардан бири бўлиб қолди. Бу тартиблар дастлаб потестар (давлатчиликкача бўлган ҳокимият органлари) сўнгра сиёсий ташкилотларга ўрин бўшатиб бера бошлади.

Потестар формасининг муҳим бўғини уруғ ичидаги эркаклар уйи, яширин яширин иттифоқлари бўлиб қолди. Эркаклар уйи уруғчиликнинг ибтидоий демократик анъаналарини узоқ вақт сақлаб қолишга ҳаракат қилган ва кейинчалик инқирозга учраган ташкилот бўлиб, эркаклар уйидан яширин ташкилотлар аэралиб чиқа бошладик, бунда барча уруғдош эркаклар эмас,

балки имтиёзли табақа вакиллари аъзо бўлди. Кўпгина жамоаларда (Одживе Шимолий Амеирика, Йоруба Тропик Африка) эркаклар иттифоқи бой уруғдошлардан иборат бўлиб қолганлигини этнографик маълумотлардан билиш мумкин. Бу қабилалардаги эркаклар ташкилотларига аъзо бўлиш учун катта миқдордаги моддий маблағга эга бўлиш талаби мавжуд бўлган. Пул ушбу қабилаларда ҳали мавжуд бўлмаган ҳолда унинг ўрнини босувчи моддий натурал неъматлар бўлиши, тантанали зиёфатлар уюштири олиши лозим бўлган. Ушбу ташкилотларнинг аъзолари уруғчилик тартибларига қарши чиқиб, бир бирларини қўллаб қувватлашлари, ўз макеларини мустаҳкамлаш учун биргаликда ҳаракат қилишлари, улардан норози бўлганларни террор қилишлари каби масалаларни биргаликда ҳал қилганлар. Мисол тариқасида Янги Гвинеядаги Дук – Дук иттифоқи етакчиси ўзида нон дарахтининг бутун бошли плантацияларини табу қилиш ҳуқуқини қўлга киритиб, уруғдошларни унга хизмат қилишга мажбур эта олган. Ғарбий Африкадаги қолоқ қабилаларда уруғчилик ҳокимиятини бутунлай йўқотилганлигини кўриш мумкин. Ҳокимият ҳатто уруғлараро иттифоқлар таъсирида бўлиб, бу ташкилотга бой кишилар қабул қилинган, улар ижтимоий тартибни сақлаш мақсадида жойларга ўзлари томонидан тузилган суд органларини юбориш, уруш ва тинчлик масалаларини ҳал этганлар.

Эркаклар ва яшиирин иттифоқлар шунингдек, Меланезия, Ғарбий Африка, Микронезия, Полинезия, Индонезия, Америка қитъасида кенг тарқалган. Тарихий манбаларга қараганда улар юнонлар, римликлар, кельтлар, германлар, хитойликлар, Ўрта Осиё халқлари орасида ҳам кенг тарқалган. Бундан ташқари Менланезия, Микронезия, Шимолий Африка ва Ғарбий Африкада аёллар иттифоқлари ҳам тарқалган. Аммо, аёллар иттифоқлари Ғарбий Африкада бошқа минтақалардан кўра кенгрок тарқалгани ва таъсирчан бўлганлиги билан ажралиб туради.

Табақалшган фаолият, ижтимоий потестар ташкилотларнинг мураккаблашиб бориши эндиликда ҳар бир соҳанинг ўз етакчилари бўлишни

талаб қила бошлади. Яъни, тинчлик давридаги етакчилар, ҳарбий йўлбошчилар, коҳинлар, судьялар қабила вужудга кела бошлади. Айрим ҳолларда икки ёки уч соҳа алоҳида шахслар қўлида тўпланиб борган. Тинчлик давридаги уруғ етакчилари адабиётларда уруғ аристократияси деб номланади. Улар уруғда ишлаб чиқариш, савдо сотиқ, бошқарув ҳокимиятини монополия қилиб бориб, оддий уруғдошлардан тобора ажралиб борганлар. Бу қаби аристократлар атрофини нотиклар, хабарчилар, соқчилар ва жаллодлар тобора кўпроқ ўраб ола бошлади. Агар бундаш шахсла қўлида ҳарбийё ва диний ҳокимият ҳам тўпланса уларнинг ҳокимияти чегараланмаган аҳамиятга эга бўлган.

Давлатчилик анъаналари вужудга келиш жараёнида ҳарбий етакчилар уруғ аристократияси орасидан бўлиши билан бирга унинг ўзи ҳам моҳир жангчи бўлиши лозим эди. Айрим ҳолларда ҳарбий йўлбошчилар оддий уруғдошлардан ҳам тайинланган. Ҳарбий йўлбошчилар айрим ҳолларда бутун ҳокимиятни босиб олиши ёки умуман иккинчи даражага тушиб қолганлигини кўриш мумкин. Масалан ҳинду ирокезлари қабилалари ҳақидаги XVIII асрга оид маълумотларда ирокезлар иттифоқига кирувчи сенекаларнинг анъанавий ҳарбий йўлбошчиларининг сони 2 та бўлиб, кейинчалик уларнинг сони битта бўлиши ва ҳарбий етакчи роли ошиб уруғ аслзодаларини тобора ўзига бўйинсундириб борганлигини кўриш мумкин. Чунки аслзодалар оддий уруғдошларини итоатда тутиб туришлари учун ҳарбий етакчи мададидан умидвор бўлганлар.

Айрим ҳолатларда диний етакчиларнинг ҳам устун мавқега эга бўлганлигини кўришимиз мумкин. Бундай қабилаларда коҳинлар илоҳий кучлар, “мўжизалар кўрсатиш” орқали қабиладошларини алдаб, ўз ҳокимиятини кучайтира олганлар. Кўпгина жамоаларда бунда ҳукмронликни уларга харизма (юнонча *charisma* – худонинг марҳамати маъносини бериб, олий кучлар томонидан инсонга юборилган ғайритабиий куч) атамаси билан аталиб, бундай кишилар олий илоҳий кучлар ва инсонлар орасидаги



воситачилар деб қаралган. Уруғдошларга катта таъсиридан фойдаланган бундай етакчилар нафақат уруғ аристократиясини, балки, уруғнинг демократик элементларини ҳам эсанкиратиб қўя олган.

Синфий жамият ва давлатчилик тартибларига ўтишдан олдин уруғ қабила орасида ҳокимиятнинг меросий бўлиши ҳам қонунийлашиб борди. Меросий ҳокимиятнинг вужудга келиши бошқарувнинг стабил бўлишини таъминларди. Австралия аборигенларида ва бушменларда уруғ етакчиларининг фарзандлари оталари вафотидан кейин ҳокимиятни меросий олишлари анъанаси европаликлар кириб келган даврда мавжуд бўлганлигини кўриш мумкин. Шу тариқа давлатчилик анъаналари вужудга кела бошлади. Етакчилар княз, корол, подшоларга айлани борган бўлса, уларнинг яқин қариндошлари ва уруғ аристократияси амалдорларга, ноибларга, ҳарбий дружина қўшинга айланиб борди. Суд давлатчиликнинг муҳим бўғини бўлиб қолди.

*Давлатчилик тартибларининг вужудга келиш жараёнида ижтимоий ҳуқуқий муносабатлардаги ўзгаришлар.*

Давлатчилик тартиблари, уруғ ичида ҳукм сурган ҳуқуқий жараёнларни кескин ўзгартириб юборди. Давлатчиликнинг илк кўринишлари жараёнида ҳуқуқий ишларни назорат қилишда суд муҳим бўғини бўлиб, қамоқ, жаллодлар каби структуравий тузилишларга эга эди. Давлатчиликнинг оммага мафкуравий таъсир ўтказиш апарати бу дин бўлиб, у аҳолини ҳокимиятга қарши бўмаслигини таъминлаши зарур эди. Дин суд ҳуқуқ тизимида ўзига хос аҳамиятга эга бўлиб, ҳатто, энг цивилизациялашган халқлар судларида ҳам диний қасамлар мавжудлигини кўриш мумкин. Ибтидоий судларда одат ҳуқуқига кўра ордалия (кечки лотин тилида *ordalium* – суд маъносини бериб, синфий жамият ва давлат тартиблари вужудга келиш жараёнида айбдорни илоҳий кучлар ёрдамида, яъни яккама якка олишив, оловда, заҳарда, сувга чўктиришда синаб кўриш усули билан аниқлаш) кенг қўлланилган.

Давлатчиликнинг муҳим элементларидан бири бу аҳолини урғ қабилавий бўлинишларга қараб эмас, балки, ҳудудий бўлинишга ўтилиши ва улардан солиқларнинг олиниши эди. Аммо, кўпгина ҳудудларда уруғдошларнинг алоҳида маъмурий бўлинишлари мавжудлиги ҳам сақланиб қолинди. Жумладан тропик Африкада бу ҳолни кўришимиз мумкин.

Давлатчилик анъаналари вужудга кела бошлаган даврда уруғ ичидаги ижтимоий муносабатлар ҳам тобора ёмонлашиб бориб, авваллари уруғдошлар орасида бировнинг нарсасини олиш айб саналмаса, эндиликда бу ўғрилиқ ҳисбланиб, асосан аристократлар томонидан бунга қаттиқ жазолар қўлланила бошланган. Эндиликда ўғрилиқ учун қулга айлантириш, ҳатто қатл этиш жазолари қўлланила бошланди. Экзогамия тартибларини бузганларга қўлланиладиган қаттиқ жазолар эндиликда табақалар, касталар орасидаги никоҳ муносабатларини бузганларга ҳам қўлланила бошланди. Турли жанжаллар, жароҳат етказий, одам ўлдириш, ҳатто сўз билан ҳақорат қилишларга эндиликда уруғдошликка мансублигига қараб эмас, табақасига қараб жазо тайинлаш тартиблари вужудга келди.

Кўпгина қабилаларда аслзода ҳисобланган одамнинг қони ёки хуни оддий кишиларга нисбатан икки ва ҳатто уч баробар юқори турган. Айрим ҳолларда эса уларнинг хуни моддий неъматлар билан ҳатто баҳоланмаган ҳам. Аслзодани ўлдириб қўйган оддий жамоа аъзоси уни хунини тўлашни уддасидан чиқа олмаган. Хун илк давлатчиликка ўтиш арафасида вужудга келган ўзига хос ҳуқуқ бўлиб, хун олиш бурчга, шарафли ишга муқаддас бурчга айланди. Фанда бу таллион (лотинча talio - шунча) ҳуқуқи (русларда головщина, германдларда вергельд, мўғулларда хун) дейилади.

Дастлабки ҳуқуқ манбалари нафақат қонунчилик актлари бўлган балки, суд қарарларини ҳам англатган. Бу дастлабки давлат бирлашмаларида давлат ҳокимиятининг мононормасини ёки синфий жамиятлар вужудга келиш арафасидаги адат ҳуқуқи эди. Хамураппи қонунлари бунга яққол мисол бўлиб, унда асосан жиноят ва жазо аниқ кўрсатилганлиги муҳим аҳамиятга

эга бўлиб ҳисбланади. Шу сабабли ҳуқуқнинг энг қадимги номаси одат ҳуқуқи деб номланади. Одатда одат ҳуқуқи деб синфий жамиятларга ўтиш жараёнида вужудга келган ва одат тусини олган тартибларга айтилади. Иккинчи бир ҳолатда эса, одат ҳуқуқи деб давлатнинг санкционар тартибларининг вужудга келишида жорий этилган тартиблар тушинилган. Аммо, у ёзилмаган ёки кодификация (ҳамма учун мажбурий) қилинмаган қонунлар деб қаралади.

Тропик Африка ва Кавказда илк давлатчилик тартиблари бўлгани ҳолда ёзилган қонунларнинг мавжуд бўлмаслиги тарихий адабиётларда қайд этилади. Бу эса ҳуқуқнинг дастлаб ёзилмаган тартиблари мавжуд бўлганлигига далолатдир. Ёзувнинг вужудга келиши билан ҳуқуқнинг ёзма шакли вужудга кела бошлади.

### **Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар**

1. Мулккий табақаланиш, синфларнинг вужудга келиши, ибтидоий қулчилик
2. Уруғ жамоа аъзолари ичида мулккий ва ижтимоий тенгсизликнинг бошланишига сабаблар?
3. эндоексплуатация ва экзоексплуатация атамаларини шарҳланг?
4. ибтидоий қулчилик манбалари? қулларнинг ижтимоий мавқеи.
5. Давлатчилик тартибларининг вужудга кела бошлаши
6. уруғ аристократиясининг ажралиб чиқиши ҳақида маълумот беринг?
7. Давлатчилик тартибларининг вужудга келиш жараёнида ижтимоий ҳуқуқий муносабатлардаги ўзгаришлар.
8. одат ҳуқуқи, ордалия тушунчаларини изоҳланг?
9. таллион ҳуқуқи нима?

### **Адабиётлар**

1. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990.
2. Алексеев В. П. Становление человечество. – М.: Наука, 1984.
3. Алексеев В. П. Историческая антропология: учеб. пособие. – М.: Высш школа 1979. – 216 с.
4. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества – М.: Наука, 1980. – 239 с.
5. Вишняцкий Л.Б. “Человек в лабиринте эволюции” - М. 2004
6. Косвен М. О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар – Т. : Ўзбекистон фанлар академияси нашриёти 1960.
7. Тайлор Э. Б. Первобытная культура: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
8. [http: // www. mirknig.com/;](http://www.mirknig.com/)
9. [http: // www.turklib.ru/;](http://www.turklib.ru/)
10. [http: // www.rsl.ru/;](http://www.rsl.ru/)
11. [http: // www.ziyonet.uz/.](http://www.ziyonet.uz/)

### **Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши (3 машғулот)**

#### **Режа:**

*Уруғчилик тартибларининг емирилиши ва синфий жамият институтларининг шаклланиши*

*Ибтидоий перифериялар ва синфий жамиятлар*

*Ҳозирги вақтда ибтидоий перифериялар ва уларга бўлган муносабат*

## *Уруғчилик тартибларининг емирилиши ва синфий жамият институтларининг шаклланиши*

Сўнгги уруғ жамоаси емирилиш жараёнида синфий жамият институтлари шаклланиб борди. Аммо, улар бир хилда бўлмай, турли минтакаларда турлича шароитларда шаклланиб борди. Шунингдек, хусусий мулкчилик тартиблари ҳам турлича кўринишларда бўлганлигини кўрамиз. Масалан Океанияда синфий жамиятларга ўтиш олдида хусусий мулкни фақат экин ери ташкил этган бўлса, Тропик Африкада ерга бўлган хусусий мулк шакли илк синфий жамиятларга ўтиш даврида мавжуд бўлмаганлигини кўриш мумкин. Давлатларнинг вужудга келиши ҳам бир хилда бўлмай, уларнинг ташкил топишида экологик, ҳарбий, молайрбошлаш каби омилларнинг қайси биридир асосий фактор бўлганлигини кўрамиз. Масалан, Миср, Месопотамия ҳудудларида тошқин дарёларни жиловлаш, ирригация иншоотларини қуриш, уларни таъмирлашни ташкил этувчи орган сифатида давлатчилик институтлари шаклланган бўлса, финикияда мол айрбошлаш муҳим омил бўлган. Давлат шакллари ҳам уч хил шаклда бўлиб, уни аристократлар, плутократлар ва ҳарбий йўлбошчилар шакллантирган.

Илк давлат тартиби аристократик бўлса, бу уруғ зодагонлари томонидан давлатчилик асослари вужудга келтирилганлигини англатади. Уруғ етакчилари ўз уруғдошлари ва қўшни уруғларни турли йўллар билан ўзларига қарам қилиб бориб, уларни асоратга солаганлар ва секин асталик билан бу ҳолатни қонунийлаштиришга эришганлар.

Плутократик шаклда эса, уруғ ичида бигменларнинг ўз уруғдошларини қарам қилиши ва уларни ўзларига бўйсундириши натижасида вужудга кела борган. Дастлаб бигменлар бойлиги фарзандларга мерос бўлиб ўтмаган, кейинчалик бойлик меросий бўлиб, улар уруғни тўлиқ ўзларига бўйсундирганлар. Янги Гвинеядаги бигменлар европаликлар бу ерга келганда давлатга ўтишнинг вужудга келиш босқичида бўлганлар, яъни уларнинг бойлиги фарзандларига меросий бўлиб ўтадиган бўган эди.

Илк давлат бирлашмаларининг шаклланишида кенг тарқалган омил бу ҳарбий йўл бўлиб, уруғлар орасида уруғ ҳудудни бузиш, жамоанинг ерида ов қилиш, ерга ишлов бериш, уруғдошлардан кимнидир бошқа уруғ аъзоси томонидан жароҳатланиши, ўлдирилиши, аёлларни олиб қочиш каби баҳоналарда тез тез урушлар чиқиб турган. Аммо, хусусий мулкнинг вужудга келиши билан уруш ва унинг характери ўзгариб, урушлар асосан бойлик тўплаш мақсадида олиб бориладиган бўлган. Урушлар ташкилий суръатда олиб борилиши натижасида уруш қуролилари такомиллашди, профессионал жангчилар вужудга кела бошлади, уруш олиб борадиган, уни бошқарадиган ташкилотлар вужудга кела бошлади. Қуролилар вазифасига кўра ихтисослашиб, овчилик, жанг, ҳужум ва ҳимоя қуролилари кабиларга бўлинди. Қишлоқ жамоалари атрофларида қўрғонлар, зовлар вужудга келди. Шимолий Американинг жанубий ғарбидаги ҳиндуларнинг пуэбло деб аталадиган уйлари ташқи деворлари тўртбурчак ишланган, ичида ҳовлиси бор, тошдан ясалиб, бир бири билан туташ уйлар ўзига хос мудофа иншооти ҳамдир.

Метал асрига ўтиш арафасида Евроосиё минтақасининг катта ҳудудларида қалъалар ва соқчи миноралар мавжуд эди. Ҳужум ва ҳимоя тактикаси пухта ўйланган режа асосида олиб бориладиган бўлди. Уруш ва талаш уруғ аъзоларини психологиясига ҳам таъсир қилиб, экин экиб тирикчилик қилиш эркак учун шармандали даражага етиб борди. Бундай шароитда ишлаб чиқариш асосан қулнинг вазифаси бўлиб қолиб, кўп сонли қулларни итоатда тутиб туриш учун кучли ташкилот зарур эди. Бу давлат ташкилоти вужудга келишини шарт қилиб қўйди. Спарта давлати бунга мисол бўла олади.

Давлатчиликка ўтишнинг илк ва кўп тарқалган шакли бу ҳарбий демократия бўлиб, бу атамани илк бора Л. Г. Морган ишлатган. Бунда уруғ кенгаши, уруғдошлар ўтказадиган халқ йиғини, оқсоқоллар кенгаши каби уруғчилик тартиблари мавжудлиги сақланган бўлиб. Уруғда ҳал қилувчи сўзни қўлида қурол кўтариб жанг қила оладиган кишиларгина айта олганлар.

Шу сабабли бу тартиб харбий демократия деб номланган. Норманлар, кадимги германлар, кельтлар, скифлар, қадимги Рим тарихининг подшолик даврини харбий демократиянинг ёрқин мисоли деб айтиш мумкин.

### *Ибтидоий перифериялар ва синфий жамиятлар*

Илк цивилизациялар 5 минг йил олдин вужудга кела бошлаган эди. Мил.авв IV минг йиллик охирида Миср ва Месопотамияда, мил.авв III минг йилликда Ҳиндистон, Хитойда мил.авв II минг йилликда Ўрта ер денгизи хавзасида, Арабистон ярим оролида, мил.авв I ва мил.авв I минг йилликлар чегарасида Евроосиё қитъасининг кенг ҳудудларида, Америкада илк давлатчилик анъаналари бошланди. Аммо, мил.авв I бошларида ҳам ибтидоий тартиблар дунёнинг катта минтақаларида сақланиб қолинган эди.

Ибтидоий перифериялар (чегара, марказдан узоқ жой) мил.авв I бошларида арктика, субарктика, Афроосиёнинг деярли бутун тропик ўрионлари зонасини, яшаш қийин бўлган тоғли ва чўлли минтақалар, Австралия, Американинг айрим қисмларидан ташқари минтақаларни қамраб олган эди. Синфий жамиятлар ҳудудларининг кенгайиб бориши бу ибтидоий периферияларнинг қисқариб боришига сабаб бўлди.

Периферияларнинг цивилизациялар билан муносабатлари, уларнинг цивилизацияга қарамлигига қараб узоқ ва яқин периферияларга ажратилишига сабаб бўлади. Цивилизацияга яқин периферияларнинг ўзлари бевосита ривожланган халқлар билан турли муносабатларга киришадилар, узоқ перифериялар эса, бошқа халқлар ёрдамида муносабатларга киришадилар.

Цивилизациялар доимий равишда ўзларига яқин периферияларни истило қилиб борганлар. Айрим ҳолларда эса, ибтидоий периферияларнинг ўзари цивилизациялашган халқларни истило қилганлар. Перифериялараро муносабатларнинг типик шакли хўжалик муносабатлари шакли бўлиб ҳисобланади. Мисол тариқасида мил.авв I минг йиллик бошларида саҳро бўйлаб қарвон савдосининг ривожланиши Жанубий Ғарбий Осиёдаги синфий

жамиятлар бўсағасида турган бадавийларда кўчманчи туячилик хўжалик типинг вужудга келишига сабаб бўлди.

Хўжалик алоқалари орқали барча муҳим техник, технологик имкониятлар бир жамиятдан иккинчи жамиятга ўтиб борган. Археологик маълумотларга кўра, Эгей денгизи хавзасидаги қабилалар Яқин Шарқ халқлари цивилизацияларига дастлаб бронза маҳсулотларини етказиб берувчилар сифатида, кейинчалик эса, ўзлари бронзадан турли маҳсулотларни ишлаб чиқариб Ғарбий Европага етказиб берувчиларга айланганликларини кўриш мумкин.

Ибтидоий перифериялар ва цивилизациялар ўртасидаги муносабатларда цивилизациялар периферияларни қамраб олиш жарёнида агар турли этник жмоалар ўртасида содир бўлса, бу минтақаларда каста тартиблари вужудга келди. Иккинчи бир томондан цивилизациялар периферияларни итоатда тутиб туриш, иттифоқчилик тузиш каби масалаларда периферияларга символик мансаб берганлар ёки қудачилик тартибларидан фойдаланганлар. Масалан, Хитой императорлари перифериялардаги қабилаларга нисбатан шундай йўл тутганлар.

Цивилизацияларда кўп оларда ўлжа, қуллар, ер бойликларни қўлга киритиш мақсадида периферияларга ҳужум қилиш ҳолларини кўриш мумкин. Қадимги давлатлар томонидан олиб борилган босқинчилик урушларининг деярли барчаси периферияларни талаш орқали бойлик орттириш характерида эга эди.

Айрим ҳолларда периферияларнинг ўзлари цивилизацияларга ҳужумга ўтиш ҳолларини кўриш мумкин. Масалан мил.авв иккинчи минг йилликда Ҳиндистоннинг Хараппа цивилизациясининг Гужорат тармоғини энеолит даврига хос қабилалар вайрон қилади. Мил.авв 1 минг йиллик ўрталарда Мезоамерикадаги Толтек цивилизациясини овчи чичимек қабилалари йўқ қилиб юборган.



Қадимги Ўрта ер денгизи ҳавзасидаги цивилизацияларда (Юнонистон ва Римда) ибтидоий перифериялар зарур бўлиб, улар бойлик тўплашнинг муҳим воситаси эди. Бу минтақада периферияларни талаш антик цивилизациянинг яшаш қолиш шартларидан бирига айланиб қолган эди. Масалан цезарнинг Галияни истило қилиши, германларга, бритларга ва бошқа периферияларга қарши олиб борилган урушлар талончилик ва бойлик тўплаш мақсадида эди.

Ўрта асрлар даврига келиб цивилизацияон ҳудудлар кенгайди. Шундай бўлсада, фақат Европанинг ўзида норманлар XI асрга қадар периферияда яшаган эдилар. Ўрта асрлар даврида Осиёдаги цивилизацияон ҳудудлар Европадагига нисбатан кенгроқ майдонни эгаллаган эди. Ибтидоий перифериялар ҳатто, бугунги кунда ҳам мавжуд. Буюк географик кашфиётлар даврида ва ундан кейинги мустанлакалар истило қилиш босқичида кўплаб ибтидоий перифериялар йўқ қилинди.

Колониал даврда ҳам перифериялар ва цивилизациялар ўртасида айрбошлаш, маданий ассимиляциялашув содир бўлди. Масалан, XVIII асрда Европада картошка, кукуруз, помидор “озик овқат инқилоби” га сабаб бўлди. Ер юзида ўсимликлар дунё бўйлаб тарқалиб, янги хўжалик тартиблари вужудга келди. Масалан кофенинг ватани эфиопия бўлгани ҳолда уни Жанубий Америкада кўплаб етиштириш бунга ёрқин мисол бўла олади.

Периферияларда эса Европа колониячилиги ҳалокатли таъсир кўрсатди. Жумладан, тасманияликлар бутунлай қирилиб кетди, Австралиянинг қирғоқбўйи аҳолиси йўқ қилинди, бушменлар, оловлиерликлар, Вест Индиядаги, Аргентинадаги Бразилиядаги Шимолий Америкадаги кўплаб қабилалар бутунлай йўқ қилинди. Африкада қулларни овлаш XV асрдаёқ 100 млн аҳолининг йўқотилишига сабаб бўлган омил ҳисобланади. Колониал даврда эса, ибтидоий периферияларда яшовчи бир қанча қабиллар бутунлай қириб тошланди.

Айрим давлатларда ибтидоий перифериялар табиий шароити ғир, ҳосилсиз ерларга яшашга маҳкум этилдилар. Улар цивилизациядан мажбуран ажратиб қўйилдилар. Бундай ҳудудлар АҚШда резервация, Австралияда резервант, ЖАРда хоумленд деб аталди. Бу давлатларда трибализм (лотинча *tribus* – қабила маъносини беради).

Колониячи давлатлар томонидан периферияларга нисбатан олиб борилган сиёсат бўлиб, уруғчилик анъаналарини йўқ қилишга ва қабила етакчиларини сотиб олиб, уларнинг “нуфузини ошириш” орқали уруғ анъаналарига зарба бериш сиёсати) сиёсати авж олди.

### *Ҳозирги вақтда ибтидоий перифериялар ва уларга бўлган муносабат*

Ҳозирги кунда ҳам ибтидоий перифериялар дунёнинг турли минтақаларида кам сонли бўлсада сақланиб қолинган бўлиб, уларнинг тақдирига бўлган қарашларнинг ўзгариши иккинчи жаҳн урушидан кейин тубдан ўзгарди. Урушдан сўнг колониал империялар емирилиб, мустақил давлатлар вужудга келди, уларнинг айримларида ҳалигача ички перифериялар мавжудлигини кўришимиз мумкин.

Сақланиб қлинган ибтидоий периферияларда яшовчи қабилалар ҳатт, ҳозирги замн техникаси ҳам етиб бориши қийин бўлган ҳудудларда яшайдилар. Асосан Жанубий Американинг баланд тоғ ҳудудларида, Бразилиянинг Амазонка чакалакзорларида, Океания ва Австралиянинг чўл, ўрмон минтақаларида, Африканинг қалин ўрмонзорлари, сахро ҳудудларида айрим ибтидоий перифериялар сақланиб қолинган.

Айрим ибтидоий перифериялар ҳозирги кунгача цивилизациялашга аҳоли билан доимий алоқада эмаслар. Улар примитив хўжалик ҳаёт тартиби, ибтидоий маданиятини сақлаб қолганлар. айримлари цивилизациялашган халқлар билан яқиноқ бўлсаларда, шу даражада изоляциялашганларки ҳалигача тош қуруллардан воз кечмаганлар.

Айрим ибтидоий перифериялар яқин вақтларгача маълум эмасди. Жумладан 1960 йилда Филиппиндаги Минданао оролидаги тоғли ўрмонларда яшовчи Тасадай қабиласи мавжудлиги аниқланган. Ушбу қабилани ўрганишни бошлаган этнограф олимлар улар ҳалигача меҳнат қуроллари тош ва бамбукдан ясаётганликларининг гувоҳи бўлганлар.

Ўтган асрнинг 60 йилларида Папуа янги Гвинея ролидаги Сепик ва Мэй дарёлари оралиғидаги ҳавзада бир неча тош даврига оид папуас қабилалари мавжудлиги аниқланди. Уларнинг меҳнат қуроллари тошлардан примитив шаклда эканлиги диққатга сазовор.

Жанубий Африканинг Калахари саҳрсидаги ибтидоий периферияларда яшовчи бушменлар ҳаёти ўрганила бошланган вақтда айрим бушмен қабилалари ўқ ёйида темир камон учлари қўлланилиши аниқланган. Бу қабилалар металга ишлов беишни билмаган ҳолда темир камон учларидан фойдаланиши текширилганда қабилалараро савдо айрбошлаш натижасида темир келиб қолганлиги аниқланган. Аммо, бу қабилянинг моддий маданияти мезолит давридаги дайди овчи хўжаликлари даврига хос бўлиб ҳисобланади.

Айрим давлатларда ибтидоий периферияларни сақлаб қолиш, улар ҳаётини, турмуш даражасини ўрганиш орқали инсониятнинг энг қадимги ўтмиши ҳақида илмий муаммоларга жавоб топиш учун махсус миллий парклар ташкил этилмоқда.

Бразилиянинг қалин ўрмонзорларида яшовчи айрим қабилаларга нисбатан шундай сиёсат юритилмоқда. Бразилиянинг тропик ўрмонлари зонасида Шунгу ва Яноама деб номланувчи икки парк мавжуд бўлиб, бу ерда ибтидоий периферияларга оид аҳоли истиқомат қилади. Аммо, бу парклардаги бтидоий аҳли давлат ҳимоясида бўлиб, уларнинг ҳаётига аралашиш таъқиқлаб қўйилган.

Шундай бўлсада, цивилизация ибтидоий перифериялар учун доимо хавфли бўлиб ҳисобланади. Масалан, ўтган асрнинг 70 йилларида

Трансамерика автомобил йўли қурилиши жараёнида, бу йўлнинг бир қисми Шунгу паркидан ўтиши кўзда тутилган эди. Йўл қурилиши даврида ҳиндулар орасида эпидемия тарқалди, аммо, қурувчилар бу эпидемиядан зарарланмадилар.

### **Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар**

1. Уруғчилик тартибларининг емирилиши ва синфий жамият институтларининг шаклланиши
2. Сўнгги уруғ жамоаси емирилиш жараёнида синфий жамият институтлари шаклланиб бориши
3. нима сабабдан давлат ташкилотларига зарурат туғилди?
4. Профессional жангчиларнинг пайдо бўлишига асосий сабаб?
5. ишлаб чиқариш сўнгги уруғ жамоасида асосан кимнинг вазифасига айланиб борди
6. Ибтидоий перифериялар ва синфий жамиятлар
7. Ҳозирги вақтда ибтидоий перифериялар ва уларга бўлган муносабат

### **Адабиётлар**

1. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990.
2. Алексеев В. П. Становление человечество. – М.: Наука, 1984.
3. Алексеев В. П. Историческая антропология: учеб. пособие. – М.: Высш школа 1979. – 216 с.
4. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества – М.: Наука, 1980. – 239 с.
5. Вишняцкий Л.Б. “Человек в лабиринте эволюции” - М. 2004
6. Косвен М. О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар – Т. : Ўзбекистон фанлар академияси нашриёти 1960.

7. Тайлор Э. Б. Первобытная культура: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
8. [http: // www. mirknig.com/](http://www.mirknig.com/);
9. [http: // www.turklib.ru/](http://www.turklib.ru/);
10. [http: // www.rsl.ru/](http://www.rsl.ru/);
11. [http: // www.ziyonet.uz/](http://www.ziyonet.uz/).

### **Оила ва никоҳ (1 машғулот)**

#### **Режа:**

*Дастлабки никоҳ тартибларига умумий тавсиф*

*Патриархат даврида жинслар ўртасидаги муносабатларнинг ўзгариши*

*Патриархат тартибларининг вужудга келиши.*

*Дастлабки никоҳ тартибларига умумий тавсиф*

Никоҳ ибтидоий тўда даврида никоҳ муносабатлари промискуитет (никоҳ ва оила пайдо бўлишидан олдин жинсий алоқанинг бетартиблиги, умумийлигига нисбатан ишлатиладиган атама) шаклида бўлиб, уруғчилик тартиблари вужудга келиши билан унда қўлланилган биринчи чеклов бу катта ва ёш авлод ўртасидаги жинсий муносабатларни таъқиқлашга доир эди. Дуал ташкилотнинг вужудга келиши никоҳ муносабатларида қатор ўзига хосликларнинг вужудга келиши билан характерланади.

Бу даврда уруғ икки паллага бўлиниб, бир паллага мансуб одамлар ўзаро никоҳ муносабатларига киришиши таъқиқланган эди. Улар қарама қарши палланинг аъзолари билан никоҳлана олиши мумкин бўлган. Бошқача айтганда эр ва хотин бир паллаган мансуб бўлмаслиги шарт эди. Юқорида биз Австралия аборигенлари мисолида “Куроки” ва “Кумите” тартиби

мисолида бу хусусда тўхталиб ўтган эдик. Дуал ташкилот уруғчилик тартибларининг мавжуд бўлишининг асосий шартларидан бири эди.

Дуал ташкилотнинг анчагина тараққий этган формаси сифатида фратриал бўлиниш хусусида ҳам юқоридаги мавзуларда бир қадар фикр юритилган эди. Фратриядаги бир шахс шу фратрия ёки фратриядаги айнан ўзи аъзо бўлган уруғ аъзолари билан никоҳ муносабатларга кириша олмасдилар. Улар бошқа қарма қарши фратрия аъзолари билан никихлана олишлари мумкин эди. Эр ва хотин қарма қарши фратриядан бўлиши шарт эди. Бир фратриядаги болаларга бошқа фратрияга аъзо шахслар “она фратрия” ёки “ота фратрия” бўлиши мумкин эди.

Кўриб ўтилган никоҳ тартиблари экзогамия (юнонча *exo* ташқари ва *gamos* никоҳ) никоҳ тартиби номини олди. Экзогамиянинг асосий шarti уруғдошлар орасидаги никоҳ тартибларини чеклаш эди. Доимо қабиланинг икки палласи, фратриялар ёки шу икки фратриядаги икки уруғ ўртасида тузиладиган никоҳ тартибининг хусусияти бу тартибни дуал экзогамия деб аташга сабаб бўлади. Тасвир этилган никоҳ доимо шу қабиланинг ичида бўлиб қолганда, бу ҳол эндгамия (юннча *endon* ички) тартиби номланади. Бунда уруғ аъзолари паллаларга бўлинади экзогамия тартибларига амал қилган ҳолда никоҳ муносабатлари билан бошқа уруғ билан боғланмайдилар.

Экзогамияга асосланган никоҳ тартиби бир палла ёки бир уруғнинг аъзолари ўртасида никоҳнинг бўлишини таъқиқлайди. Шунингдек, туғишганлар ўртасида, ён томон қариндошлар (амакивачча, тоғавачча, холавачча, аммаваччалар) ўртасида ҳам никоҳ бўлишини таъқиқлайди. Бу эса никоҳ шартномасига қўшилган муҳим чеклаш бўлиб, катта ва кичик авлод ўртасидаги никоҳни таъқиқлайди.

Уруғчилик даврида гуруҳли никоҳ деб аталувчи никоҳ тартиби ҳам мавжуд бўлиб, бунда бир палланинг барча эркаклари иккинчи палланинг барча аёлларига умумий эр бўлади. Бунда боланинг отаси номаълум бўлиб, фақат онаси маълум бўлади. Бу эса, ижтимоий ҳаётда аёллар мавқеининг

ўсишига ҳам ёрдам беради. Айрим Австралия ва Меланезиядаги ибтидоий кабилалар жинсий алоқа йўли билан бола туғилиши хусусида тасаввурга ҳам эга бўлмаганлар. Улар ҳомиладорликни тушунмай уни афсонавий йўл билан тушунишга ҳаракат қилганлар.

Отанинг онага нисбатан бошқа уруғда бўлиши, бошқа хўжалик коллективида тегишли бўлгани оталикнинг ижтимоий аҳамият касб этмаслигига сабаб бўлди. Бу вақтда бутун дуал система оналар атрофида тўпланди. Уруғ эса она уруғи ёки матриархат (юнонча mater – она ва arche – ҳокимият. Она уруғи ҳукмронлиги даври) шаклида вужудга келди. Бу ҳол оталарнинг номаълумлиги билан асосланмайди, балки, эркак ва аёллар ўртасида ижтимоий меҳнат тақсимотининг характери ва жамият ривожланишининг шу босқичида аёлларнинг хўжалик ҳаётда ўйнаган роли билан боғлиқдир.

Матриархат даври сўнгги палеолит, неолит, энеолит даврларини ўз ичига олиб икки даврда илк матриархат (юқори палеолит ва илк неолит) ва ривожланган матриархат (кечки неолит ва энеолит) га бўлинади. Илк матриархат хўжалик соҳасида термачилик, овчилик ва содда балиқчилик хўжалик соҳаси билан характерланади. Бу даврда эркаklar ва аёллар ўртасида меҳнат тақсимоти вужудга келиб, овчилик билан эркаklar, термачилик билан аёллар шуғулланганлар. Илк матриархат ижтимоий муносабатларида эркаklar ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлилиги билан характерланади.

Ривожланган матриархат даври учун хўжалик соҳаси баъзи жамиятлар учун мотиға деҳқончилиги, баъзилари учун юқори даражада ривожланган балиқчилик ёки денгиз вчилиги билан характерланади. Мотиға деҳқончилиги аёлларга ижтимоий ишлаб чиқаришда устун мавқега чиқиб олишларига имкон берди. Этнографик маълумотлар ер юзидаги кўплаб халқларда ҳозирга қадар матриархат сақланиб қолинганлигини кўрсатади.

Масалан АҚШдаги ирокезлар, Ҳиндистондаги Наярлар, Суматрадаги минангкабулар, Африкадаги ашантилар шулар жумласидандир.

*Патриархат тартибларининг вужудга келиши.*

Омоч асосидаги деҳқончиликнинг бошланиши ва чорвачилик тараққиёти матриархатдан патриархатга ўтишнинг кенг тарқалган асосларидан биридир. Аммо, на деҳқончилик ва на чорвачиликни билмаган жамиятларда ҳам патриархатга ўтиш ҳолларининг мавжудлиги ишлаб чиаришнинг ривожланиши билан патриархатга ўтиш бошланган деган ҳулосага асос бўла олади. Деҳқончилик ва чорвачилик хўжалик тури билан шуғулланмайдиган алоҳида шароитлардаги овчиликда ва денгиз жониворларини овлаш билан кун кечирувчи қабилаларда эркаклар асосий меҳнат қилувчи куч сифатида амоён бўлиши патриархат тартибларининг вужудга келишига сабаб бўлди деб айтиш мумкин.

Матриархатга хос бўлган матрилокал жойлашув эндиликда патрилокал ёки вирилокал жойлашув билан алмашилиб борди. Эндиликда ўз оила ва хўжалиги билан мустаҳкам алоқада бўлган эркак хотинини ўз оиласига олиб кела бошлайди. Хўжаликнинг ривожланиши илгариги бир қадар бўш бўлган никоҳ тартибларига ҳам таъсир этди. Болалар билан биргаликда эр ва хотиннинг мустаҳкам оиласи никоҳ муносабатларида моногам (юнонча monos – бир ва gamos - никоҳ) тартибларига асос яратди. Иккинчи бир томондан отадан қоладиган мерос масаласидаги тортишувлар ҳам моногам оиланинг келиб чиқишига сабаб бўлган деган фикрлар мавжуд. Шундай бўлсада ҳали матриархат қолдиқлари сақланиб қолинган бўлиб, илк патриархат даврида авункулат (лотинча avunculus - тоға) тартиблари, яъни тғаларнинг жиянларига меҳрибонлиги бунга мисол бўла олади.

Ишлаб чиқаришнинг ривжланиши, сунъий суғрма деҳқончиликка ўтиш, ҳунармандчиликнинг вужудга келиши, мол айрбошлашнинг тараққий этиб бориши, хусусий мулкнинг пайдо бўлиши учун шароитнинг етилиши ва



синфий муносабатларнинг шаклланиши арафасида жинсий муносабатлар, оила ва никоҳ тартибларига ҳам ўзгаришлар қилишни кун тартибига қўйган эди. Ушбу тартибларнинг илк кўриниши меҳнатнинг жинсга қараб тақсимланишида содир бўлди.

Омочнинг ихтиро қилиниши билан эркаклар ишлаб чиқаришда асосий вазифани бажарадиган шахс бўлиб қолди. Аёллар оғир омочни бошқара олмас ва ариқ каналларни қазиш, дамбалар қуриш каби оғир вазифаларни бажара олмас эди. Чорвачиликда ҳам асосий ишлаб чиқарувчилар эркаклар бўлиб, подани куч билан бошқариш эркаклар вазифасига кирарди.

Меҳнатнинг жинсга қараб тақсимланиши кейинчалик қатор чекловлар ва тўсиқларни келтириб чиқарганлигини кўришимиз мумкин. Айрим қабилаларда чекловлар қаттиқ бўлиб, уларга амал қилмаганлар жазоланган. Масалан, Ҳиндистондаги тодаларда ва Жанубий Африкадаги зулусларда аёлларга ҳатто, чорва моллари олдига бориш ҳам таъқиқланган.

Металлнинг ихтиро қилиниши ва ундан меҳнат қуроллари тайёрлаш ишлари ҳам асосан махсус малака ва катта куч талаб этар эди. Патриархат даврида металлларга ишлов бериш ҳам эркаклар ихтиёридаги меҳнат тури бўлиб қолди. Аёлларнинг ихтиёрида фақатгина овқат пишириш, уй анжомларига эгалик қилиш, тикиш ва бичиш каби уй юмушларигина қолди. Айрим уй хўжалигига оид махсус билим ва кўникмаларни талаб қиладиган тўқимачилик, кулолчилик ишлари ҳам эркаклар қўлига ўта бошлади.

Ушбу ўзгаришлар ижтимоий ҳаётда қатор ўзгаришларга олиб келди. Биринчидан, аёллар хўжалик ҳаётнинг барча муҳим соҳаларидан сиқиб чиқарила бошланди. Моддий неъматлар тайёрлаш ва уларга эгалик қилиш эркаклар қўлига ўтди. Ижтимоий ҳаётда уларнинг вазифаси уй хўжалиги билан чекланиб қолди. Патриархат тартиблари даврида ҳатто болалар ҳам эркаклар мулки эди. Иккинчи томондан ишлаб чиқаришнинг эркаклар қўлига ўтиб кетиши аёлларни моддий жиҳатдан эркакларга қарам қилиб қўйди. Уларни ҳуқуқий жиҳатдан чеклаб қўйди. Учинчидан эса, хусусий мулкнинг

вужудга кела бошлаши, эркакларнинг ўз хўжалиги ва бойлигини болаларига мерос қолдириши зарурати уруғчилик тартибларида она уруғидан эмас, ота уруғидан қон қариндошчилиқни англашини талаб қилди. Дунёдаги барча халқлар мана шу юқоридаги сабабларга кўра матриархат тартибларидан патриархат тартибларига ўтганлар.

Патриархат тартибларига ўтиш асосан ишлаб чиқаришнинг тараққий этиши ҳисобига содир бўлди. Шу сабабли патриархатга ўтиш мил.авв III – II минг йилликларда бронза даврининг бошланиши билан вужудга кела бошлади деган карашлар мавжуд. Бронза даврида сунъий суғорма деҳқончилиқнинг вужудга келиши, металлларга ишлов бериш ва хунармандчилиқнинг вужудга келиши натижасида патриархат тартиблари устунлик қила бошлади. Шундай бўлсада, матриархат тартиблари дарҳол ўз ўрнини патриархатга бўшатиб бермади.

### *Патриархат даврида жинслар ўртасидаги муносабатларнинг ўзгариши*

Патриархат тартиблари бирданига вужудга келмади у асосан патрилокал, вирилокал жойлашув тартиблари асосида пайдо бўла бошлади. Эрга теккан аёл ўз уруғи билан алоқани сақлаб туриши, эрининг уруғида мустақкам жойлашув олиши зарур эди. Бу ҳол кейинчалик ўзгариб бориб эркаклар уруғининг оилада устун мавқеда бўлишини таъминлади. Патриархат тартиблари кучайган кейинги даврларда аёллар расман эр уруғига қабул қилинсаларда, улар уруғнинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлмаганлар. Бунга Қадимги Рим жамиятини мисол қилиб келтириш мумкин.

Римда бошқа уруғдан келин бўлган аёл уруғ кенгашида иштирок эта олмаган, шунингдек, суд ва диний маросимларда тенг ҳуқуқли шахс ҳисобланмаган. Айрим халқларда аёллар гувоҳлик бера олмаганлар. Гувоҳлик бериш учун улар билан бирга эри иштироки шарт бўлганлигини ҳам кўриш мумкин. Бундан ташқари аёлларги хос махсус чекловлар ҳам

ишлаб чиқилган бўлиб, йўлда аёлларнинг эркакларга йўл бериши, эркаклар тўпланадиган ерларга бормасликлари, айрим халқларда юзини очмаслиги, туғриқ вақти ўз уруғида бўлиши каби қатор таъқиқлар жорий қилинган.

Мулкый ва қариндошчиликнинг англанишидаги устунликни йўқотилиши билан айрим патриархал жамоаларда аёллар айрим ҳолатларда ҳаром ҳисобланганлар. Менструация даври, туғруқдан кейинги даврларда айрим ибтидоий қабилаларда аёллар ҳаром ҳисобланиб, атрофдагилардан ажратиб қўйилган, эркакларнинг меҳнат қуролларига тегилишлари ман этилган. Мисол тариқасида Амурбўйидаги нивхларда аёллар туғриқ вақтида ов ва балиқчилик қуроллари қўйиладиган хоналардан узоқроқдаги хонада туғиши лозимлигини келтириб ўтиш мумкин.

Юқорида келтирилган кўплаб нормалар ибтидоий жамоаларда меҳнатни жинсга қараб тақсимланиши асосларида вужудга келиб, патриархат тартибларининг ривожланиб бориши билан меҳнатнинг бу тақсимоти аёлларни камситувчи ва ҳақ ҳуқуқларини чекловчи хусусият касб этиб борганлигини этнографик маълумотлар тасдиқлайди.

Патриархатнинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий принциплари эркаклар уйида шаклланиб, вужудга кела бошлади. Эркаклар уйи ташкилотларида чиқарилган қарорлар уруғ аъзоларининг барчаси, хусусан аёллар учун қонуний кучга эга бўлиб борган. Бу каби ташкилотлар аёлларга ҳокимиятни бериб қўймаслик учун уларни қўрқувга солиш, итоатда тутиб туриш каби ташкилотлари вазифасини ҳам бажара бошлади. Меланезиядаги Дук – Дук ва Ингиет каби эркаклар ташкилотлари аъзолари вақти вақти билан ёвуз руҳлар қиёфасидаги ниқобларни кийиб олиб, аёлларга ҳужумлар қилиб турганлар. Улар аёлларни қўрқитиб, мулкларини тортиб олиб, ҳатто ўзларини ўлдириш даражасига бориб етганлар. Бу билан улар уруғ ичида эркакларнинг устунлигини сақлаб қолишни кўзлаганлар.

Айрим ибтидоий қабилаларда гарчи патриархат тартиблари ҳукмрон бўлсада, аёлларнинг ижтимоий ҳаётдаги юқори мавқеи сақланиб

колинганлигини ҳам кўриш мумкин. Бунга мисол қилиб Трук ролидаги микронезияликларни, Ҳиндистондаги Гаро ва Кхаси қабилалари, Шимолий Америкадаги Пуэбло ва бошқа қабилаларни санаб ўтиш лозим. Ушбу қабилаларда аёлларга бўлган муносабат демократик шаклда бўлиб, Қадимги давлат бирлашмаларининг айримларида ҳам бу ҳолни кўриш мумкин. Масалан, Қадимги Мисрда фиръавнлар ўз опа ёки сингилларига уйланиши, болаларни ҳам она ва ҳам ота томондан қариндошликни англашинилиши, Африкадаги Лунда ва Буганда подшоларининг ҳам ўз опа сингилларига уйланиши ва улар ўз эрлари билан бирга давлатнинг ҳукмдорлари ҳисобланишлари, Йоруба давлатида эса тахтга чиққан подшонинг онасини тантанали диний маросимда ўлдириш, матриархат қолдиқларининг у ёки бу даражада сақланиб қолинганлиги билан изоҳланади.

Этрусklar ва ахейликлар жамиятида қариндошлик аёллар томонидан аниқланганлиги Қадимги Миср, Хитойнинг Инъ сулоласи, Қадимги Спартада аёлларнинг жамият ҳаётида катта мавқега эгалиги барча жамиятларда ҳам патриархат тартиблари аёлларга нисбатан кескин ва муросасиз бўлмаганлигини кўрсатади.

Патриархат тартиблари даврида жинслар ўртасидаги меҳнат тақсимоти кейинчалик аёлларнинг ҳуқуқий ва ижтимоий, мулкӣ камситилишига олиб келадиган чекловлар бўлиб қолди. Тарихнинг кейинги босқичларида бу қонуний аҳамият касб этиб, бой оила эркаги канизаклар сақлай бошлади. Аммо, бу хусусда қуйида батафсил тўхталиб ўтамиз.

### **мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар**

1. Дастлабки никоҳ тартибларига умумий тавсиф
2. Никоҳ ибтидоий тўда даврида никоҳ муносабатлари промискуитет
3. “Куроки” ва “Кумите” атамаларини изоҳланг?
4. Дуал ташкилот, паллали никоҳ тартибларини тушунтиринг?
5. Матриархат тартибларини биласизми?
6. Патриархат тартибларининг вужудга келиши

7. Металларга ишлов берила бошланиши
8. Патриархат даврида жинслар ўртасидаги муносабатларнинг ўзгариши

### **Адабиётлар**

1. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990.
2. Алексеев В. П. Становление человечество. – М.: Наука, 1984.
3. Алексеев В. П. Историческая антропология: учеб. пособие. – М.: Высш школа 1979. – 216 с.
4. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества – М.: Наука, 1980. – 239 с.
5. Вишняцкий Л.Б. “Человек в лабиринте эволюции” - М. 2004
6. Косвен М. О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар – Т. : Ўзбекистон фанлар академияси нашриёти 1960.
7. Тайлор Э. Б. Первобытная культура: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
8. [http: // www. mirknig.com/;](http://www.mirknig.com/)
9. [http: // www.turklib.ru/;](http://www.turklib.ru/)
10. [http: // www.rsl.ru/;](http://www.rsl.ru/)
11. [http: // www.ziyonet.uz/.](http://www.ziyonet.uz/)

### **Оила ва никоҳ (2 машғулот)**

#### **Режа:**

*Моногам оила. Никоҳ пули - қалин. Ортоқузен. Никоҳ одатлари. Овункулат, кувада атамаси*

*Патриархал оилади никоҳ тартибларининг иқтисодий муносабатларга таъсири*

*Катта патриархал оилаларда ижтимоий муносабатлар*

*Моногам оила. Никоҳ пули - қалин. Ортокузен. Никоҳ одатлари. Овункулат, кувада атамаси*

Ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш воситаларининг ривожланиши ишлаб чиқаришнинг индивидуаллашувига олиб келди. Ибтидоий тарихнинг дастлабки даврида инсон фаолиятининг асосий шарти яшаб қолиш бўлиб, жамоа бўлиб яшашни тақазо этган бўлса, ишлаб чиқариш воситаларининг ривожланиб бориши билан меҳнатнинг индивидуаллашуви ва коллектив ичидаги муносабатларнинг бузилишига сабаб бўлди. Шу сабабли синфий жамият ва давлатлар вужудга келиш арафасида коллектив хўжалигининг ва коллектив мулкнинг хусусий хўжаликка, айрим оилалар мулкига айланиб боришига сабаб бўлди. Бунинг натижасида эса, вужудга келган янги иқтисодий ва ижтимоий шароитларда янги оила никоҳ муносабатлар қарор топа бошлади.

Бронза даврида никоҳнинг мусткам бўлмаган жуфт (ибтидоий эгалитар) тартиблари оилани мустаҳкам бўлишини таъминлайдиган никоҳ муносабатлари, яъни, якка никоҳ ёки моногам оила вужудга келди. Моногам оила атамаси у қадар тўғри бўлмай, патриархат тартиблари ҳукмрон бўлган шароитларда эр хотинидан ташқари чўрилар олиши мумкин эди. Шу сабабли моногам оила атамаси ўрнишга патриархат оила никоҳ муносабатлари деб аташ мақсадга мувофиқдир. Бу энг аввало сўнгги уруғ жамоасида эркакларнинг ишлаб чиқаришда тобора кўпроқ аҳамият касб эта бошлаганликлари сабабли, оила никоҳ муносабатларида тубдан ўзгаришлар содир бўлиб, матрилокал ёки уускорилокал оила никоҳ муносабатларини патрилокал ёки вирилокал оила никоҳ муносабатларга ўта бошлади.

Сўнгги уруғ жамоаси даврида қалин пули вужудга келган бўлиб, дастлаб қалин у қадар катта бўлмаган. Дастлаб қалин алоҳида меҳнат ва кучни талаб қилмай никоҳ муносабатларнинг ўрнатилишига хизмат қилган. Аммо, ишлаб чиқаришнинг ривожланиб бориши билан эр хотинни ўз уруғи ёки яшаш манзилигига олиб кетадиган бўлди. Бунинг учун эса, эр хотинига

катъий белгиланган қалинни тўлаши лозим бўлган. Пул муносабатлари вужудга келмаган даврда қалин натурал шаклда, меҳнат қуроллари, меҳнат воситалари, меҳнат қуроллари тайёрланадиган материаллар қабила билан тўланган. Бир сўз билан айтганда янги иқтисодий муносабатлар даврида эр хотинини сотиб олган. Синфий жамиятлар ва давлатлар вужудга келиш арафасида қалин тўлаб никоҳ муносабатларга киришиш оила никоҳ муносабатларда асосий никоҳ шаклига айланди.

Моногам ва мустаҳкам патрилокаллика ўтиш билан никоҳ шаклларида ҳам характерли ўзгаришлар содир бўлди. Аёл меҳнат кучи, уни оила бошқа оилага жўнатар экан, унинг эвазига маълум ҳақ талаб қилган. Дастлабки вақтларда куёв ўз оиласи ёрдамида келиннинг оиласига, яқинларига совғалар келтирган. Иккинчи томондан эрга тегаётган аёл, ўз хўжалигини ташлаб кетаётганда оиланинг мол мулкидан сеп олиб кетади. Бу сеп эрга теккан аёлнинг шахсий мол мулки бўлиб, эрнинг бунга ҳаққи бўлмайди ва бу мулк аёлнинг шахсий мустақиллиги асосини ташкил этади.

Қалин тўлаб уйланиш тартиби билан биргаликда, уруғ қабилалар орасида ҳарбий талончилик урушларининг кучайиб бориши билан аёлларни олиб қочиш тартиби вужудга келган. Аёлларни олиб қочиш энг қадимги даврларда тасодифий характерга эга бўлиб, у бошқа қабиланинг аёлларини олиб қочишдан иборат бўлганлиги эътимолдир. Бироқ, ўз уруғи ёки қабиласидан аёлларни олиб қочиш ҳар доим қонунга ҳилоф бўлиб ҳисобланган. Олимларнинг фикрича, патрилокаллика ўтгандан кейин аёлнинг ўзи ёки қарндошлари матрилокаллик тартибларини бузишни хоҳламаган вақтлардагина аёлларни олиб қочиш содир бўлган. Бироқ, бунда аёлнинг розилиги олинган вақтдагина олиб қочиш мувоффақиятли ўтган. Никоҳнинг бу тартиби у қадар кенг тарқалмаган ва кўпинча символик характерга эга бўлиб ҳисобланади. Унинг сарқитлари турк мўғул халқларидаги қизқувди маросими шаклида сақланиб қолинган.

Оила никоҳ муносабатларининг кенг тарқалган тартиблари кенг тарқалган бўлиб, бир қатор халқлар, масалан, банту, туарег, малагасий, араб, Кавказдаги айрим халқлар, инклар қалин тўлаб оила никоҳ муносабатлари шаклини уруғдошлар орасида амалга оширишган. Бу қалин ҳаққини камайтириш ёки уни бутунлай йўқ қилиш мақсадида қилинган тартиб бўлиб, фанда ортокузен никоҳ (*юнонча ortos - тўғридан тўғри ва инглизча cousin - амакивачча, холавачча маъносин бериб, ака ва ука ёки опа ва сингилнинг фарзандлари ўртасидаги оила никоҳ муносабатлари. (Кроскузен никоҳ тартибида эса, онанинг акаси ёки укаси фарзандлари ё бўлмаса отанинг сингиси ки опасининг фарзандлари билан никоҳ муносабатларига киришилган)*) тартиби деб номланади. Ортокузен никоҳ тартибининг икки тури мавжуд бўлиб камроқ тарқалган тури ака ва ука фарзандлари ўртасидаги оила никоҳ муносабатлари бўлиб, кенг тарқалган тури опа ва сингил болалари орасидаги никоҳ тартиблари бўлиб ҳисобланади.

Патрилокаллик ёки вирилокалликка ўтиш бирданига содир бўлмай дастлабки вақтларда аёлларнинг ўз уруғи билан муносабатлари сақланиб қолинган эди. Матриархат тартиблари қолдиқлари кучли сақланиб қолган уруғ қабиаларда дислокал жойлашув тартиблари ёки қалин тўлаб уйланган бўлишига қарамай биринчи фарзандни аёл ўз уруғида туғиши ва шундан кейингина эрининг уйига кўчиб ўтиши каби тартиблар ҳам мавжуд бўлган. Дастлабки, моногам оилада ва дислокал жойлашув тартибларида аёлнинг ўз оиласига ёки эрининг оиласига қайтиб келиши (биринчи туғиши даврида. Бу никоҳ қолдиғи японларда сақланиб қолинган) уни алоҳида бинода маълум муддат яшашни талаб қиладиган одатлар шаклланди. Бу патриархат тартиблари ривожланган жамоаларда аёлларни камситувчи чекловларга айланиб борган.

Кўплаб халқларда ҳатто ҳозирга қадар матриархат қолдиқлари сақланиб қолинган бўлиб, унинг вужудга келиши илк патриархат давридаёқ вужудга келган эди. Унга кўра тоға ўз жиянларининг энг яқин ҳимоячиси



бўлиб, жиянлар тоғанинг мулкига ворислик қилиши мумкин бўлган. авункулат (лотинча avunculus - тоға) никоҳ тартиблари деб номланувчи бу никоҳ тартиби матриархат қолдиғи деб баҳоланади. Ва мавжуд назарияга кўра гуруҳли никоҳ сарқитларидан келиб чиққан, яъни эр ўз уруғида меҳнат қилиб ўша ерда яшайди хотини уруғида. Бунда болаларга тоғалар ғамхўрлик қилади. Эр ўз навбатида синглиси ёки опаларининг болаларини боқувчиси эди.

Янги шароитлардаги никоҳ тартибларининг турли одатларни жорий қилинишига сабаб бўлди. Бунда энг аввало аёлнинг эрга нисбатан жинсий садоқати асосий ўринга кўтарилади. Болаларни эр тан олгандан кейингина унинг фарзандлари деб уруғ тан оларди. Бу одат фанда кувада (французча couvades – тухумларни очиш маъносини англатиб, отанинг бола туғилишида алоқадорлигини намоёиш қилиш одати) атамаси билан аталади.

Бир сўз билан айтганда ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва патриархат шароитларда никоҳ тартибларида кўплаб ўзгаришлар содир бўлиб, патриархат тартибларда эрнинг хоҳиш истаги биринчи даражага кўтарилди.

*Патриархал оилади никоҳ тартибларининг иқтисодий муносабатларга таъсири.*

Патриархат тартибларининг дастлабки даврида ҳали қариндошлик она томонидан англашинилиш давом этган. Бу авункулат тартибларида ўз аксини топади. Авункулат тартибига кўра хотин эр уруғида яшасада, болалар тоғанинг уруғида вояга етганлар. Бу ерда уларнинг яқин кишиси тоғалари бўлиб, тоға ўз жиянлари арбияси билан шуғулланган. Чунки унинг фарзандлари ҳам бошқа уруғда яшашган. Жиянлар тоғанинг уруғида меҳнат қилганлар, унинг меросхўри бўлганлар. Ушбу тартибнинг сарқитлари алеутларда, турк ва мўғулларда Кавказдаги айрим халқларда

сақланиб қолинган. Қадимда ёзма манбаларнинг гувоҳлик беришича, авункулат славянларда, кельтларда ва германларда ҳам мавжуд бўлган.

Янгича тартибларда, индивидуал хўжалик шароитларига ўтиб бориш билан эр ўз бойлигини жиянларига эмас, балки болаларига қолдиришга ҳаракат қила бошлади. Бу эса патрилокаллик ёки вирилокалликка ўтишдан олдин амбилинейлик (лотинча *ambo* – иккаласи ҳам ва *linea* – линия. Қариндошчиликни ҳам ота ва ҳам она томондан англашинилиши) ёки билинейлик (бу атама ҳам худди шундай маънога эга) тартибларини вужудга келтирган. Бунда киши ё отаси ёки онаси уруғини танлаган ё бўлмаса ҳар иккисини ҳам танлаш ҳуқуқига эга бўлган. Бундан ташқари ижтимоий ҳаётда филиация (ўғил ёки қиз қилиб олиш тартиби) ҳам кенг тарқалди. Бунда айрим болалар она томон ёки айримлари ота томон уруғини танлаши мумкин эди. Бир қатор қабиаларда масалан, меланезияликларда, герероларда, туарегларда уруғдошлардан мерос олинган мулкнинг она томонга мерос қолдириш одатлари мавжуд. Бунда ота фақат ўз меҳнати билан топган бойлигини болаларига қолдириш имконига эга холос. Бошқа халқларда эса, ака ва укаларнинг бир бирига мулкни мерос қолдириш одати мавжуд бўлган. Бу ҳолда мулк бир оила қўлида қолиши таъминланган.

Янги ижтимоий шароитларда, яъни ишлаб чиқаришнинг ривожланган даврида мулкка эгалик қилиш, меросхўр бўлиш болалар ва жиянлар ўртасида баҳсларга сабаб бўлиб, кичик тўқнашувларгача бориб етган. Патриархал шароитда ота турли йўллар билан бойлигини болаларига қолдиришга ҳаракат қилган. Аммо, эски тартиблар янги тартибларга узоқ вақт қаршилик қила олмаган ва ота ўз мулкни болаларга қолдира олишга эришган.

Янги шароитларда бир қатор ўзига хос одатлар вужудга келиб, улардан бир қатор ҳинду қабиалари ва Сибир халқлари орасида кенг тарқалгани травестизм (французча *travestir* – қайта кийинмоқ маъносини

беради) одати бўлиб, унда намоишкорона “жинс ўзгартирилади”, яъни аёллар ва эркаклар ўзи хоҳлаган жинсдаги кийимларни кийиш орқали “жинсини ўзгартиради”. Бу рамзий маънога эга бўлган одат бўлиб, “жинсини ўзгартирган” эркак ёки аёл ўша жинсга оид вазифаларни бажаради. Ҳатто, эр хотинлик муносабатларини ҳам.

Кувада одати эса, отанинг бола туғилишида алоқадорлиги масаласига оид бўлиб, бунда ота туғилган болани ўз фарзанди эканлигини намоишкорона тан олиши зарур эди. Кувада одати яқин вақтларгача басклар, французлар ва инглизларда сақланиб қолинган эди. Кувада одати эркакларнинг болани касалманд ёки бошқа нуқсон билан туғилиши оқибатида ўзларини муғомбир тутишлари натижасида келиб чиққан.

Синфий жамиятларга ўтиш арафасида патриархал оила жамоаси, оила, уй жамоаси, патриархал уй жамоаси деган нормаларга ҳам эга бўлган. Бир отанинг 3 – 4 авлоддан иборат энг яқин қариндошлари, баъзан куёвлари, катта патриархал оилада қуллар ҳам оиланинг кичик аъзоси ҳисобланган бўлиб, патриархал оила аъзоларнинг сони 200 – 300 кишидан ҳам ошиб кета бошлаган. Сербларда мавжуд бўлган патриархал оиланинг ҳозирга қадар сақланиб қолинган шакли Задруга бўлиб, дунёнинг турли минтақаларида бу каби патриархал жамоалар олов, ўчоқ, тутун, уй ва бошқа атамалар билан аталган. Катта патриархал оила уруғ ичида етишиб чиқиб, мустақкам иқтисодий куч бўлиб етишади. Унинг ижтимоий аҳамияти тобора ошиб боради. Энг кекса ёки уddaбурон эркак катта патриархал оиланинг бошлиғи бўлиб, унинг хотини оиланинг аёллар қанотини бошқарган.

### *Катта патриархал оилаларда ижтимоий муносабатлар*

Патриархал оиланинг кенгайиши уни бошқаришни қийинлаштириб қўйиши натижасида айрим катта авлодга мансуб оилалар бўлинадилар.

Бўлиниш тўла бўлмай, ажралиб чиққан оила асосий уйга қўшни бўлган жойга жойлашади. Мулкдан фақат рўзгор буюмларигина бўлинади. Ернинг умумийлиги сақланиб қолинади. Битта оиланинг бўлинишидан пайдо бўлган бундай қариндош оилалар патронимия деб аталган. Патронимиянинг характерли белгиси умумий номдир. Кўпгина халқларда болалар, авлод, ўғли каби олд қўшимчаси патронимияга тегишли бўлиб ҳисобланади. Славянларда ичи, овичи, юнонларда идес, лотинча ани, инглиз ва германларда инген, кейинчалик инг, унг, Скандинавия халқларида сон, сеу, грузинларда швили, дзе, ани, арманарда янц, туркча ўғли, абхазча ипа, шотландларнинг мак, форсча зода, арабча ибн ва бошқаларни таъкидлаб ўтиш лозим.

Катта патриархал оилани хўжалик бирлиги асосини ерга умумий эгалик қилиш ва биргаликда фойдаланиш ташкил этган. Уруғдан олинган ер катта патриархал оилалар ўртасида тақсимланган. Ер биргаликда ишланган олинган ҳосил оилалар ўртасида тақсимланган. Ернинг бошқа турлари пичанзорлар, яйловлардан оиланинг барча аъзолари биргаликда фойдаланганлар. Вақт ўтиши билан бир катта патриархал оиладан иборат катта қишлоқлар вужудга келди. Бироқ катта патриархал оиладан ажралиб чиққан майдо оилалар маҳалла, томон, овул, кўча каби алоҳида бўлинишларни вужудга келтирган.

Катта патриархал оила ўз кенгашига эга бўлган. Унда энг кекса ёки тажрибали шахснинг етакчилиги номинал бўлиб, оиланинг ёши катталари билан маслаҳатлашиб турилган. Урушлар даврида катта патриархал оила қабиланинг энг кичик ҳарбий бўлинмаси ҳисобланган. Патриархал уруғ жамоасини бошқариш дастлабки вақтларда демократик шаклда бўлиб, умумий қоидага кўра уруғдаги бош патриархал оила бошлиғи бошқарган. Бошқа оилаларнинг бошлиқлари уруғ кенгашини ташкил этган. Алоҳида масалалар уруғнинг барча аъзолари ўртасидаги кенгашда ҳал қилинган. Бундай катта патриархал оилалар полинезияликлар мисолида яхши

ўрганилган. Бу ерда катта патриархал оилалар бир неча ўн кишидан иборат бўлиб, бир неча қўшни бўлган уйларда яшайдилар. Уларнинг ўз ерлари, балиқ овлаш учун қайиқлари мавжуд. Улар умумий хўжалик ва умумий овқат топишга асосланган тартибда яшайдилар. Оилани катта эркак бошқаради. Аммо, оила кенгаши билан ҳисоблашишга мажбур. Худди шунга ўхшаш катта патриархал оила Африкадаги чорвадор бантуларда ҳам мавжудлигини этнографик маълумотлар орқали билиб олиш мумкин.

Вақт ўтиши билан патриархат жамоаларда коллектив муносабатларга ҳам путур ета бошлайди. Унинг етакчилари ўз оиласи ҳисобига мулкни ўзлаштиришга ҳаракат қилади. Бу эса кичик оилаларнинг норозилигига сабаб бўлиб, уларнинг алоҳида бўлиб яшашлари учун замин ҳозирлай бошлади. Шу тариқа катта патриархал оила содда, нуклеар, элементар оила шаклига ўтиб борди. Бундай шароитда патриархат тартиблар кескин тус олиб борди. Қиз бола оилада ўзидан катта бўлган эркакларга итоат этиши лозим бўлиб, аёллар эрга итоатгўй ҳолатига тушиб борди. Ажралиш бир томоннинг (эрнинг) хоҳишига кўра амалга ошириладиган бўлиб борди. Агар аёл ота хонадонига қайтишни хоҳласа, унинг қариндошлари қалин пулини қайтаришлари лозим бўлган. Бундай аёлга эса бошқа эркак уйланишни истамаган ёки қалин тўлашни хоҳламаган.

Леверат одати кучайиб бориб, эри ўлган аёл ўз уруғига қайтиши мумкин бўлмай, эрининг ака ёки укасининг хотини сифатида яшаб қолаверган. Аёлларнинг ҳуқуқлари чекланиб бораверди. Уларнинг ўз болаларида ҳақлари бўлмай қолди. Мероснинг патриархат тартиблари аёлнинг эрига садоқатини шубҳасиз бўлишини таъминлашни талаб қилди. Эрига хиёнат қилган аёлларни осон жазолаш уни уйига қайтариб юбориш эди. Айрим халқларда уларни жисмоний жазоларга тортиш, бичиш, сотиш, кулга айлантериш, ўлдириш ҳолларигача бориб етади. Бунга қарама

қарши ўлароқ эрнинг хиёлати жиноят ҳисобланмайдиган бўлди. Иқтисодий бақувват одамлар қул – чўрилар сотиб ола бошладилар. Кўпхотинлилик барибир кенг тарқалмади. Чунки, мерос масаласида келажакда баҳслар бўлмаслиги учун хотинлар ўрнига чўрилар олиш оқилона ечим деб қаралган.

Катта патриархал жамоасида никоҳгача бўлган даврда қизларнинг ахлоқий нормалари ҳам ўзгарди. Илк уруғ жамоаси даврида қизлар турмушга чиқиш олдида ўзининг туға олишини исботлаши лозим бўлса, эндиликда ифбатлиликни сақлаш қаттиқ талаб қилинган. Бу қонидани бузган қиз никоҳнинг биринчи кечасиёқ уйига қайтариб юборилиб, берилган қалин қайтарилиш талаб қилинган. Хотин эридан сўнг овқатланиши, эри ёки унинг катта ёшдаги оила аъзоларига иттифда бўлиши талаб қилинадиган бўлди. Бундай ҳолатда оиланинг ёши кичик эркакларининг ҳам ижтимоий ҳолати уларни катта ёшдагиларга қарам қилиб қўйди. Улар ўзларининг ихтиёри билан никоҳ муносабатларига кириша олмас эдилар. Бу тартибга қарши чиқиш меросдан маҳрум қилиниш, оиладан ҳайдалиш каби жазолар билан жавоб қилинарди.

### **мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар**

1. коллектив мулкининг хусусий хўжаликка, айрим оилалар мулкига айланиб боришини тушунтиринг?
2. Якка никоҳнинг вужудга келиши ва моногам оила?
3. матрилокал ёки ускорилокал оила никоҳ муносабатлардан қандай муносабатларга ўтила бошланди?
4. Қалин, аёлларни олиб қочишнинг символик хусусиятлари?
5. Катта патриархал оилаларда ижтимоий муносабатлар
6. Славянларда ичи, овичи, юнонларда идес, лотинча ани, инглиз ва германларда инген, кейинчалик инг, унг, Скандинавия халқларида сон, сеу, грузинларда швили, дзе, ани, арманарда янц, туркча ўғли, абхазча

ипа, шотландларнинг мак, форсча зода, арабча ибн кўшимчаларини изоҳланг?

7. Леверат ва сорорат одатларини тушунтиринг7

### **Адабиётлар**

1. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990.

2. Алексеев В. П. Становление человечество. – М.: Наука, 1984.

3. Алексеев В. П. Историческая антропология: учеб. пособие. – М.: Высш школа 1979. – 216 с.

4. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества – М.: Наука, 1980. – 239 с.

5. Вишняцкий Л.Б. “Человек в лабиринте эволюции” - М. 2004

6. Косвен М. О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар – Т. : Ўзбекистон фанлар академияси нашриёти 1960.

7. Тайлор Э. Б. Первобытная культура: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.

8. [http: // www. mirknig.com/;](http://www.mirknig.com/)

9. [http: // www.turklib.ru/;](http://www.turklib.ru/)

10. [http: // www.rsl.ru/;](http://www.rsl.ru/)

11. [http: // www.ziyonet.uz/.](http://www.ziyonet.uz/)

### **Оила ва никоҳ (3 машғулот)**

#### **Режа:**

*Қўшни уруғ жамоаси. Жамоадаги экзогамия.*

Сўнгги уруғ жамоаси даврида хусусий мулкнинг пайдо бўлиши, синфий жамиятга ўтиш институтларининг шакллани бориши натижасида қариндошчилик туйғусини иқтисодий ва ижтимоий зиддиятлар емириб ташлай бошлади. патриархат жамоаларда коллектив муносабатларга путур

етиб, унинг етакчилари ўз оиласи ҳисобига мулкни ўзлаштиришга ҳаракат қилади. Бу эса кичик оилаларнинг норозилигига сабаб бўлиб, уларнинг алоҳида бўлиб яшашлари учун замин ҳозирлай бошлади. Низолар ва жанжаллар натижасида айрим оилалар уруғдан. Катта патриархал оиладан ажралиб чиқиб, бошқа ерга ўрнашиб алоҳида яшай бошлайдилар. Баъзан бошқа қариндош бўлмаган уруғлар орасига бориб яшайдилар. Бир неча уруғлардан иборат қишлоқлар вужудга кела бошлади.

Уруғнинг ҳудудий бирлигига путур етди. Шу тариқа қариндошлик алоқалари қўшничилик алоқалари билан алмашди. Синфий жамиятларга ўтиш арафасида қўшни уруғ жамоаси вужудга келди. Бу каби жамоалар вужудга келишини нафақат этнографик материаллар балки, археологик материаллар ҳам тасдиқлайди. Неолит даврига оид Кипр оролидаги ёдгорликларда қишлоқ жамоаси атрофида алоҳида яна ўраб олинган манзилгоҳларнинг топилиши, Дания ҳудудида бронза даврига оид шундай ёдгорликларнинг топилиши шулар жумласидандир.

Ибтидоий қўшни жамоа ўз уруғидан узоқ бўлсада кейинги тарихий босқичларда ҳам ўз уруғи билан ижтимоий, маънавий, иқтисодий муносабатларни сақлаб қолишга ҳаракат қилган. Бундай шароитларда уруғ ва қўшни жамоа ерга бўлган эгаликни асос қилиб, уруғ ва қўшни уруғлар ўзаро ҳимоя, ўзаро ёрдам, уруғ ёки қўшни жамоа етакчиларининг таъсир доираси, эркаклар уй, уруғ ёки қўшни жамоа култи билан боғлиқ қарама қаршиликларнинг вужудга келиши табиий ҳол эди. Шу билан бир қаторда қўшни жамоалар билан қариндошлик алоқалари ҳам кучайиб борган. Бу эса жамоа ёки қишлоқ жамоаси шаклланишига олиб келди. Жамоанинг локал аҳамият касб этиши жамоавий экзогамия тартиби деб номланди. Кавказ, Албания, Жанубий Шарқий Осиёда жамоавий экзогамия тартиблари мавжудлигини кўришимиз мумкин. Қўшнилар орасидаги муносабатлар ўғил ёки қиз қилиб олиш, тутиниш, биродар тутиниш каби турли йўللар билан ҳам мустаҳкамланиб борган.



Қўшни жамоасининг иқтисодий хусусияти хусусий мулкчилик бўлиб, бунда уруғ аъаналари емирилиши ва уруғдошларни ҳам эксплуатация қилиш одатий ҳол бўлиб қолди. Сўнгги уруғ жамоаси ва синфий жамиятлар вужудга келиш даврида уруғчилик структураси сигментар (лотинча *sigmentum* – бўлак маъносини бериб, уруғ жамоасининг гуруҳлар (катта патриархал оиллар) га ва уларнинг ўзи ҳам майда (оилалар) гуруҳларга бўлиниши шакли) ташкилот шаклида ушбу структураларнинг ҳар бири ўз дражасига кўра турлича вазифаларни бажарар эди. Асосан бу даражалар учта бўлиб, яқин қариндошлар - оиланинг асосини ташкил қилувчилар, қариндошлар – яқин ўтмишда аждолари яқин қариндош бўлган кишилар жамоаси, линиж аъзолари – яъни келиб чиқиши бир уруғдан бўлганлар.

Қўшни уруғ жамоаси даврида яқин қариндошлар, яъни генеологик жиҳатдан оила ядросини ташкил этувчилар хусусий мулк эгалари ва меросхўрлари бўла олар эдилар. Линижлар советлар даври тарихий адабиётларида патронимиялар деб аталиб, патронимиялар эндиликда қўшни уруғ жамоаси шакли хусусиятини касб эта бошлади. Патронимия бир неча майда оилалардан ташкил топган бўлиб, эндиликда бу оилалар қўшничилик аъаналари асосида яшар эдилар. Бу даврда уруғ ичида экзогамия мавжудлиги сақланиб қолиб, патронимия оқсоқоли барча оилаларни бошқариш, ўзаро ёрдам, суд каби вазифаларни бажарган. Шунингдек, уруғ мол – мулки оила қўлида қолиши учун ички эндогамияни ташкил этган. Биз ортоқузен никоҳ тартиби хусусида тўхталиб ўтган эдик.

Патронимияларга қарашли ер майдони хусусий мулк шаклига айланиб қолган вақтда, уруғ бу реда презепция (лотинча *prae* – гача, *emptio* – сотиб олмоқ маъносини бериб, нархдан ортиқча тўлаб сотиб олиш) ҳуқуқига эга бўлган. Синфий жамиятларнинг вужудга келиш жараёнида уруғ функцияси линиж (патронимия) ларга ўтиб борди. Бу эса уруғ

жамоасидаги бир неча катта патриархал оилаларни қўшни жамоага айланиб боришини қонунийлаштирди. Чукчалар, коряклар, ительменлар (Шимолий Шарқий Сибир), меланезияликлар (Янги Гебрид оролларидаги), Полинезиядаги даяклар (Индонезияда) уруғнинг барча функцияларини катта оилалар бажариши ҳақида этнографик маълумотлар мавжуд.

Синфий жамиятларнинг вужудга келиши арафасида уруғ жамоасининг қўшни жамоага айланиб бориши бир неча уруғнинг ўзаро қўшни жамоага айланиши натижасида қабилалар шаклланиб борди. Бундан ташқари ҳарбий босқинчилик урушлари ҳам қабила ва қабила иттифоқларини вужудга келишида асосий омиллардан бири бўлди. аммо, қабила йирик иншоотлар (ирригация иншоотлари, мегалитлар, долменлар, йирик культий эътиқод марказлари) қуришга қодир бўлмай, янада каттароқ бирлашмалар мавжуд бўлишини талаб қилар эди. Бундай ташкилотни қабилалар иттифоқи деб илк бора Л. Г. Морган Ирокезлар мисолида ўрганган. Ирокезлар иттифоқида олти қабила бўлиб, улар бир – биридан автоном ва тенг укуқлилиқ асосида иттифоққа бирлашганлар. XVIII асрда ирокезлар қабила иттифоқининг тенг ҳуқуқли бўлмаган ва кичик аъзолари сифатида делаварлар ва тутело қабилалари кирганлар. Бундай иерархик қабилавий ташкилотлар Фижи оролидаги Мбау “короллиги” да ва Африкадаги банту, туарегларда, скифлар ва массагетларда мавжуд бўлганлиги тарихий ва этнографик манбаларда ўз аксини топган.

Африкадаги туарегларда ҳар бир қабилавий иттифоқ “аслзода” ва унга тобе бўлган бир неча қабиладан иборат бўлган. “Аслзода” бўлган қабила эркаклари ахаггарлар деб номланиб, улар жангчилар ҳисобланишган, тобе қабилалар амгидлар деб номланиб, чўпонлар бўлиб ҳисобланган. Амгидлар ахаггариларга ўлпон ва мажбуриятлар ўтаб берганлар. Бу эса синфий жамиятлар вужудга келаётган даврларда

қабилалар иттифоқи ўзининг статусига кўра тенг бўлмаган қабилалар бирлашмаларига айланиб борганлигини кўрсатади.

### **Мавзун мустаккамлаш учун саволлар**

1. Қўшни уруғ жамоаси. Жамоадаги экзогамия.
2. Сўнги уруғ жамоаси даврида хусусий мулкнинг пайдо бўлиши
3. Уруғ жамоасининг қўшни уруғ жамоасига айланишини тушунтиринг?
4. Уруғ жамоасини сигментар бўлишини тушунтиринг?
5. Кроскузен ва Ортокузен никоҳ тартибни тушунтиринг?
6. Патронимия нима?
7. Қабилавий иттифоқлар. Ирокез ва Мбау қроллиги мисолида тушунтиринг?
8. Туарегларда “Аслзода” ва “тобе” қабилалар ролини тушунтиринг?
- 9.

### **Адабиётлар**

1. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990.
2. Алексеев В. П. Становление человечество. – М.: Наука, 1984.
3. Алексеев В. П. Историческая антропология: учеб. пособие. – М.: Высш школа 1979. – 216 с.
4. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества – М.: Наука, 1980. – 239 с.
5. Вишняцкий Л.Б. “Человек в лабиринте эволюции” - М. 2004
6. Косвен М. О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар – Т. : Ўзбекистон фанлар академияси нашриёти 1960.
7. Тайлор Э. Б. Первобытная культура: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
8. [http: // www. mirknig.com/;](http://www.mirknig.com/)
9. [http: // www.turklib.ru/;](http://www.turklib.ru/)

10. [http: // www.rsl.ru/](http://www.rsl.ru/);
11. [http: // www.ziyonet.uz/](http://www.ziyonet.uz/).

## Мундарижа

|                                                                                    |         |
|------------------------------------------------------------------------------------|---------|
| <i>Кириш</i> -----                                                                 | 3       |
| <i>Тарихий антропологияга кириш</i> -----                                          | 4 – 16  |
| <i>Тарихий антропология йўналишлари ва бошқа фанлар билан<br/>боғлиқлиги</i> ----- | 16 – 28 |
| <i>Тарихий антропологиянинг фан сифатида шаклланиши</i> -----                      | 28 – 34 |
| <i>Тарихий антропологиянинг муаммолари ва методологияси</i> ----                   | 34 – 42 |
| <i>Даврлаштириш муаммолари</i> -----                                               | 43 – 57 |

|                                                                                                                 |           |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| <i>Даврлаштириш муаммолари (давоми)</i> -----                                                                   | 58 – 74   |
| <i>Гоминидлар эволюциясининг илк босқичи. Австролопитек.</i> ---                                                | 75 – 87   |
| <i>Энг қадимги одамларнинг вужудга келиши (Homo)</i> -----                                                      | 88 – 99   |
| <i>Замонавий қиёфадаги одамнинг вужудга келиши ва антропогенез жараёнининг тугалланиши (Homo sapiens)</i> ----- | 100 – 125 |
| <i>Одам вужудга келишининг ижтимоий аспектлари</i> -----                                                        | 125 – 137 |
| <i>Пирматларнинг тўда давридаги ҳаёти</i> -----                                                                 | 137 – 160 |
| <i>Ибтидоий ирқлар</i> -----                                                                                    | 160 – 168 |
| <i>Илк уруғ жамоаси</i> -----                                                                                   | 168 – 183 |
| <i>Илк уруғ жамоаси (давоми)</i> -----                                                                          | 184 – 196 |
| <i>Илк уруғ жамоаси (давоми)</i> -----                                                                          | 197 – 210 |
| <i>Сўнгги уруғ жамоаси даври</i> -----                                                                          | 211 – 220 |
| <i>Сўнгги уруғ жамоаси даври (давоми)</i> -----                                                                 | 221 – 229 |
| <i>Сўнгги уруғ жамоаси даври (давоми)</i> -----                                                                 | 229 – 244 |
| <i>Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши</i> -----                                                                      | 244 – 258 |
| <i>Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши (давоми)</i> -----                                                             | 259 – 269 |
| <i>Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши (давоми)</i> -----                                                             | 270 – 278 |
| <i>Оила ва никоҳ</i> -----                                                                                      | 278 – 286 |
| <i>Оила ва никоҳ (давоми)</i> -----                                                                             | 286 – 296 |
| <i>Оила ва никоҳ (давоми)</i> -----                                                                             | 297 – 301 |